Eesti kirjandusloo peajooned

Esimene jagu

Näidete varal seletanud
Mihkel Kampmaa

http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/kamp/kampl/Kampmaa1938.pdf

ISBN 978-9949-586-05-9 (pdf)

Tartu 2016

Trükis ilmunud:
Eesti kirjandusloo peajooned
Esimene jagu

Näidete varal seletanud
Mihkel Kampmaa

Neljas, ümbertöötatud ja kirjandusteaduse uuematele seisukohtadele kohandatud trükk

Eesti Kirjanduse Seltsi Kirjastus
Tartu 1938

E-raamatu valmimist toetas:
EKKM14-344 Eesti keele, kultuuri ja folkloori kasutusalade laiendamine ja tutvustamine elektroonilistel infokandjatel.

Digitaliseerinud: Tallinna Ülikooli akadeemiline raamatukogu
HTML: Diana Kahre

© 2016 EKM Teaduskirjastus
© 2016 EKM FO rahvausundi ja meedia töörühm

M. KAMPMAA

EESTI KIRJANDUSLOO PEAJOONED

ESIMENE JAGU

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS

17. 3. 35

EESTI KIRJANDUSLOO PEAJOONED

EESTI KIRJANDUSE SELTS TARTU

EESTI KIRJANDUSLOO PEAJOONED

NÄIDETE VARAL SELETANUD

M. KAMPMAA

H 11610

ESIMENE JAGU

NELJAS, ÜMBERTÖÖTATUD JA KIRJANDUSTEADUSE UUEMATELE SEISUKOHTADELE KOHANDATUD TRÜKK

5984

ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu

Inv. 2023

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1938

EB57
2418

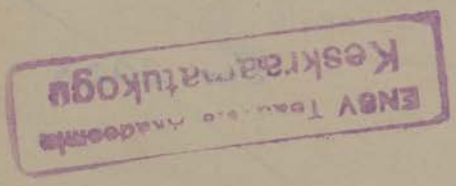

G. ROHT'I TRÜKK, TARTUS 1938.

Sisukord.

Lk.

Üldine sissejuhatus 7

Esimene järk: **Eesti rahvaluule.**

Eestlase tõulised ja hingelised põhiomadused 10
Rahvaluulest üldse 11

A. Eesti vanad rahvajutud

Rahvajuttude kogumine ja nende sisuline koosseis 15
Muinasjuttude üldlaad 18
Loomamuinasjutud 24
Imemuinasjutud 26
Legendilaadilised muinasjutud 29
Novellilaadilised muinasjutud 31
Tekkelood 33
Vaimulood 36
Moonduslood 42
Kangelaslood 49
Kohalikud ja ajaloolised muistendid ja legendid 55
Pilkejutud ja naljandid 59

B. Eesti vanad rahvalaulud

Rahvalaulude kogumine ja rahvuskultuuriline tähendus . . . 64
Regivärsi üldlaad 68

Eepilised rahvalaulud

Rahvaeepikast üldse 74
Müütilised lugulaulud 75
Legendilised lugulaulud 80
Muinasjutulised lugulaulud 82
Ilujutulised lugulaulud 87

Lüürilised rahvalaulud

Rahvalüürika üldlaad 89
Laulikud ja nende esitusviis 90
Laulud laulust ja luulest enesest 92
Perekonnaelu kujutavad laulud 94
Looduslaulud 100
Töölaulud 101
Orjalaulud 103
Seltskonna- ja pidulaulud 105
Elutõsi ja -nali 111

C. Rahvamõistatused 113

D. Vanasõnad 115
Vana rahvaluule maailmavaade, esteetika ja stiil 117

E. Uuema aja rahvalaulud 122

Lk.

Teine järk: **Vaimuliku kirjanduse valitsusaeg.**

Ajaloolised ja ühiskondlikud tegurid 131

A. Segase saksa-eesti kirikukeele aeg

Eesti keele vanimad mälestusmärgid 133
Eesti algupärase vaimuliku kirjanduse algmed 136
Vaimulikkude käsiraamatute trükkitoimetamine 143
Eesti ilmliku kunstluule algus 150
Esimene põhjaeesti-keelne lauluraamat (1656) 153
Lõunaeesti-keelse kirjanduse ettejõudmine 155

B. Eesti parandatud kirikukeele aeg

Kirikukeele uuendamise algus ja areng 161
Piibli tõlkimine 167
Vaimulikud jutud 173

Kolmas järk: **Sentimentaalne rahvakirjandus.**

Sentimentalismist üldse 176

A. Sentimentaalse kirjanduse vaimuäratav suund

Kultuuriloolised ja ühiskondlikud mõjud 179
Ärkava kunstlüürika varasemaid tooteid 183
Friedrich Gustav Arvelius 185
Friedrich Wilhelm von Willmann 189
Joachim Gottlieb Schwabe 194
Reinhold Johann Winkler 195
Otto Reinhold von Holtz 198
Johann Heinrich Rosenplänter 202
Otto Vilhelm Masing 207
Kristian Jaak Peterson 218
Peeter krahv Manteuffel 225
Vaimse äratusinnu vaibumine 229

B. Sentimentaalse kirjanduse tundeidhellitav tendents

Kirjanduslik-sotsiaalne tagapõhi 231
Franz Kaspar Lorenzsonn ja rahvusvahelised muinasjutt-novellid 232
Carl Wilhelm Freundlich 236
Suve Jaan (Juhan Sommer) 241
Johann Voldemar Jannsen 244
Kokkuvõtlik tagasivaade 258

Üldine sissejuhatus.

Kirjanduseks sõna üldmõttes nimetatakse rahva vaimutöid, mis on avaldatud sõnas ja kirjas, trükis või mingil muul viisil edasi antud rahva vaimsuse ning hingekülluse väljenduseks kogu ta ulatuses ja jõus. Kuid kõik, mis kunagi on kirjutatud ja trükitud, ei saa olla kirjandusloos vaatlusesemeks. Keeleteadus tunneb huvi kõikide kirjatööde vastu, sisaldagu need näiteks kasulikke õpetusi, kõlblaid juhtnööre, teaduslikke uurimusi või igapäevase elu kajastusi. Kirjandusloo vaatlusala on kitsam. Ta eritleb peamiselt neid teoseid, mis on sugenenud elu vaatliku kujutuse rõõmust, ilma et praktilist kasu, kõlblaid mõjusid või mõistelisi tunnetusi oleks tõstetud esirinda. Tõsi küll, kirjandusloos vaadeldavais teostes kasutatakse materjaliks loogiliste tunnetuste, kõlblate püüete ja kasulikkude eesmärkide taotlemist, kuid see tuleb siin uuendatult ümberkujundamisele, et seda muuta kunstiks [1]). Mis kirjanduslikke teoseid sõna kitsamas mõttes ehk ilukirjandust iseloomustab ja ühendab, on üldiste elunähtuste kujutamine, puhta vaatluspõhimõtte teostamine, kusjuures ilmekas isiksus sõnades väljendab oma meeleolusid, tundeid, mõtteid ja aateid. Kirjanduse mõiste.

Kirjandusliku loomingu olemus seisab selles, et autor oma teosele ühes vaimse sisuga annab esteetilise kuju. Sisuks loetakse luuleteoses kõike, mis temas olemas tunnetuse, tahte ja tundmuste alalt. Nii võib kõnelda teoses väljendatud teadmuste, aadete ja tunnete ehk elamuste sisust. Kujuks peetakse teoses seda, mis mõjub välistele või sisemistele meeltele, mis kõneleb näiteks kõrvale ja silmale, või mis esile kutsub nendega ühenduses olevaid kujutlusi. Luule ei erine teadusest niikaua, kui ta piirdub mõisteliste sõnade tarvitamisega. Kunstiks muutub luuleteos alles siis, kui temas sisu, nimelt tunnetuse, tahte ja Sisu ja kuju.

[1]) Werner Mahrholz, Literargeschichte und Literarwissenschaft. Berlin, 1923.

tundmuse elemendid, esitatakse meeleliselt mõjuval viisil, kui need sisuesemed tuuakse esile kujukalt [2]). Kunstipärase vormi iseäralikkus ongi see, mis äratab lugejas fantaasiat, tundmusi ja esteetilist mõnu, teda oluliselt rahuldab. Kus kunstivorm iganes esineb, seal seisab ta ühenduses ainega. Sageli oleneb vorm ainest, vahel ka aine vormist.

Sõltuvus ajavaimust

Ei sisu ega väline vorm esine kirjanduslikus teoses juhuslikult. Inimkonna liikmena seisab kirjanik oma aja vaimsete voolude mõju all, kas pooldab või eitab neid. Seega võtab loodava kirjanduse tootmisest enamal või vähemal määral osa ka valitsev ajavaim. Olgugi luuleteos luuletaja isiku individuaalne väljendus, siiski ei valmi ta väljaspool aega ja ruumi, vaid ajatootena ta paratamatult kannab laubal ka ajamärke. On vaja ajajärku üldiselt iseloomustada, siis tulevad üles otsida kirjandusloo kokkupuutekohad haridusloogа ja maailmakirjandusega. Kirjanduslugu korraldab ilukirjanduslikud teosed nende ilmumisaja ja ühiste tunnuste põhjal järkudesse ja üksikute toodete arutluse abil kujutab ka kirjanduse üldist arenemiskäiku.

Eesti kirjandusloo jaotus

Esteetiliselt väljendatud sõnaline looming toimus meil kahes harus, millest kumbki omandas eri laadi nii loomis- kui ka esinemisviisilt. Noil ajul, mil rahvas veel polnud jõudnud seesugusele kultuurikõrgusele, et üksikisikud oleksid võinud omandada iseseisva ja isiklikult mõjuva seisukoha, võtsid luuleloomingust, mida alustanud üksikisikud, osa laialdased rahvakihid. Nõnda tekkis kollektiivne looming ehk r a h v a l u u l e, mida levitati suuliselt ja säilitati rahvatraditsiooni kujul. See ei ole mitte ainult rahva loodud, vaid ta avaldab ka rahvapäraseid ja seepärast üldiselt arusaadavaid mõtteid ja tundeid.

Kollektiivse sõnalise loomingu kõrvale, mille areng teatavais piirides jätkub veel praegugi, sigines sõnakunsti teise peaharuna individuaalne toodang. Ta algus ulatub tagasi sesse aega, mil üksikindiviidid jõudsid kultuurilise edenemise tõttu oma ideedeelu ja väljendusvõimet arendada niikaugele, et isiklik luuleteos neid suure hulga keskelt nähtavale kohale tõstis, nende mõtteid ja tundeid teadlikult vastu seadis kogu rahva vaimuelule. Sõnaline looming, mida nüüd kirja pandi, oli puhtisiklik töö ja sellisena määratud teatavaile üksikolevustele, kellel

---

[2]) O s k a r W a l z e l, Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters. Berlin, 1924.

selleks jätkus arusaamist. Seda luuletegevust nimetatakse individuaalseks loominguks ehk kunstluuleks.

Varaseim kunstluule ärkas usuliste tunnete mõjul. Vaimulik seisus lõi vaimulikku lauluvara ja tootis kiriklikku kirjandust. Nõnda tekkis eesti kirjandusloos vaimuliku kirjanduse valitsusaeg, mis kestis XVIII sajandi lõpuni. Pea hakati neid luulevorme, mis loodud vaimuliku kirjanduse tarbeks, kasutama ka ilmlike ainete käsitlemiseks. Siis ilmusid ilmliku sisuga laulud ja jutustused, mis seisid vaimuliku kirjanduse mõju all ja moodustasid ülemineku vaimuliku kirjanduse valitsusest iseseisvale ilmlikule kirjandusele. Härda tooni ja sentimentaalse elutunde tõttu, mis seda kirjandust iseloomustavad, nimetatakse seda järku sentimentaalseks ehk haletundeliseks vooluks. See valitses eesti kirjanduses XIX sajandi esimesel poolel. Rahvustunde ärkamine asetas meie kirjanikele kõrged paleused ja laskis Eesti elu ja olu, vaadeldes seda aadete kõrguselt, helkida romantilistes värvides. Nõnda pääses möödunud sajandi kolmandal veerandil võidule romantiline vool ja tõi meie ilukirjandusse romantilise ajastu. Kui rahvusliku ärkamise vaimustustuli alanes ja olusid õpiti vaatlema kainemalt ning asjalikumalt, tekkis realistlik ilukirjandus, mis XIX sajandi veerul ja veel hiljemgi tähtsal mõõdul rikastas jutukirjandust ja näitekirjandust. Käesoleva sajandi kahel esimesel aastakümnel seisis meie kirjanduslik areng sümbolistliku uusromantismi tähe all ja praegu elame üle uusrealistlikku ajastut.

Tähendatud kirjanduslikke voolusid pole raske ära tunda ja eristada. Siiski peame juba algul meenutama, et siin, nagu igas teoreetilises jaotuses, ei saa arenemisjärkude piire järsult ja kindlalt ära määrata, sest et üleminekuajal esinevad enamasti kaks voolu kõrvuti, kuni uus tõusev täiesti saavutab võimu ja sunnib enese eest taganema vana.

Esimene järk.

Eesti rahvaluule.

Eestlaste tõulised ja hingelised põhiomadused.

Tõulised põhiomadused.

Vaimutooteid tuleb vaadelda teatud ajajärgu erilise elutunde väljendustena. Loomulik aluspind, milles juurdub rahvaluules esinev elutunne, on rahva tõuline ja hingeline struktuur. Selle omapärasused olenevad pärivusest, miljööst ja ristamisest. Päritavad pole mitte ainult rassi välised tunnused, vaid ühes nendega kandub edasi ka psüühi tervikuline ühik ehk genotüüp. See on püsiv ja omandab kindla ilme, enne kui algab fenotüüpilise, individuaalse avatluse kujundus. Esimesel iseseisvusajal pidid eestlased olema õiglust ja rahu harrastav, visa ja energilise loomuga inimtõug, nii öelda „kadakane" rahvas, muidu ei oleks seletatavad ta ajalooliselt tuttav jõukus, kultuuriline areng ja jõud oma maad läbi mitme sajandi kaitseda väliste pealetungijate vastu. Tundes enese olevat osa loodusest, käitles eestlane loomi peaaegu nagu omasuguseid, pani oma lastelegi sageli mõne meeldiva looma või linnu nime. Tähelepandav on ta tundeelu areng, mis avaldub laulu- ning muusikaharrastuses. Iluhelisid kuuldes võisid eestlased hetkeks loobuda vaenutegudestki. Härdameelse tundlikkusega seisab ühenduses ta fantastikasse ja müstikasse kalduv mõttekujutus. Selliseks oli eestlase karakter kujunenud loomuliku, põlvest põlve kestva fülogeneetilise arengu kaudu.

Konstitutsioonilised kalduvused.

Nende tõuliste põhiomaduste kõrval arenesid üksikindiviididel teatava miljöö mõjul konstitutsioonilised kalduvused. Sugukonnad, kes elasid rajamail, pidid kaitsema oma piire pealetungivate vaenulike naabrite vastu. Nii muutusid lahtisel piiril elavad lõunapoolsed eestlased ja saarlased aegamööda sõjakaks ja kättemaksuhimuliseks. Sooritades pikki vaenuretki merel ja maal, otsisid nad oma vaenlasi nende kodust üles ja õiendasid vanu arveid. Neil tumestab loomupärast õiglustunnet juba kättemaksuhimu ja luuramisele juhtiv saagiahnus. Miljöö soodustusel kasvab neile külge „ilvese" omadusi. Õiglustunde mahatallamine ja vägivallaaktid sakslaste poolt, kes vallutasid meie maa lõplikult ja orjastasid kogu rahva, kasvatasid eestlastes suureks jonnakuse, salakavaluse, kadeduse ja pilkehimu, sisendades neisse „ohaka" omadusi.

Ristamine ja asukoht.

Tõulist algupära ja karakteri algollust on teatud määral seganud ja ümber kujundanud ka ristamine. Sõjavangidena toodi kaasa orje; nende järglased sulasid aja jooksul ühte pärisrahvaga. Ajaloolisel ajal leidis Lõuna-Eestis aset sõdade tõttu tühjaks jäänud maa-alade asustus sissetoodud venelastega, lätlastega ja soomlastega. Näiteks tõuseb

Lõuna-Eesti mandriosas XVII sajandi keskel sisse toodud asunike protsent 15 peale rahva üldarvust [1]). Ristamine elavaloomulise slaavi elemendiga on lõunapoolsetes eestlastes tõhustanud aktiivsust, liikuvust, ärksust, selle kõrval ka teatavat kalduvust fabuleerimisele ja luuletamisele. Nende fantaasiat võis elustada, rütmitunnet ja energiat tõsta ka looduslikult ilus, kinkude ja orgude poolest vaheldusrikas asukoht. Põhjapoolsemal lamedal pinnal asuvad puhtamat ja ühtlasemat tõugu eestlased on kinnisemad, tagasihoidlikumad, kalduvad kergesti juurdlevasse mõtiskellu ja viirastuvaisse nägemustesse. On enam kui tõenäoline, et eestlaste keskel levinud närvinõrkus, millest kõneleb psühhiaater J. Luiga, sai alguse sajandeidkestva orjuseaja alatoitlusest ja unetuist öist [2]).

Elutunde loojad.

Rahva psüühi niihästi tõulised kui konstitutsioonilised iseärasused ongi eluliikumise kandjad ja elutunde loojad. Rahva hingeelu-jõudude ajaloos võivad nad anda heledaid ja tumedaid setteid. Esimeste hulka kuuluvad luulelooming ja rahvakunst üldse, teise — ebanormaalsed hingeväljendused sõnas ja teos.

Rahvaluulest üldse.

Rahvaluule mõiste.

Rahvaluuleks sõna kitsamas mõttes nimetame seda sõnalist luuleloomingut, mis rahva mälus on säilinud vanade juttude, laulude, vanasõnade ja mõistatuste kujul, ilma et nende autorid oleksid saanud nimepidi tuttavaks [1]). On kindel, et rahvaluules esinevad teosmotiivid eranditult on leiutatud üksikisikute poolt. Kui aga üksikisiku vaimutoode kauemat aega liigub suust suhu, kaotab ta mõndagi algluuletaja poolt saadud iseärasustest, teiseneb sisult ja kujult, muutub anonüümseks, sest et algluuletaja nimi ununeb, ja saab teataval määral üldiseks vaimuvaraks. Seega jääb rahvaluule peatunnuseks rahvapärase aine suuline levik rahvapärases vormis niihästi paigast paika kui ka ühelt põlvelt teisele.

Rahvaluule algus.

Nagu keel, on rahvaluulegi tähtis mälestusmärk rahva kaugest minevikust. Rahvaluule üldine tekkimine ja areng ei ole ajaliselt piiratavad. Kestva nähtusena ulatub ta algus tagasi samasse halli aega, mil inimese vaim astus mõtlemises esimesi samme. Samuti pole rahvaluulel nähtavat lõppu.

---

[1]) Juhan Vasar, Eestlaste tõuline kujunemine ajaloolisel ajal. „Olion" 1931, nr. 1 ja 2.

[2]) Dr. med. J. Luiga, Närvinõrkus. Tallinn, 1908.

[1]) Siinjuures märgitagu, et folkloor käsitab rahvaluule mõistet laiemalt, arvates selle valdkonda näiteks veel rahva kombestiku, mängud, tantsud, uskumused, arvamused, nõiamärgid, nõidusabinõud jne.

Rahvaluule rännak kodukeele piirides.

Rahvaluuleainetel on kas suurem või väiksem levikuala, mille ulatus oleneb aine enese meeldivusest ja rahva maitsest. Suust suhu edasi antavad vaimutooted ei säilita oma esialgset kuju ühesugusel määral. Need ained, mis koha peal päranduvad vanemailt lastele, püsivad veel kaunis kindlalt endises vormis. Suuri muutusi näeme neis rahvaluuletooteis, mis on rännanud ühest kohast teise.

Ühtlase ja suhteliselt puhtakujulise rahvaluule hällipaigaks osutuvad Kesk-Eestisse kuuluvad Järva-, Viru-, Harju-, Vil-

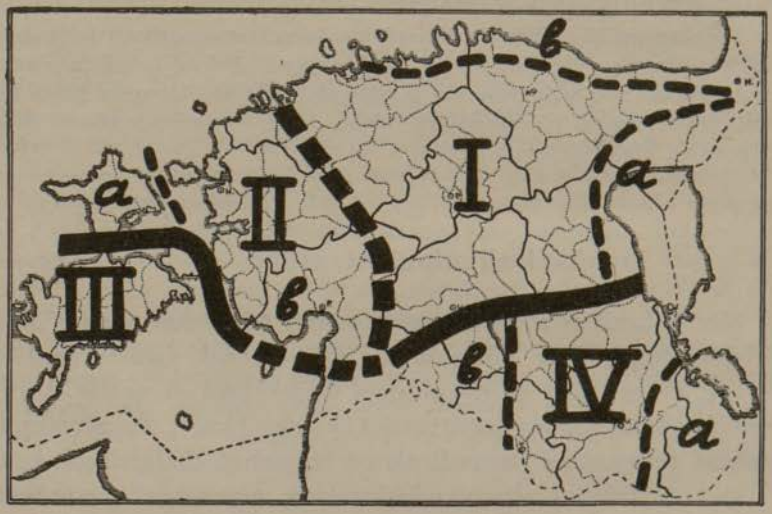

Rahvaluulelised kultuurirajoonid.

jandi- ja Põhja-Tartumaa kihelkonnad [2]). Sellest kesksest rahvaluulelisest kultuurirajoonist (I, vt. kaart lk. 12) päritolevad luuletooted näivad olevat levinud ümberringi asetsevaisse rajamaadesse, nagu Lääne-Eestisse ja Hiiumaale (II), Saare- ja Muhumaale (III), Lõuna-Eestisse (IV) ja rännanud isegi Soome. Nende levitajaiks olid peamiselt neiud ja noorikud, kes viisid luulevara kodust kaugemale, olgu kiigel käies, pulmas olles või naitudes, ja tutvustasid seda oma uuele ümbruskonnale. Sel teel rändasid nii rahvajutud kui ka -laulud külast külla ja kihelkonnast kihelkonda. Rännak toimus kas luuletoodete täienedes või kahanedes. Keegi luulemeelne isik leiutas ilusa mõtte, lõi sellest kas laulu või rahvajutu. Teise küla või kihelkonna elanik

[2]) Oskar Loorits, Estnische Volksliederdichtung und Mythologie. Tartu, 1932, lk. 21.

kuulis seda, kasutas luuleaineks, lisandas omalt poolt uue motiivi, mis tabas kuulajate meeleolu ja meeldis. Need andsid ta teistelegi edasi. Olid edasikandjad andekad ja leidlikud, siis osutus viimane töö täiuslikumaks algkujust. Kuid ebasoodsais tingimusis rännates võis luuleteos manduda ja muutuda katkendlikuks.

Rahvaluule rännak üle keelepiiri.

Kergesti võib rahvalaul rännata üle keelepiiri, kui kõrvuti elavate rahvaste keeled on teineteisega sugulased ja nende rahvaste loomingus valitseb ühine meetrum. Sel põhjusel on eestlased ja soomlased võinud vahetada palju rahvalauluaineid. Teatavasti leidub soomlaste eeposes *Kalevala* kakskümmend teosmotiivi, mille vasteid võime leida eestlaste muistses lauluvaras. Kaarle Krohn'i varasemate uurimuste põhjal on need meilt läbi Ingeri rännanud Karjalasse ja seal liitunud *Kalevala* lauluainetega [3]). Hiljem on sama uurija asunud osalt vastupidisele arvamusele. Paljude eestipärasteks peetud lauluainete algkodu asuvat Lääne-Soomes ja nende rännak suundunud sealt meie poole. Ometi möönab Krohn lõpuks, et mõned *Kalevalas* leiduvad lauluained (nende pealkirjad toome allpool sõrendatult) on kindlasti saadud Eestist ja üldiselt olnud eesti regivärsside mõju soome rahvalaulu arengusse kaugeleulatuv [4]).

Kuid ka rahvajuttude levikut ei suuda takistada keelepiirid. Muinasjutu-motiive on Eestisse rännanud nii lõunast ja läänest kui ka idast. Teatavasti ringleb meie rahvajuttudes rohkesti Saksast ajaloolisel ajal sisse toodud laene. Huvitav on kuulda, et leidub motiivegi, mis on tagasiviidavad isegi vanade germaanlaste müütilistele jutupärimustele, näit. hukkuva vaimu surmasõnumi saatmine oma kaaslastele. Nagu tõendavad Petserimaalt üles tähendatud rahvajutud, on vene vaimulik seisus ja kloostrielu mõjutanud eestlaste muinasjuttude arengut. Vanade kaubateede kaudu on meile tulnud legende ja tekkelugusid isegi kaugest Bütsantsi kultuurikoldest, nagu näit. muinasjutt sellest, kuidas õnne otsiv vaene mees käis päikese asemel taevas ja peksis seal läbi nii püha Jüri kui ka püha Nigula. Ei kahelda ka enam

[3]) Kaarle Krohn, Kalevalan runojen historia I—VII, Helsinki, 1903—1910. *Kalevalas* esineb aineid järgmistest eesti rahvalauludest: Püha pürjelinnukene. Suure tamme laul. Laps läheb nuttes koju. Pisarate veeremine. Kolme käo laul. Taevakehad kosjateel. Venepuu otsimine. Käik vanemate hauale. Ehete sepitsemine. Kosimine Toonelast. Tuletegemine meresse. Suur härg. Linnud teevad õlut. Lapse- ja koduloomade-hoidja. Surmasõnum. Kuldnaine. Vanade ja noorte aerutamine. Kandletegemine. Mareta laps.

[4]) Samalt: Kalevalastudien. VI. Helsinki, 1928.

selle üle, et meie keelekeetmise-loo kaugeks vasteks võiks olla vanatestamentlik teade keeltesegamisest Paabeli torni ehitamisel ja Koidu ja Hämariku müüdi juhtmotiiv võiks pärineda igivanast idamaisest rahvatraditsioonist [5]).

Rahvaluule tähtsus.

Rahvaluulel on suur tähtsus mineviku ja oleviku kohta. Minevikus oli ta meie esivanemail vaimuvaraaidaks, kuhu koguti tähelepandavamad tööd sõnakunsti alal. Rahvaluule asendas kooli ja kirjandust. Siit ammutati mõndagi teaduvara, saadi õpetust usu, kombe ja elutarkuse küsimusis. Mis vanemad kogunud ja loonud, see oli laste vaimule ja südamele tarvilikuks toiduks. „Rahvaluule on rahva hinge peegel."

Olevikule tõendab rahvaluule, et eesti rahvas kehalise orjastuse kiuste on olnud suuteline iseseisvaks vaimseks eluks ja rahvusliku omapära säilitamiseks. Sõnaline vanavara on meie esivanemate väärtuslikem kultuuriline pärand neist ajust, mil võõras surve ei võimaldanud mingit muud loomingut. Siit saame palju väärtuslikke andmeid meie rahva mineviku uurimiseks, siit õpime tundma näiteks endise aja eestlaste maailmakäsitust, elukogemusi, keelt ja kultuuri. Vana aja sõnaline looming esindab rahvuse ja tõu hinge, ta äratab meis isamaalisi instinkte ja rassilisi traditsioone. Temas leiavad meie aja luuletajad rikkalikke sugemeid eestipärase luulestiili ja rütmilise kunstproosa loomisel.

Rahvaluule käsitluskava.

Rahvaluuleteaduses jaguneb rahvaluule järgmisteks alaosadeks: 1. Vana ja uus rahvalaul. 2. Vana rahvajutt. 3. Rahvausund ja kombed. 4. Vanasõnad ja kõnekäänud. 5. Rahvamõistatused. 6. Rahvamängud ja -tantsud.

Käesolevas kirjandusloos valime arutluseks sisult ja vormilt kõige väärtuslikumaid tooteid, mis võimaldavad tutvumist meie esivanemate fantaasiamängitlustega, kujutusvõimega, mõtteteravusega, elutarkusega ja usundiga. Arvestades valitud ainete iselaadi ja õppetehnilisi nõudeid ainete esitusel, on otstarbekohane vaatlusesemeid järjestada järgmiselt:

Etteotsa asetame vormilt lihtsad, kuid teosmotiividelt sageli igivanad rahvajutud. Järgnevalt eritleme regivärsiloomingut, vanasõnu ja mõistatusi. Et uuema aja rahvalaul erineb vanast nii elutundelt, maailmavaatelt ja maitselt kui ka sisult ja vormilt, eraldame ta regivärsiluulest ja arutleme rahvaluuleainetest viimsena.

[5]) Oskar Loorits, Some Notes on the Repertoire of the Estonian Folk-Tale. *Liber saecularis.* Õp. E. Seltsi toim. XXX. Tartu, 1938.

A. Eesti vanad rahvajutud.

Rahvajuttude kogumine ja nende sisuline koosseis.

Kogumise ajalugu.

Vanadeks rahvajuttudeks nimetame neid muistseid proosalisi rahvapärimusi, milles on arendatud mingi pidev sündmustik. Ehk küll rahvajutud moodustavad rahvaluule vanima osa, algas nende ülestähendamine võrdlemisi hilja. Vist jäi muistne jutuvara kauaks tähelepanematuks seepärast, et rahvas talle pole andnud kindlat ega veetlevat vormi. Esimesed proosalised rahvaluule ülestähendused ei ulatu kaugemale minevikku kui möödunud sajandi teise aastakümnesse. Need on peamiselt loomamuinasjutud, mis Abram Holter kirja pani ja Rosenplänter oma saksakeelses ajakirjas „Beiträge" 1816—1818 avaldas. Need on sisuliselt moonutamatult edasi antud ja väärivad usaldust. Kahjuks ei või seda öelda mitme müütilise muinasloo kohta, mis Fr. R. Faehlmann 1840. a. ja hiljem Õpetatud Eesti Seltsi toimetustes avaldas, sest nende sisu kannab individuaalse luule ilmet. Esimene suurem ja eriraamatuna ilmunud rahvaluulepärimus proosavormis ilmus 1865. a. Fr. R. Kreutzwaldi poolt nime all *Eesti rahva Ennemuistsed jutud*. Enamikus on need sisult rahvapärased, kuid vormilt avaldavad ülestähendaja isikliku luule laadi, on pikalauselised, pildi- ja värvirikkad. Muistsete mälestuste ülestähenduse peaperioodiks osutub 1872.—1890. a. J. Hurda poolt ülemaaliselt ja süstemaatiliselt korraldatud ja teaduslikul alusel juhitud rahvaluulekogumine, millele andusid sajad rahva ärksamad pojad ja tütred. See oli suursündmus eesti kultuuriloos, sest rahvas ise päästis oma endise aja loomingu unustusehõlmast. Hurda tegevusest tiivustatud, asusid rahva jutuvara korjamisele J. Kõrv, J. Kunder ja M. J. Eisen. Kõrvi poolt üles tähendatud *Eesti muistejutud ja vanad kõned* ilmusid trükis 1881 ja J. Kunderi *Eesti muinasjutud* 1885. Viimane taotleb sihikindlalt jutuainete rahvapärasust ja ladusat, soravat stiili. Kuna Hurt tahtis kõik rahvajutud enne koguda, siis korraldada ja üheskoos välja anda, toimetas M. J. Eisen oma korjandused järk-järgult trükki vähenõudlike rahvaraamatuina, millise sarja ta kasvatas mitmekümne-numbriliseks. Mitmele neist on juurde lisatud sissejuhatavaid seletusi. Esileküündivamad Eiseni rahvajutukogudest on: *Esivanemate varandus* 1882, *Endise põlve pärandus* 1883, *Kuninga-jutud* 1893, *Rahvaraamat* I—V, 1893—1895, *Vanad jutud* 1894, *Vanapagana-jutud* 1893, *Krati-raamat* 1895, *Luupainaja* 1896, *Kodukäijad* 1897. Kahjuks ei ole neis ülestähendustes jäljendatud rahvajuttude omapärast jutustusviisi ega väljaannetes antud arukat analüüsi ja sünteesi. Eeskujuliku näite rahvajuttude üleskirjutamisest annab O. Kallas oma koguga *Kaheksakümmend Lutsi maarahva juttu*, mis 1900. a. trükiti. Sisu on ehtne, jutustusviis rahvapärane, kujukas, jäljendab rahvakeelt.

Hurda ja Eiseni kõrval, osalt ka juba varem on rahvajutte kogunud veel mitmed seltsid, nagu Õpetatud Eesti Selts, Eesti Kirjameeste Selts, Eesti Üliõpilaste Selts jt. Nendegi käsikirjalised ülestähendused on nüüd ühes Hurda, Eiseni ja mitme teise korjandusega kogutud Eesti Rahvaluule Arhiivi Tartusse, kus 1937. aastaks rahvajuttude repertuaar oli kasvanud 70 000 teisendini. Nende arv on kasvanud nii suureks seepärast, et paljud rahvajutuained on kirja pandud mitmekordselt. Mõnest jutust on olemas koguni üle saja teisendi. Nii näiteks on jutte tugevast poisist kogutud 101 ja peretütrest ja vaeslapsest koguni 130 ülestähendust.

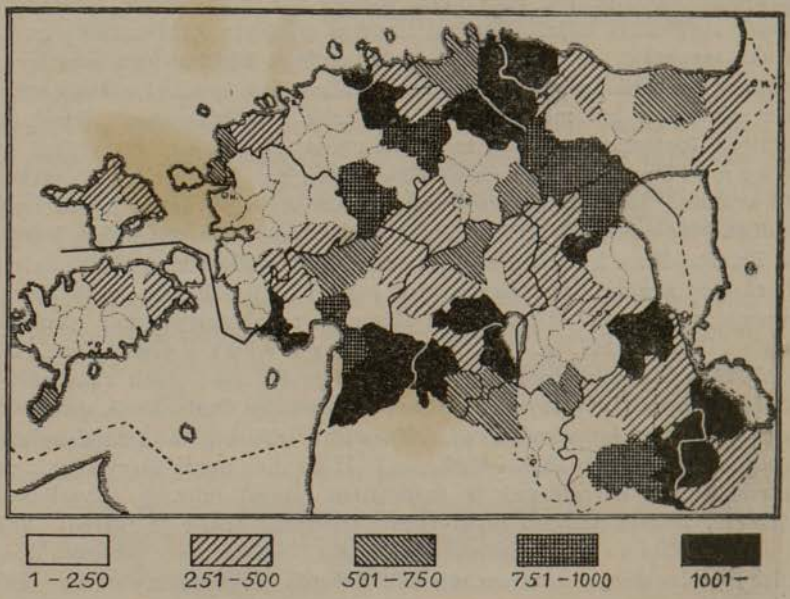

Rahvajuttude kogumise tihedus kihelkonniti.

Sisuline ülevaade.

Struktuurilt on muistne rahvajutt sageli mitmekihiline; pea avaldab ta enam-vähem ühtlast ainest, pea on ta mitmekesiste aineste juhuslik segu. Siiski on muistseis rahvajuttudes võimalik sisuliselt eristada kolme põhielementi ja nende ristlemisi.

Esiteks on olemas salk vanu jutte, mil on puhtsubjektiivne laad, sest nende tegelased ja sündmustikud on vabalt välja mõeldud ehk luuletatud selleks, et endale ja kuulajaile luua lõbusat ajaviidet, mõnusat meeleolu, õnnelikku elevust ja seega esile kutsuda isikliku fantaasia võlu. Nende peasisuks on inimese eluõnne ja saatuse kujutamine. Et neid pole vaja võtta tõsilugudena, ei anta tegelastele harilikult nimesid, ei nimetata tegevuskohta ega -aega, vaid juttu alustatakse enamasti lausega: Ennemuiste elas jne., Vanal hallil ajal oli jne. Seepärast nimetatakse neid ennemuistseiks juttudeks ehk muinasjuttudeks. Neis esitatakse imelikke juhtumusi, ja ka üleloomulikud

sündmustikud tunduvad loomulikena ja võimalikena. Muinasjutuvald laieneb ja muutub kirevaks seeläbi, et rahvas nende luuletamisel kasutab inimsaatuse kujutamiseks aineid ja motiive ka loomamuinasjuttudest, vaimu- ja nõialugudest. Seepärast on põhjalik muinasjuttude tundja A. Aarne Hurda kogus leiduvate eesti vanade rahvajuttude kohta koostanud registri, milles eristatakse 550 tüüpi muinasjutte [1]).

Teiseks leidub väga arvurikas rühm objektiivset laadi rahvajutte, mis kujutavad tõekspeetud sündmusi. Rahvatraditsioon, mis neid edasi annab, jätab mulje, et jutustaja ja kuulaja neid sündmusi on pidanud tõsilugudeks. Seepärast nimetame neid muistendeiks kitsamas mõttes ehk muinaslugudeks (vrd. elulugu, ajalugu jne.). Huvi keskuses ei seisa siin isikud, kes loost puudutatud, vaid rõhupaigutus langeb jubeda ja vapustava, üleloomuliku sündmuse kujutamisele. Sellega tahetakse midagi teatada, selgitada ja oletatakse, et kuulaja seda usub. Selline rahvajutt seisab õigupoolest lähemal teadusele kui luulele. Muinaslugu võib seotud olla teatud kohaga ja ajaga, see võib sisaldada ka teatud rahvausundilisi arvamusi. Seepärast ei rända muinaslood nii hõlpsasti ühelt rahvalt teisele kui muinasjutud.

Kolmandaks silmapaistvaks põhielemendiks rahvajuttudes on pilge ja nali. Nende põhjal luuakse vaba luulelennu tooteina pilke- ja naljajutte, milles kaasinimeste vigade ja pahede paljastamisega pakutakse lõbusat ajaviidet.

Rahvajutu pearühmade piirid, eriti muinasjuttude ja muistendite vahel, on väga ebamäärased. Mõnikord jätab muinasjutt sellise mulje, nagu antaks selles edasi mingi tõestisündinud juhtumus; selle kõrval on paljud muistendid aja jooksul kaotanud tõsiloolise värvingu ja muutunud muinasjuttudeks. Vahel sisaldab üks ja seesama rahvajutt niihästi muinasjutu- kui ka muistendiainest. Sealjuures võib muistend ristelda muinasjutuga nõnda, et nende ühendis siiski veel säilib muistendi karakter. Pooleldi tõekspeetud sündmusteks, pooleldi luuleks tuleb lugeda neid muistendeid, mille tegevus on keskendatud mõne nimepidi tuttava koha, ajaloolise isiku või vägimehe ümber. Niisugustena esinevad muinaslugude liigid on tekkelood, kohalikud muistendid, vägimeeste-lood, ajaloolised muistendid ja legendid.

Et muinasjutuelement suuremal või väiksemal määral tungib teistesse rahvajuturühmadesse, osutub neis sageli algolluseks, mis fantaasiaproduktina jutuvarale lisandab kirjanduslikku väärtust, on meil põhjust tema olemust veel lähemalt eritella.

[1]) A. Aarne, Estnische Märchen- und Sagenvarianten. Hamina, 1918.

ENSV Teaduste Akadeemia Keskraamatukogu

Muinasjuttude üldlaad.

Muinasjutu algus.

Muinasjutt kuulub kahtlemata püsivamate pärimuste hulka, mis inimsugu suust suhu ja põlvest põlve edasi andes on säilitanud muistsest ajast. Ehk küll iseenda peremees, seisis muinasaja inimene tähtsal mõõdul looduse ülevõimu all. Ta kehaline ja vaimne elu keerles tol ajal hoopis kitsastes piirides, ta pidi ühtelugu hirmu tundma tõeliste ja väljamõeldud vaenlaste ees. Täielikku vabadust maitses looduslaps üksnes mõttekujutuses. Et pääseda loodusvägede võimu alt ja igapäevaste elumurede rõhumisest, lõi inimene endale muinasjuttudes uue kuldse kodu, ilusama, veetlevama maailma, imemaa, kus ta tõesti võis olla peremees. Siin esinevad imelikud ilmutused, arusaamatud nähtused. Ainsast veetilgast tekib siin äkki suur järv, liivaterakesest saab mägi, mis niisama ruttu võivad kaduda, nagu nad tõusnud. Isetegevad tööriistad, kuldsed nõiavitsad, soovetäitvad kotikesed, nägematukstegevad kaabud ja muud imevahendid aitavad tal nagu mängides kõrvaldada kõiki takistusi. Loodusinimene tungib oma fantaasias elutõelisuse eest imedemaale, leiab siin ees hoopis uued olud, ja mis ta seal näeb, tunneb ja üle elab, seda püüab ta lihtkõnes esile tuua. Nii arendatakse fantaasiapildid ühtlasteks, korraldatud lugudeks.

Muinasjuttude psühholoogiline külg.

Muinasjuttude arenemiskäiku ei suudeta vist kunagi ajalooliselt jälgida, neid nõnda järjestada, et selguks nende sisemise ajaloo arengujoon. Seevastu on hõlpsam juurelda muinasjuttude sünnilugu psühholoogiliselt. Suurem osa muinasjutumotiividest on primitiivsete rahvaste sisemise elamuse tulemus, on endise aja usu ja sugestioonide jäänused. Nende kujundusaineks on peamiselt inimelu ja inimsaatus.

Kõige algupärasemad ja viljakamad muinasjutumotiivid laenas ürginimene u n e n ä g u d e s t. Oli ta unenäos kas õnne maitsenud või hirmu tundnud, hakkas luuletav geenius tööle selleks, et reaalset elu seada kooskõlla unenäo-kujutelmadega. Ta juurdles selle üle, kuidas peaks kujunema ta elusaatus, et ta võiks maitseda igatsetud õnne või põgeneda kardetud õnnetuse eest. Sealjuures aitas unenäo iseloomulik elamus teda aja ja ruumi reaalseist kitsendusist võimsalt üle. Mida tõsielu talle ei andnud, selle lõi ta endale vabas fantaasias. Mitte üksnes iseendale polnud määratud see looming, vaid kogu ühiskonnale tõi ta õnne

ja lunastust. Unenäomotiivile nõjatuvad näiteks „Maa-alused" ja „Vaeslapse käsikivi".

Edasi tohime oletada, et unenäo intensiivseist jäljendustest ja eriti unenägude tagaigatsustest arenes nõiakunst. Kes juurdles unenäo-elamusi, pidi hakkama uskuma, et inimesel on hing. Magamise puhul näis inimhing võivat vabalt ümber ränata, kuna ometi kindel oli, et keha püsis paigal. Kergesti võis inimene tulla mõttele, et inimese hing võib irduda kehast. Samuti tekkis arvamus, et teatavad inimesed võivad teiste hinge kunstlikult eraldada ihust ja teda võõras paigas ja võõral kujul kinni hoida. Arvamus, et on olemas selliseid kurje inimesi, kes nõiakunsti abil hävitavad teiste õnne, andis suure hulga uusi muinasjutumotiive. Moondusmotiivi abil, mis neis kordub, ehitatakse uusi faabulaid. Ilma sellise motiivita ei oleks meil näiteks muinasjutte, nagu „Kullaketrajad" ja „Tänulik kuningapoeg".

Eriti esileküündivat osa etendab muinasjutus inimeste moondamine teatavaiks loomadeks. Ürginimene pidas looma tihti enesetaoliseks, veel sagedamini enesest kõrgemaks olendiks. Muinasjuttude järgi on paljud elajad omanud teadmusi, tarkust ja salajõude, mille abil nad toetasid inimesi võitluses tigedate võimude vastu või päästsid neid hädast oma kärmuse, jõu ja meeleteravuse varal. Inimese ja looma vahekorra käsitus oli esmalt müütiline, sest inimene avaldab loomade vastu austust. Arvamusest, et loomal on inimese iseloom, tekkis kaks uut muinasjutumotiivi, mil on juba erootiline alus, nimelt abielu sõlmimine inimeste ja pahade vaimude ja inimese ja looma vahel, kusjuures inimene oli moondatud kas pahaks vaimuks või loomaks. Näib olevat igivana usk, et abieluline armastus ja läbikäimine heade inimestega purustavad nõiaväe kütked. Muinasjutus „Ilus minia" on neiu nõiutud maoks ja pääseb nõidusest sel teel, et noormees ravib teda kolm aastat ja täidab iga ta soovi.

Muinasjutu kunstiväärtus oleneb sellest loomiskirest, mille varal luulegeenius tahab viletsat ja hädarikast argipäevaelu ümber kujutada igatsusväärilisekс, õnnelikuks olemiseks, et sel teel enesele ja teistele hetkekski võimaldada maitsmisõnne. Iga ennemuistne jutt, mis kuulutab seda kauni vormi võitu aine üle, on ilus. Selliseid jutte kuuldes tunneme esteetilist rahuldust. Vaimselt terve luulegeenius annab oma teoses üldiselt tunnustatud elukäsituse. Ei ole raske pikemast ehedast muinasjutust

Muinasjuttude esteetiline külg.

ära tunda seda aega ja neid vaimuvoolusid, mis kehtisid muinasjutu levitamise ajal. Seevastu on esteetiliselt alaväärtuslikud need jutustused, milles andetu jutustaja esitab katkendeid ja vormituid soperdusi või jälle meelehaigust põdedes, langetõve või deliiriumi mõjul refereerib oma segaseid ja kollitavaid hallutsinatsioone. Jutukestes, mis tootnud meelehaiged, pole seda üldist elukäsitust, vaid neis esitatakse isiklikke haiglasi sonimisi ja viirastuslugusid tontidest, kodukäijaist, umbluust jne.[1]).

Esteetilist rahuldust tunneme siis, kui loetaval muinasjutul on ühest ehk mitmest motiivist pidevalt arendatud sündmustik. Suurel määral oleneb see algne kunstiline põhiehitus tegelaste iseloomust. Seepärast on esitatavail karaktereil esteetiliselt suur tähtsus. Muinasjutu tegelane pole kunagi individuaalne, vaid tüüpiline olend. Siit järgneb, et muinasjutu tegelaste iseloomujooni võib ainult harva peensusteni ära tunda. Tegelase tähtsus ja ta tegude ajed juurduvad siin alati üldinimlikes omadusis, millest positiivsest küljest on esileküündivamad: julgus, ustavus, ausus, avameelsus, andumus kohusetäitmisele ja meelekindlus. Positiivsed tüübid eesti muinasjuttudes on näiteks nooremad vennad, kuningapojad, vaeslapsed. Teine rühm tegelasi on eelmiste ägedad vastased, kes sünnitavad palju paha, nagu omakasupüüdvad vennad, halvad poolõed, kavalad nõiad, tigedad võõrasemad, vanapagan ja pahad vaimud. Kolmas tegelasterühm koosneb peategelaste abimeestest, nõuandjaist ja imevahendite kättejuhatajaist. Neil on sündmustikupöörete ja tegelaste saatuse kohta otsustav mõju. Siia kuuluvad näiteks head vaimud, nagu metsavana, veevaim ja head abimehed loomariigist.

Nagu näeme, on tegelaste tüübid ja sündmustik nii lihtsad, et otse imestame, kuidas nii väikeste abinõudega saavutatakse nii mitmekesiseid ja sügavaid efekte. Muinasjutu veetleva ilu saladus seisab enne kõike selles, et see meis äratab esteetilist rahuldustunnet ühtluse tõttu, mis läbistab ta lihtsat kompositsiooni ja liidab osad tervikuks. Olgu sündmustik lihtne või keeruline, ta arengus leidub kolmeastmeline rütm: olukord algul, pinevusttekitav intriig ja selle lahendus. Pinevust pingutatakse tavaliselt seega, et tegevus lastakse kujuneda kolmekordseks ja sealjuures tarvitatakse gradatsiooni ehk astendust. Esineb kas kolm tegelast või antakse ühele tegelasele kolm ülesannet või

[1]) Dr. J. Luiga, Meelehaigus rahvaluules. Eesti Kirjandus 1912, nr. 4—5 ja 11—12.

aitavad teda kolm abimeest. Ainult harukordselt esineb arv seitse. Sündmustiku käigu kohta on ainult kolmandal või seitsmendal, s. o. viimsel, otsustav tähendus; esimesed on üksnes tagaseinaks, et nende varal paremini esile tõsta viimast. Tegevust arendatakse vahel ka sel teel, et sündmustiku järkude vahele põimitakse uusi motiive, mis jutustajale on meeldinud. On jutustaja saamatu, siis kisub uus motiiv juhtiva osa enda kätte ja alatud muinasjutt kaotab oma ühtluse ning meeldivuse, kuni mõni teine jutustuse edasiandja tasandab ained, koondab need ja sulatab ühte. Osavasti kontamineeritud muinasjuttudes segunevad ja liituvad üksikud motiivid seevõrd, et osutub üliraskeks ära määrata nende algupära.

Muinasjutu faabulas väljendub sageli idealistlik maailmavaade ja seepärast lõpebki sündmustik siis kooskõlalise akordiga. Vaba fantaasialennuna, mis tahab võita igapäevsuse kitsust ja häda, pole muinasjutt luuletatud otseselt selleks, et kuulutada moraalivajadust. Kuid ilu, mis viib lähemale ideaalidele, juhib inimese tahtmise ka hea poole. Seepärast ongi muinasjutul kunstiteosena eetiline mõju ja ta töötab kõlbeliste püüete teostamiseks võimsalt kaasa. Temas esineb mingi tundmusaktsent ja selle all peitub harilikult ideeline sisu, mis moodustab selle kirjandusliigi eetilise väärtuse. Peremehes näiteks, kes läheb metsa karistama rebast, ärkab suur kaastundmus noorte tetrede ja mõtuste vastu, ehk neid küll muidu jahimees võib pidada ihaldatavaks saagiks. Helde puuraiuja ei suuda vastu seista puude palvele, läheb koju tühjade kätega, kannatab toas külma. Siin avalduvad härdus, heldimus, mis hoolivad kõige väiksemaist, nõrgemaist. Poisike on nõnda kiindunud oma uppunud isasse, et igal aastal, kui esimene külm katab vee jääkorraga, käib järve ääres ses lootuses, et näha saada isa. Kuningapoeg, kelle asemel vaene tütarlaps antud vanapaganale palgaks teejuhatamise eest, tõotab kas tütarlapse päästa või temaga üheskoos surra. Siin vaimustavad kõrged aated muinasjututegelasi kuni eneseohverdamiseni. Nii viib muinasjutt meid inimese meelesügavustesse teravmeelse mõistusega ja peene taktitundega, mis südame heliredelil tabavad sümpaatseid toone ja nende varjundeid. Ta juhib lugeja tundmuspärasele elukäsitusele ja ka eluideaalidele lähemale.

Muinasjuttude ideeline sisu.

Raskete probleemide hulka kuulub muinasjuttude algupära küsimus. Tuntud saksa muinasjuttude-uurija W. Grimm väitis

Muinasjuttude päritolu.

KIRJANDUSE SEL TARTUS

omal ajal, et muinasjutud on igivanade müütide ja kangelassaagade jäänused. Nendes esinenud jumalad olevat rahva meelest ununenud ja aja jooksul muutunud nad lihtsaiks tegelasiks, nende heroiline saatus rõivastunud igapäevasesse rüüsse. Oletati, et mõnel muinasjutul on algupäraks endine loodusemüüt. Näiteks seletati meil Eestiski, et põhjakonna-nimeline hiiglaelukas, kes poole penikoorma pikkuste sammudega hüppab lõuna poole, ei olevat muud kui talv oma külmade ja vingete tuultega, ja Saalomoni sõrmuse hiilgav kivi, mille abil eluka üle võimust saadakse, olevat suvine päike. Muinasjuttude algupära mütoloogiline seletusviis oli meelevaldne ja ajas lopsakaid õisi. Teame ju, et selle mõjul näiteks Kuhlbarski pidas Kalevipoega kevadeks ja Suur-Tõllu tuuleks [2]). Ei tule imestada, et kergekäeline mütoloogiline interpretatsioon sattus pilke alla. Leidus arvustaja, kes lausus, et juba siis tuntakse müüdi lõhna, kui kuski rebane murrab kana.

Möödunud sajandi keskel kerkis esile kirjanduslik-ajalooline muinasjuttude päritolu seletus. Selle autoriks on Theodor Benfey, india muinasjuttude-kogu *Pantschantantra* tõlkija [3]). Tutvunud indude rikkaliku jutuvaraga, konstateeris ta paljude Euroopas tuttavate ja seni omakspeetud muinasjuttude samasust india juttudega, niihästi ühtelangeva motiivistiku kui ka faabula arengu ja kompositsiooni poolest. Raugemata virkusega jälgis see õpetlane india muinasjuttude rännakuteid idast läände ja tõendas veenvalt, et väga paljud neist ristisõdade ajast peale araabia, ladina ja heebrea keele kaudu suulisel ja kirjalikul teel on rännanud euroopa keeltesse. Benfey poolt püstitatud rännakuhüpoteesi kinnitas veel see avastus, et euroopa rahvaste eneste keskel muinasjutud rändasid peamiselt lõunast põhja ja idast läände. Seda suunda ei määranud mehaaniliselt siiski taevakaared. Meie aja folkloor annab rännakule sügavama põhjenduse: muinasjutud rändasid kõrgema kultuuri alalt sinna, kus kultuur madalam.

Benfey kirjanduslooline rännakuhüpotees oli niikaua üldiselt maksev, kui uuriti ainult muinasjuttude levimisteid. Aga kui uurimuste tulipunkti seati nende olemus ja psühholoogiline sünnilugu, jäi ka Benfey teoorial hing kinni. Suure murrangu

---

[2]) Villi Andi, Kes on Kalevipoeg? Viljandi, 1911.
[3]) Theodor Meyer-Benfey, Pantschantantra, fünf Bücher indischer Fabeln, Märchen und Erzählungen. Leipzig, 1859.

senistes vaadetes kutsusid esile inglise folkloristide Edw. Tylor'i [4]) ja Andrew Lang'i [5]) uurimused ja avastused. Tylor võrdles kõikide primitiivsete rahvaste keelte, kommete ja usundite algmeid ja jõudis äärmiselt üllatavale tulemusele, et kogu maailma loodusrahvaste arvamused ja kujutlused vaimude, nõiduse, elu ja surma, unenägude ja elajate kohta lähevad ühte, ilma et nad kunagi oleksid saanud üksteist mõjutada. Selle avastuse imestusväärsus kasvas veelgi, kui selgus, et ka vanade ja noorte kultuurrahvaste sellekohased arvamused on tagasiviidavad neile samule primitiivseile, saamatuile, kartlikele ja fantastilistele vaateile. Lõpuks leiti, et hea osa primitiivsete rahvaste arvamustest püsib ka veel praegugi kas kaetult või katmatult kultuurrahvaste alateadvuses, nimelt usuna ja ebausuna, kartustena ja kommetena. Kui tõeks võtta see, et ühesugustes oludes elavail inimesil ühesuguste psühholoogiliste seaduste põhjal tekivad ühesugused kujutlused, siis võisid ühesugused muinasjutud esineda mitmes kohas, ilma et meil siin võimalik oleks oletada nende rännakut ja laenu. Sellest lähtudes hakati kõrvutama muinasjuttude teisendeid ja tuldi otsusele, et näiteks nõiaunemotiiv esineb sajal eri kujul ja Tuhka-Triinu-motiiv koguni kolmelsajal kujul. Nüüd saame aru, et näiteks eestlased juttu, milles metsloom püüab hännaga kalu, ei tarvitsenud laenata sulukahvreilt ega sulukahvrid eestlastelt, sest needsamad psühholoogilised eeldused võivad sisemise seaduspärasuse põhjal esile kutsuda neidsamu kujutlusi ja mõttekäike. Muinasjuttude kodumaise päritolu hüpoteesi temperamentse kaitsjana esines Jos. Bèdier, kes tähendatud vaadet nimetab *polygenesie des contes* ja kirjanduslooliselt tõendab euroopa, eriti prantsuse muinasjuttude algupärast karakterit [6]).

Eespool esitatud kolmest hüpoteesist sisaldab igaüks tõtt, kuid ükski neist ei suuda meid lõplikult veenda, see tähendab, ühtegi neist ei saa tunnistada ainumaksvaks. Leidub muinasjutte, mil on müütiline iseloom, leidub võõrsilt meie juurde rännanud motiive ja selliseid, mis rahva fantaasia iseseisvalt loonud. Muinasjuttude-uurijal on ülesandeks iga üksiku jutu puhul kindlaks teha, millisesse kategooriasse see kuulub. Selleks kasutatakse uuemal ajal ajaloolis-geograafilist uurimismeetodit, mille

[4]) Edw. B. Tylor, Primitive Culture. London, 1903.
[5]) Andrew Lang, Myth, Ritual and Religion. London, 1887.
[6]) Joseph Bèdier, Les Fabliaux. Paris, 1895.

olemus seisab selles, et esmalt võrreldakse üksteisega k õ i k i käepärast olevaid teisendeid, jagatakse nad a j a, k o h a j a s i s u järgi rühmadeks, nii et nende leviku ja muutuste kohta võib teha järeldusi. Teatava muistendi koduks osutub siis see maa, kust on leitud kõige rohkem täiuslikke teisendeid, mis valgustavad maakoha elanikkude kombeid, vaateid ja ka muistendis läbi viidud ideid [7]). Teisendite abil on võimalik kindlaks määrata muistendi algkuju, ta algkodu ja ühtlasi selgitada ta tekkimisaega ja levikuteid. Mida rohkem teisendeid läbitöötamiseks on, seda täpsemaks kujuneb uurimuse tulemus. Seega seletubki, miks folkloristid suure innuga piiramatul arvul koguvad igasuguseid teisendeid.

Muinasjuttude rahvuslik värving.

Eelmisist arutlusist selgub, et muinasjuttudest paljud motiivide poolest võivad olla rahvusvahelised, kuid väljatöötamisel ja ümberloomisel omandab jutustus tugeva rahvusliku värvingu, sest iga rahvas iseloomustab jututegelasi oma laadi kohaselt ja kogu teos kajastab rahva hingeelu, kombeid ja kultuuriolusid. Kahtlematult äratab eesti muinasjutuvara kultuuriloolist ja psühholoogilist huvi. Nende juttude koostamisel on kasutatud reaalseid aineid, nad võivad meid tutvustada teatava miljööga, ajajärgu hariduslike, sotsiaalsete, usundiliste oludega. Siit õpime tundma rahva elukäsitust ja ta karakterijooni. Eesti ja lähemate soome-sugu rahvaste muinasjutte läbistab hele optimism: pärast raskeid võitlusi ja sündmustikusõlme ähvardavat kokkutõmmet hargneb lõpuks kõik õnnelikult. Siin hõljub omapärane vaimne õhkkond: mehed on visad, kokkuhoidlikud ja edasipüüdjad, naised on vagusad ja kannatlikud, tüdrukud kinnised ja tagasihoidlikud. Eluliikumise kandjaks on eestlasel püüe olla esimene, mitte leppida käesolevaga, parajaga. On selge, et see elutunne ei soodusta rahulolemist.

Loomamuinasjutud.

Loomamuinasjutu mõiste.

Need on vanad rahvajutud, mille kogu elamussisu või vähemalt selle peaosa moodustab loomade tegevus; neis esinevad loomad elamuste loojaina ja edasiandjaina. Siit eraldame need rahvajutud, milles loom on ajutiselt moondunud inimeseks või

[7]) F r i e d r i c h v o n d e r L e y e n, Das Märchen. Leipzig, 1925.

ümberpöördult [1]), sest et need oma olemuselt kuuluvad nõialugude hulka.

Inimese vahekord loodusega.

Loomamuinasjuttudes kajastub see ajajärk minevikust, mil inimene pidas looma enesetaoliseks olendiks. Selleaegse elutunde põhjal kujunes inimese vahekord loodusega üheväärsuse tunnustuseks. Passiivses ellusuhtumuses kohtleb inimene loodust sõbralikult, heasoovlikult, arvates, et kui inimene midagi rikub ja lõhub, siis puudutatav võib talle samaga vastata. Loomade austamist näeme juba selles, et inimene paneb oma lastele loomade nimed. „Kotkapoeg", „hundipoeg", „tuvike", tibuke", „talleke" jne. öeldakse inimesele hellitavalt. Loomadelt loodeti abi nende tarkuse, jõu ja osavuse pärast. Kui hiljem loomades nähti jumalate saadikuid inimeste abistamiseks, siis põhineb see arvamusel, et inimeste esivanemad elavad edasi loomades. Seega seletubki, miks hallil muinasajal inimfantaasia loob ohtralt loomamuinasjutte.

Jaotus ja areng.

Algelisemad loomamuinasjutud on need, milledes kujutatakse lihtsalt loomade tegusid ning toimetusi. Neis on loomad inimeste viisil varustatud mõistuse ja kõneosavusega. Loomamuinasjuttude motiivistik on haruldaselt mitmekülgne. Mõnes jutustuses seletatakse loomade kehakuju ja värvuse saamist, teistes kujutatakse nende talitusi, näit. tuletoomist ja kihlvedu, edasi toitumist, erilise osavuse ja nime omandamist, kirjeldatakse nende harjumusi ja eluviise, otsimistungi ja uudishimu, sõnakuulmatust kaevamistööl ja häälitsemisviise [2]).

Kultuuri arenedes õpiti loomade karakterit lähemalt tundma ja seati loom jutustuse tegelasena mingi idee kandjaks. Jutustus omandas nüüd didaktilise ilme. Allegooriliselt seletatavad loomajutud kujunevad valmiks ja pilkejutuks. Neis osatatakse inimeste vigu ning puudusi. Kujukaiks näiteiks võiksid siin olla „Hobune ja sääsed", „Rebane ja rihm" jne.

Võitlus vaimujõu ja vaimukehvuse vahel.

Kõige tähtsamad ja luulelisemad on need loomamuinasjutud, milles lastakse tegelastena esineda suuremaid loomi, nagu karu, hunti, rebast, lammast jne. Enamasti esinevad jutus kaks vastast, kes teineteisega võitlevad. Rebane, kes on väiksem loom, esindab enamasti suurt vaimuosavust, kavalust, tigedust, kahekeelsust, kahjurõõmu, pilkamishimu ja omakasupüüdmist ruma-

[1]) Kaarle Krohn, Eläinsadut. „Suomi" III, lk. 42.
[2]) O. Dähnhardt, Natursagen, Band III. Tiersagen. Leipzig und Berlin, 1910.

late keskel. Ta vastane hunt on küll tugevam, kuid muinasjutt teeb ta ahneks, rumalaks, kelle kehaline võim peab alati alistuma rebase vaimuosavusele [3]). Nii esineb neis juttudes enamasti võitlus vaimujõu ja vaimukehvuse vahel, kusjuures vaimuosavus alati võidab. Kuid tendents, mis siin esineb, ei ole, nagu kunstluules tihti näha, juttu loov tegur, vaid ilmneb järeldusena, vaatlusena, jutustuse loomuliku viljana. Karu on muinasjutus osalt veel rumalam kui hunt, pealeselle kohmetu ja arg [4]). Samuti lastakse ka lammast kehastada vaimukehvust [5]). Mõnes teises loomamuinasjutus etendavad kavala rebase osa harakas, karu ja ööbik, kuna vares, vaskuss ja teised on astunud rumala hundi asemele [6]).

Hilisemal ajal tekkinud loomajuttudesse leiame põimitud olevat katoliku usu aineid, millest võime järeldada, et ristiusk mõjutas rahvaluulet [7]).

Imemuinasjutud.

Olemus ja jaotus.

Suurel osal muinasjuttudest on kujutusaineks vaheldusrikas inimsaatus, olgu see lihtne seiklus või sihikindel võitlus varanduse, kuulsuse ja armastuse pärast isikliku eluõnne ning parema tuleviku saavutamiseks. Neis tuleb tegelastel võidelda üleloomulike vastastega ja täita üleloomulikke ülesandeid. Otsustavate teguritena võivad neis esineda niihästi salapärased imevahendid kui ka targad ja tugevad loomad, vaimud ja nõiarohud. Et siin üleloomulikud tegurid peaosa etendavad, takistuste võitmiseks appi võetakse salapäraseid imevahendeid, võiksime neid rahvajutte nimetada i m e m u i n a s j u t t u d e k s. Harilikult viiakse neis läbi mingi eetiline põhimõte, näiteks tasuprintsiip, misjärgi iga tegelane peab saama oma teenitud palga. Kuid leidub nende hulgas ka selliseid, mida on loonud vaba fabuleerimistung ilma

---

[3]) Hunt ja rebane. J. H. R o s e n p l ä n t e r, „Beiträge" VIII, lk. 122. Rebane ja Hunt. O. K a l l a s, 80 Lutsi maarahva muinasjuttu, lk. 194.

[4]) Mees ja karu jagavad põllusaaki. M. J. E i s e n, Rahvaraamat II, lk. 106.

[5]) Jänes ja lambad. M. J. E i s e n, Rahvaraamat IV, lk. 22.

[6]) Vares teeb taari. EKmS-i aastaraamat 1889, lk. 31. Loomad pattusid parandamas. O. K a l l a s, 80 Lutsi maarahva muinasjuttu, lk. 196.

[7]) Verhandl. der gel. estn. Gesellschaft I a. 1. vihk, lk. 38—48.

erilise juhtiva ideeta, näit. „Rikas vend ja vaene vend“ [1]). Imemuinasjutud jagunevad rühmadeks neis esinevate tegelaste järgi: kuningajutud, vaeslapsejutud, lollid vennad jne.

Elukäsitus ja esteetiline külg.

Luues realistliku maailma ümber idealistlikuks, omandavad imemuinasjutud romantilise ilme. Vaimselt terve luulegeenius väljendab neis optimistlikku elukäsitust ja rõõmsat elutunnet, sest et neis luuletooteis eluõnne üle elatakse. Imemuinasjutus esineva ilu saladus seisab selles, et nende kaudu meis äratatakse esteetilist rahuldust ühtluse teel, mis läbistab lihtsat kompositsiooni ja liidab osad tervikuks.

Kuningajutud.

Kuningajuttude rühmas esinevad tegelastena kuningad, nende pojad, tütred ja väimehed. Palju aineid, mis neis leidub, on laenatud võõrsilt, kuid meie rahva mõttekujutus on nad ümber loonud Eesti olude kohaselt. Enamasti asetatakse kuningajutu tegelasele raske ülesanne, kõrge eesmärk, mille poole rühkimisel tuleb võidelda suurte ohtudega. Põhjus, mis tegelast võitlema ajab, on kas kuninga-au, võimu ja rikkuse kujutlus või jälle tegelase enese elav südametunnistus, mis talle peale paneb moraalseid kohustusi. Takistusi väärates omandab peategelane kangelase kuju ja leiab lõpuks võitluse järel kauni tasu. Mõnes kuningajutus, nagu „Kergejalgne kuningatütar“ [2]), võidab kuningapoeg kuningatütre ja kuningriigi, teistes tõuseb mõni lihtmees, nagu perepoeg, soldat, kingsepa õpipoiss jne., kuninga väimeheks ja riigi pärijaks [3]). On ka selliseid muinasjutte, milles kuningapoeg moraalse kohustuse sunnil kehva talupojatütre pärast ette võtab pika imejuhtumustega teekonna, võitleb ohtudega ja viimaks päästab tütarlapse. Lihtneiu tõuseb siis harilikult kuninga prouaks [4]).

Kõigis kuningajuttudes on läbi viidud ühine siht, ilma et sellega just tahetaks peale käia: nad tõendavad, et julge ettevõtlikkus ja edasipüüdlikkus aitavad võita raskusi ja viivad kõrgele eesmärgile. Nii näib see olevat ideeliselt. Sageli on aga seesuguste juttude tegelased ainult näitenukud, kes omal jõul ei saavuta suurt midagi, vaid keda abistavad kõiksugu võõrad jõud.

---

[1]) J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1885.

[2]) Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistesed jutud.

[3]) M. J. Eisen, Kuninga-jutud: Kuidas hobune peremehepoja kuningaks aitas. — Kuidas kuningatütar seitse paari pastlaid ühe ööga ära kulutas. — Valge karu. — Kuidas karjapoiss kuningaks sai.

[4]) Fr. R. Kreutzwald, E. r. Ennemuistesed jutud. Tänulik kuningapoeg.

Vaeslapsejutud.

Vaeslapsega tegeleb rahvaluule palju, pühendab talle hulga jutte ja laule. Vaeslapsejuttude peategelane on enamasti tütarlaps, kel ema surnud. Ainult harukorral on neis kõnet orbunud poeglapsest [5]). See on arusaadav. Muinasjutus tahab rahvas avaldada vaeslapsele kaastunnet, teda lohutada. Eriti kaastundeväärne on vanemateta tütarlaps, sest et tal poeglapsest raskem on jõuda iseseisvusele ja omandada lahkemat elujärge. Elagu orbunud tütarlaps kas oma isakodus või teenigu võõraid, muinasjutus on ta saatus alati vilets. Muinasjutt ei tunne head ega lahket võõrasema, siin on võõrasema tigedus ja ülekohus ise. Vaeslaps ei saa kunagi sõbralikku juttu kuulda ega näha lahket nägu; tema osa on kalgid sõnad, taplemine ja löögid. Tihti peab vaeslaps tegema üle jõu käivat tööd, näiteks jahvatama käsikiviga, vedama õlpmetega kaevult vett või noppima tuhast läätseteri, või muud sellesarnast. Hoopis teine põli on peretütrel, poolõel või omal tütrel, kes mitmes muinasjutus esineb vaeslapse kõrval ja keda vaeslaps peab teenima. Peretütar on muinasjutus alati laisk, tige, inetu ja lohakas, sellest hoolimata katsutakse kinni katta ta vigu ja teda lugupeetud kosilastele kaasaks soovitada. Vaeslast ehib muinasjutt kaunimate omadustega. Ta on lahke, virk, väga tihti ka sale nagu osi ja nägus. Perevanemate käsku täidab ta heameelega, teeb tihti veel rohkemgi, kui temalt nõutakse [6]). Seepärast on vaeslapsel hulk võimsaid abimehi, imelikke aitajaid ja kaitsjaid. Need valmistavad vaeslapsele lahkuse, sõnakuulmise ja virkuse palgaks õnnepõlve. Talle kingitakse kulda ja kalleid kive varanduseks, ta naitub tubli noormehega, vahel ka kuningapojaga, ja saab õnnelikuks. Enamasti õpetavad need jutud, et armastus, sõnakuulmine ja virkus leiavad kõrget tasu. Peale üksikute iseloomude tutvume siin veel endise aja inimeste talitustega ja kommetega, saame teada, millest nad toitusid ja kuidas nad hankisid elatist.

Jutud lollikestest.

Leidub rohkesti muinasjutte, milles tegelastena esineb mitu venda, harva ka mitu õde, kelle hulgast kõige noorem on p i s u t l o l l. Isamajas käib seesugusel inimesel käsi alati halvasti. Enamasti teevad vanemad varanduse jagamisel lollile pojale ülekohut või jätavad ta pärisosast täiesti ilma või pakuvad talle hoopis

---

[5]) Kuidas üks vaenelaps kogemata õnne leidis. Fr. R. K r e u t z w a l d, Eesti rahva Ennemuistesed jutud.

[6]) Oma tütar ja mehe tütar. M. J. E i s e n, Endise põlve pärandus. Tartu, 1885.

tühise asja. Seda püüavad targemad vennad lollikeselt välja norida. Mõnes jutus aetakse loll vend lihtsalt majast välja ise endale õnne otsima, teistes seevastu, nagu „Pilli Tiidu", lahkub ta ise kodunt. Mitmes lolli venna jutus, näiteks „Ilus minia" ja „Imelik peegel" [7]), annab isa poegadele lahendada mõne keerulise ülesande, mille kallal vaja pead murda. Nüüd on väga huvitav kuulda, kuidas lollid vennad üle saavad raskustest, mis neile teele veeretanud elu ja olud, kuidas nad lahendavad oma keerulise ülesande. Targad vennad on igapäevased inimesed, kes käivad radu, mis teised juba ammu ette tallanud. Neist erinevad lollid vennad täiesti. Mõnes jutus, nagu „Kolm õde", selgub, et lolliks peetud noorem sugugi loll ei olnud, vaid samasuguse mõistusega nagu teised. Vahel näeme lolli venda põlgavat harilikke töid, põgenevat inimeste seltsist, luusivat mööda metsi, kõnelevat iseenesega, lindudega, tuulehooga ja veelainetega, kuna rahva hulgas nad ei ava suudki, vaid viibivad nagu unenäos. Vahel omab selline loll erilisi andeid ja huvisid. Pilli Tiidu näiteks on osav muusik, kes oma vilest kunstniku osavusega võib välja meelitada imelugusid. Lollikspeetud vennad on loomult igatahes kummalised, võikad inimesed. Kui nad kodunt lahkuvad ja lähevad maailmast õnne otsima, kalduvad nad sageli kõrvale igapäevastelt teedelt, asuvad metsaüksindusse, kus harilikult keegi ei arva õnne asetsevat. Kuid just seal naeratab õnn lollikspeetud vendadele. Lollid jõuavad kõige imelikumail teedel muinasjutuliste vahendite abil eesmärgile, täidavad õnnelikult keerulise ülesande, omandavad au ja varandust, kuna targad vennad tulevad tühjalt koju või jäävad muidu häbisse lollikspeetud vendade ees.

Legendilaadilised muinasjutud.

Olemustunnuseid.

Muinasjutule omaseid üleloomulikke jooni ei anna rahvafantaasia oma toodetele mitte ainult saaduslike imevahendite abil. Ta kasutab vahel ka tegelasi, kes Piiblist on tuttavad oma üleloomulike võimetega, olgu nad kas Jumal ja Kristus, või head ja kurjad inglid ja kirikuelus esinevad pühakud. Ometi ei looda siin tõemeelseid, filosofeerivaid legende, mis oma iseloomult kuuluvad tõesti usutavate muistendite valdkonda. Rahvajutt põimib siin legendaarsete nimede ümber hoopis lõbusasisu-

[7]) J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1885.

lisi, õpetliku tendentsiga muinasjutte, mida neis esinevate tegelaste tõttu nimetatakse legendilaadilisteks. Kuigi neid vahel esitatakse naljatoonil, iseloomustab seda liiki rahvajutte selgestimärgatav õpetlik, moraliseeriv tendents.

Võrdlus imemuinasjuttudega.

Legendilaadilised muinasjutud ei suuda tüüpide arvult, motiivide rohkuselt ega luulelennult võistelda imemuinasjuttudega, mille hulgas leidub väga palju rahvusvaheliste ainete ümberloomingut. See-eest tunduvad legendilaadilised muinasjutud olevat eestipärasemad.

Jutud Jeesusest ja Peetrusest.

Seda liiki lemmiktegelasiks osutuvad Jeesus ja Peetrus. Viimasele omistab rahvasuu rahateenimishimu inimeste noorendamise varal. Kuna Peetrusel omal jõul tehtud noorendamiskatse äpardub, jõuab ta eesmärgile, kui Jeesust appi hüüab. Peetruse teiseks inimlikuks nõrkuseks on laiskus. Kui Kristus ühes Peetruse ja Johannesega lauritsapäeval läheb rikkasse tallu öömajale, palunud taluperemees Peetrust endale appi rehte peksma. Kuid Peetrus, kes seltsimeestega ridastikku magab, ei viitsi hommikul üles tõusta. Peremees peab teda vitsalöökidega äratama. Vahetades kolm korda magamisaset, saab Peetrus peremehelt peksa nii aseme veerel, keskel kui ka seina ääres magades. Jeesus aga abistab peremeest sel teel, et tule abil eraldab üksteisest terad, aganad ja õled.

Surmaingli karistus.

Jumal saadab surmaingli karistuseks maa peale tööd ja leiba otsima. Ingel ei olnud suutnud vaese lesknaise hinge ihust lahutada, sest et järelejäävate laste nutt inglit väga liigutas. Kuus aastat pidas tõemeelne surmaingel ühes koguduses köstriametit ja sai rahva keskel suure lugupidamise osaliseks. Kui ta kord kirikus seda leske oma lastega nägi, kelle pärast ta pidi karistust kandma, lehvis naeratus ta näol. Siis võttis Jumal ta jälle surmatoomistööle tagasi ja saatis ta nüüd lesknaise hinge järele.

Pühakud Jüri ja Nigul.

Püha Nigul külvas vaesele mehele nisu maha ja püha Jüri kündis külviterad ruttu mulda. Aga mees pahandas püha Jüri seega hirmsasti, et ta külvaja töö paremaks nimetas kui kündja oma. Püha Jüri pani nisupõllu needuse alla. Kuid püha Nigul annab mehele head nõu, kuidas põld siiski võib rikkalikku saaki anda ja püha Jürigi ära lepitada.

Rahvusvahelised õpetusjutud.

Õpetliku sisu poolest lähenevad legendilaadilistele muinasjuttudele rahvusvahelised õpetusjutud, millel nagu eelmistelgi on kasvatav tendents. Nii tõendab üks jutuke, kuidas rikkus võib inimesele saada needuseks. Keegi rikas vürst näeb ühe

vaga lesknaise hurtsiku katusel mängivat kaht inglit. Ta kingib lesele suure rahasumma. Kui vürst aasta hiljem siit mööda läheb, näeb ta kaht kuradit lese majakatusel tantsivat. Vaevata rikkaks saades oli lesknaine Jumala ära unustanud. — Vaga ja õela inimese surma kujutab rahvasuu nõnda: Sureval inimesel on suu juures valvamas kaks lindu, kellest üks on valge ja teine must. Kumbki neist püüab tabada sureja hinge, mis mesilase kujul suust välja lendab. On inimene elus hea olnud, siis tabab valge lind mesilase; kui ta oli õel, langeb mesilane mustale linnule saagiks. — Pahede suurust hindab rahvas järgmiselt: Ühele kergemeelsele noormehele antakse valikuks kolm pahet: vargus, liiderlikkus ja joomine. Noormees arvab, et joomine kõige vähem inimest võib halvaks teha ja valib selle. Kuid varsti selgub, et joodikuna hakkab ta ka liiderlikult elama ja varastama.

Novellilaadilised muinasjutud.

Üldkarakteristika.

Eelmisele muinasjuturühmale moodustavad vastandi novellilaadilised muinasjutud. Neis astuvad imevahendid ja tegelaste üleloomulikud abilised tagaplaanile. Seetõttu ei lähe vaba luulelend oma liialdustega enam ülekäte, vaid arendab esitatud sündmustikku rohkem tõelikkuse raamides, pakkudes pilte reaalelust. Need muinasjutud sisaldavad sageli erakordselt üllatavaid, põrutavaid ja vahel üsna hoolimatuid stseene kas kuningapoegade, mõisnikkude, ametimeeste, soldatite või ka röövlite elust, kes oma kirgi ei suuda taltsutada. Teataval määral võivad novellilaadilised muinasjutud kajastada selle rahvakihi kombeid, tegusid ja maitset, mille psüühikast nad on võrsunud. O. Loorits arvab, et novellilaadilised muinasjutud ei põlvne rahvaluule varasemaist hiilgeaegadest, vaid on pärit rahvajutu hilisemaist languspäevist. Seepärast ongi nende ehituskava arenematu ja esitusviis katkendlik.

Ainestiku eritelu.

Novellilaadiliste muinasjuttude enamiku ainestikuks on takistustega seoses olev kosimine, abielurahva vahekorra ja laste saatuse kujutus. Tegelastena võivad esineda kõikide seltskonnakihtide liikmed. Ühes jutus võidab lihtsast seisusest noormees kuningatütre oma targa aruga, sest et ta mõistab keerulisi mõistatusi lahendada. Teises köidab kosilane kuningatütre enda külge mõne talle antud sõna meenutamisega. Üks kuningatütar ei taha isa soovi mööda naituda, vaid põgeneb kosijate eest kodunt ära

ja elab seni metsas, kuhu kaarnad talle toitu toovad, kuni isa oma kavatsusest loobub. Kindralitütar on armunud vaesesse noormehesse, keda isa ei taha väiks vastu võtta. Keelust hoolimata laseb tütar enese armsamaga laulatada. Varsti seejärel sureb noorik. Kui noormees surnud noorikut kirikus suudleb, tõuseb see jälle ellu. Tema asemel maetakse hauda vahast kuju.

Noor ja tubli mõisapuusepp tahaks naida mõisaaedniku ilusat tütart, kuid talle võistlejaks ilmub kaval maaler, kes on joodik. See sepitseb kirja, mille surnud mõisnik taevast olevat saatnud. Kirjas kutsub kadunud mõisnik puuseppa taevasse endale taret ehitama. Ise andis maaler noorele mõisnikule nõu puuseppa tuleriidale viia ja suitsupilves taevasse vanahärra juurde saata. Puusepp on aga nutikas mees: ta teeb küll kõrge puuriida, kuid jätab selle seest õõnsaks ja kaevab selle alla maa-aluse käigu, miskaudu ta võib tulesurmast pääseda. Ise kirjutab ta surnud mõisniku asemel taevast kirja, milles mõisnik palub poega nüüd taevasse saata maalrit, et see valmisehitatud tare ära värviks. Puusepale käsib ta kinkida talu, 1000 rubla raha ja talle aednikutütre naiseks anda. Maalril ei olnud pääsemist, ta pidi enda kava järgi põlevalt puuriidalt ühes suitsupilvega taeva poole tõusma. Puusepp sai aednikutütre ja asus ühes naise ja äiaga oma kingitud tallu elama.

Mõnes rahvajuturiismes õpetatakse, kuidas kurja naist saab heaks muuta, laisale naisele virkust sisendada ja tõrksat naist taltsutada. Teisel juhtumil kasutatakse jutu juhtmotiiviks vastsündinud laste äravahetamist ja kujutatakse siis laste edaspidist käekäiku, kusjuures laste pärimuslikud omadusedki mõjule pääsevad.

Saatusemuinasjutud.

Lõpuks olgu mainitud, et siia rühma kuuluvad ka saatusemuinasjutud, mille juhtmotiiviks rakendatakse tulevikuennustus. Näiteks ennustatakse ühele kuningapojale, et välk ta surmab. Selle hädaohu vältimiseks laseb kuningas oma poja jaoks maa alla ehitada raudse kambri ja hoiab poega seal varjul. Kui poeg sealt kord siiski on välja tulnud, tõuseb äike ja välgunool tabab maa-alust kambrit. — Teises rahvajutus ennustatakse vaesele saunikupojale, et ta elus saab rikka mõisniku pärijaks. Mõisnik kohtleb saunikupoega julmalt, katsub teda mitmel viisil kõrvaldada, kuid saatus juhib noormehe elukäigu nõnda, et ta saab sellesama mõisniku väimeheks ja pärib tema vara.

Tekkelood.

Endise aja eestlaste mõtiskelu maailma ja selles leiduvate olevuste ja nähtuste sünnist oli algeline. Ometi on rahvafantaasia katsunud seletada mõnd üksikut loodusnähtust, muutust maapinnas, inimeste iseloomus ja loomade välimuses. Rahvapärimusi, milles jutustatakse, kuidas mingi nähtus on alguse saanud ehk tekkinud, nimetatakse tekkelugudeks. Et siin esitatud sündmused elatakse üle tõsiasjadena, kuuluvad need rahvajutud muistendite ehk muinaslugude rühma. Mõiste selgitus.

Kõige algelisemad on need tekkelood, milles seletatakse loomade mingit välist karakteristlikku tunnust, näiteks miks on sipelgas keskelt peenike, kuidas sai jänes lõhkise moka, kuidas sai koer musta nina jne. [1]). Algelisemad tekkelood.

Nende üksikute jutufaktide kõrval esineb varasemas eesti rahvatraditsioonis mõni teoreetilinegi katkend maailma sünnist. Näiteks jutustavad saarlased, et alguses ei olevat olnud muud kui vesi ja suur kotkas lennanud vee kohal. Lainetes kiikunud tugev neitsi, kes pärast seitsme-aastast rasedust sünnitanud poja. Kotkas munenud poisi reite vahele muna. Sellest valmistanud jumal maailma, nagu see praegu on. Teises juurdlevas mõtiskelus, mis üles tähendatud Võnnu kihelkonnast, jutustatakse, kuidas jumal ja saadan loonud maailma. Jumal andnud saadanale käsu, et see vee alla läheks ja sealt peotäie maad üles tooks. Saadan toonud teise peotäie maad ka enese jaoks ja peitnud selle suhu. Jumal visanud vee alt toodud mulla laiali, sellest hakanud kiiresti kasvama kindel maa. Kuid ka saadana suus kasvanud maa ja paisutanud ta näo hirmus paksuks. Jumala käsu peale süljanud saadan selle oma suust välja ja sellest mullast tekkinud maa peal kõik sood, rabad ja järved. Maailma tekkimine munast.

Munast loomise idee, mis on liikumas ka Siberi rahvaste keskel, on üldinimlik ja igivana. Jumala ja saadana koostöö maailma saamiseks on levinud slaavi rahvaste seas ja meie rahvapärimustesse segunenud kreeka-katoliku usu mõjutusel juba enne sakslaste siiatulekut [2]). Vana-aegseid sidemeid idamaadega kajastavad hästi ka muinaslugude riismed keelte keetmisest, Koidust ja Hämarikust jne.

[1]) M. J. Eisen, Miks? Tartu, 1913.
[2]) Oskar Loorits, Contributions to the Material concerning Baltic-Byzantine Cultural Relations. „Folk-Lore". March 1934.

Mütoloogilised riismed.

Meil puuduvad inimesed, kes oleksid omanud nii suurt kujutusvõimet, et oleksid võinud ühendada üksikud riismetena esinevad tekkelood süsteemiks ja luua mõttesügavaid jumalatelugusid ehk müüte. Kus vanul kultuurrahvail neid esineb, seal võtsid tolleaegsed luuletajad sellest loomingust teataval määral osa. Ütleb ju näiteks Herodotos, et Homeros ja Hesiodos andnud kreeklastele jumalad. Seepärast peetakse vanade kultuurrahvaste jumalate- ja sangaritesaagasid ürgaegsete müütiliste elementide ja luuletajate ümberloova fantaasia toodangu sulatiseks, millest vaevalt veel on võimalik lahutada ürgseid elemente [3]).

Teişiti on lugu eesti sellekohase rahvatraditsiooniga. Meie jumalatelugude sünd kuulub lähemasse minevikku, seega aega, mil ristiusk meie maal oli valitsenud juba sajandeid ja alla surunud rahvausundi. Eesti müütiliste lugude koguja ja kujundaja Fr. R. Faehlmann leidis rahvasuust ainult veel mõne mütoloogilise riisme. Ta lõi neist hurmavad muinaslood ja avaldas need saksa keeles, et seega haritud maailma tutvustada meie rahvaluule lennuga ja mõttemaailmaga, mida seni oli peetud tooreks ja tuimaks. Võluvad müüdid kutsusid esile ühelt poolt kadedate pilke ja mõnituse, teiselt poolt imestajate heldimuse. Noore ärkava rahvateaduse esindajad kohtlesid neid muistendeid suure umbusaldusega. Praegusel ajal on selgunud, et kolmel Faehlmanni poolt üles tähendatud müütilisel muinaslool, nimelt „Keelte keetmine", „Emajõe sünd" ja „Koit ja Hämarik", ei puudu rahvapärasus, sest et nendest on rahvasuus olemas tõendavaid teisendeid.

Keelte keetmine.

„K e e l t e k e e t m i n e" ja „E m a j õ e s ü n d" on kõige varem üles kirjutatud, nende rahvapärast ehtsust tõendavad rohkearvulised teisendid. Vanataat kutsub kõik rahvad kokku Sinisele ehk Katlamäele, kus ta neile keeli keedab. Esimestena esinevad eestlased ja omandavad Vanataadi enese keele. Hilja õhtul ilmuvad sakslased, venelased ja lätlased; need saavad kuulda kibedaid sõnu [4]). Muistend sisaldab teravat pilget mainitud naaberrahvaste kohta. Sellisel kujul ei esine see lugu ühegi teise rahva muistendeis. Siin avalduvad eestlaste tähelepanu ja meeleteravus rahvaste iseloomustamisel ja kalduvus pilkamiseks.

---

[3]) W i l h e l m W u n d t, Völkerpsychologie. V. Band. Mythos und Religion. 2. Teil. Leipzig, 1914.

[4]) Verhandlungen der Gel. Ehstn. Gesellschaft. Band X, Heft 1. Dorpat, 1840.

Muistend „Emajõe sünd“ punub luulepärja kodumaa kaunimale jõele. Jõekaevamise motiiv esineb eesti rahvaluules mitmes teisendis. Mõnes kaevavad loomad nimetatud jõge, mõnes ka Võhandut. Muistend on tuttav liivlastelegi ja selle motiiv esineb rahvasuus näiteks ka lätlastel, venelastel, poolakail, sakslastel ja prantslastel. Selles loos väljendub maailmavaade, mis läbi ja läbi subjektiivne, mõtlev ikka enesele ja enese üle. Nagu laps tihti arvab, et iga meeldiv asi peab tema päralt olema ja et tema isik on ümbritseva elu keskus, nii arvavad lapseeas viibivad rahvad, et inimene on kõige maapealse elu keskus. *Emajõe sünd.*

Kauni luulepärli „Koit ja Hämarik“ rahvapärasus seisis kaua kahtluse all ja Faehlmanni süüdistati lausa müstifikatsioonis. Alles hiljuti selgus, et rahvasuus leidub mitte ainult selle muistendi algidusid, vaid Setumaal, kus rahvas veel siiamaani oli kaunis kirjaoskamatu ja eesti raamatuid üldse ei tuntud, kirjutati üles huvitav ao ja hämara aja tekkelugu, mille suhtes ei tule kahelda, sest et selles esinevaid motiive leitakse ka liivlaste rahvaluulest [5]). Setumaalt Vilo vallast on Grigori Loomiku suust üles tähendatud järgmine „Jutus aost ja hämäräst“: *Koit ja Hämarik.*

Ku jummal kõõ inemisõ ilma lõi, ütel timä aolõ, ot „sa piat hindäle maa päält kõkõ ilosaba ja kõkõ mõistlikumba tütrigu naasest võtma, selle õt tuu saa seo amõdi pääle.“ Koit läts kosjulõ, kosõ väiga ilosa tütrigõ. Tuu tütrik oll vaenõ lats. Pejeti saaja ar, jummal ütel tütrigulõ: „su panõ ma õdagu tegijast.“ Aolõ ütel (ago oll ka nuurmiis), õt „su panõ valgõ tegijast.“ Tütrigulõ ütel, õt „sa olt ao mõrsä ja piat õga õdagu päävale asõma säädmä.“ Aolõ ütel, õt „sa olt tütrigu kosilanõ ja sa piat õga hommogu pääva üles ajama; ku mõlõbil om uma töö är tett, siis saat ütstõõsõga kokko ja annat suud.“

Ku nimä kokko sai ütstõõsõga, sis anni suud ja jummal pand mõrsalõ nime hämmar, kosilasõlõ ago. Hämmar sääd õga õdagu päävale asõma, päev võt hüämeelega tüü hüäst. Ago aie õga hommogu päävä üles ja päiv paist hüämeelega. Poolõ üül aiga saava ago hämäräga kokko ja andva ütstõõsõga suud, sis alostas jal vahtsõst umma tüüd. Tuustsaani om jäänü rahval ago ja hämärik. Nimä omma eloaig noorõ, lääi kunagi vanast, jummal and näile ikä elotaost.

Kuna Faehlmann arendas müüdi sündmustiku kiirelt ja jõuliselt, individuaalse ja rafineeritud maitse juhil, andes vastavalt ehituskavale ka piduliku ja pateetilise rütmi, seletab rahvasuu siin ao- ja hämarikuaja sündi just sessamas lihtsas esitusviisis, nagu me seda oleme harjunud kuulma teisteski tekkelugudes. On huvitav teada, et setud teisteski rahvatraditsioonides

[5]) Oskar Loorits, Koit ja Hämarik. „Virittäjä“ 1935, lk. 45—47.

päikest ja tema abilisi isikustavad ja sealjuures rahvajuttude ja -laulude tegevuse paigutavad taevasesse miljöösse.

Fr. R. Faehlmanni „Vanemuise laulu" ja „Loomist" tuleb lugeda vabalt-luuletatud kunstmuistendite hulka, sest neis esinevate jumalate ja kangelaste nimedest ega tegudest pole rahvasuus leida mingeid jälgi.

Seletusmuistendid.

Tekkelugudele seisavad sisult lähedal mitmesugused seletusmuistendid, mis laadilt sarnanevad õpetusjuttudega, ilma et nad sisaldaksid erilist moraalitsevat sihti. Näiteks kõneleb rahvasuu, kuidas keegi vanamees putukate kombel taliuinakut maganud. Ta tahtnud kärblaste ja sääskede viisil sügisel endale kivi alla peidupaika leida, jäänud uniseks ja pugenud toa taga asetseva lootsiku alla, kus ta ühe joonega madisepäevani maganud. Sealt tuppa tulles seletanud ta lastele, et ta toa taha pisut tukastama jäänud ja küsinud, kas lastel veel eilset herneleent on talle süüa anda.

Vaimulood.

Animistlik elukäsitus.

Vaimulood pajatavad sündmusi kehatute vaimude elust ja tegevusest. Inimkond uskus juba ürg-ajast peale hinge olemasolu. Tähelepanekud elava keha ja laiba, magamise ja ärkvelolu, unes ja ilmsi nähtud kujude kohta sundisid neid järeldama, et inimeses peab esinema iseseisev jõud, mis teda juhib. Arvati, et inimesel on hing, samuti ka loomadel, taimedel ja elutuil asjadel. Elukäsitust, mis oletab hinge olemasolu kogu looduses, nimetatakse animistlikuks[1]). Vanemal ajajärgul arvati, et hing elab ainult teatavas kehas ja tema elundeis, hiljem tuldi arvamusele, et hing võib olla ka kehast lahus ja esineda iseseisva olendina. Seesugune hing kannab nime vaim. Oletatakse, et vaimud rahva kujutluses algselt on võrsunud surnute hingedest. Meie esivanemad uskusid, et hing pärast surma elab edasi kangestunud laibas ja vajab kõike, mis talle tarvis läinud maapealses elus: peavarju, rõivaid, toitu, tööriistu jne. Seepärast pandi

[1]) Edw. B. Tylor, Primitive Culture, London, 1903.
Wilhelm Wundt, Völkerpsychologie. IV. Band, 1. Teil, Mythos und Religion. Leipzig, 1920.
Oskar Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu, 1932.

surnule kõiksugu tarbeasju hauda kaasa. Esiotsa on hinged seotud suremis- ja matmiskohaga. Hiljem tekkis kujutelm, mille põhjal surnute hingest kujuneb üleloomulik vaim, kes võib olla vaba keha, koha ja aja kütkeist, liikuda kõikjal, tegutseda, avaldada mõju inimeste ja looduse kohta.

Et loodusesemeid peeti omavääreks ja neilgi arvati olevat hing, kalduti arvamusele, et loodushingedki võivad irduda oma kehast ja iseseisvuda kehatuiks vaimudeks. Seesugused loodushinged arvati omandavat ka inimkuju ja ühtlasi liginevat inimesele eluviisidelt. Metsavaim näiteks esineb sammaldunud habet ja rohelist mantlit kandva vanamehena, veevaim pikajuukselise naisena jne. Edasi areneb rahvausundis kujutelm, et iseseisvustunud vaim hoiab ja varjab seda looduseset, mille hingeks ta kord olnud. Seesugust hoidvat ja varjavat vaimu kutsutakse haldjaks ehk kaitsevaimuks. Vanade eestlaste arvates loodus kubises haldjaist, sest igal inimesel ja üksikul loodusesemel, nagu puul, kivil, veekogul jne., oli oma haldjas, kes teda varjas ja ta üle valitses. Inimestele nähtavaks saades võisid haldjad enestele valida mitmesuguse kuju. Puhu ilmub haldjas suure heinakuhja, puhu põialpoisi näol, vahel võib ta endale ka mõne tuttava looma kuju võtta. Mõnikord rändab haldjas inimese kõrval, ilma et teda tähele pandaks; ainult haldja tegudest võib ära tunda ta jälgi. Haldjad elutsevad näiteks majas, õues, metsas, vees, laevas jne. Seda mööda, kus keegi neist asub, nimetatakse teda kodu-, õue-, metsa-, vee-, soohaldjaks, maaaluseks ja raha-augu vaimuks. Haldja loomus on mitmesugune: mõned haldjad on kurjad, teised lahked vaimud. Mõned haldjad väärivad eestlaste silmis kahja ehk ohvrit. Tuttav on, et veehaldjale visati andeid jõgedesse, kaevudesse ja allikaisse. Majavarjajana austati tõnni ja viidi tema vakka kahja igasugusest uudsest. Viljale ja karjale annab õnnistust metsik, keda setude keskel asendab peko. Neid kolme on esindatud kujudegi abil ja viimaste auks peetud ohvrisööminguid. Haldjad.

Mõned loodushaldjad ja surnute vaimud tõusevad rahvausundis kõrgemaiks olendeiks ja omandavad teiste keskel esileküündiva koha. Nende tähistamiseks tarvitatakse nimetust jumal, mis tõlgitseb kaitsevaimu, kelle tegevusel on laiem ulatus kui harilikul haldjal. Arenes arvamus, et kõiki sündmusi on juhtimas vägi, mis elavate ja elutute nähtuste taga varjul. Seda ei kujuteldud isikliku indiviidina, vaid pigemini määramatu, Jumalus.

kujutu väena, jõuna, jumalusena [2]). Loodushaldjaist saab suure austuse väärilisek s p i k n e, k õ u ehk ä i k e. Teda kujutellakse vanamehena, kes ammukaarega puistab piksenooli; sellele jumalale tuuakse ohvreid, näit. suure põua puhul härg. Selle jumala teised nimetused, v a n a i s a, t a e v a t a a t, lasevad oletada, et meil siin on tegemist mõne lugupeetud esiisa vaimuga ja et üldse loodushingedki põlvnevad surnuist. Äikesest öeldakse: „vanataat tõreleb", „taevataat tapleb". Äikese ajal tehti leele lõke, et suits siit üles tõuseks ja pikne seda maja oma nooltega ei tabaks. Sakslaste tulekul oli taevavaim tuttav ka t a a r a nime all; seda nimetust peetakse laenuks Skandinaaviast, kus piksejumalat kutsutakse Thoriks, kuna nimetus u k u näib olevat sisse toodud Soomest [3]).

Surnuteriik. Surnuteriigi ehk „teise maailma" kujutelmad on rahvausundis vähe arenenud. Surnute asukoha nimetused m a n a l a, h i i e l a, t o o n e l a esinevad rahvaluules harva ega anna küllaldaselt andmeid, et kõnelda surnuteriiki valitsevast erilisest jumalusest. Kus on jutt toonest, toone neidudest, naistest ja lastest, seal selgub lähemal vaatlusel, et toone kujutelma algseks lähtekohaks pole mingi surnutevalla-jumal, keda ebarahvapäraselt m a n a k s nimetatud, vaid surnu ise oma hinge, laiba ja asukohaga. Sõnaga t o o n i on vanasti tähistatud surnu hinge. Vanimaid eesti pühi on surnute mälestamine sügisel kolletamis- ja närbumisajal, mida kutsutakse h i n g e d e p ä e v a k s. Siis tulevad surnute hinged koju omastele külla. Neid toidetakse, palutakse neilt abi, neid koheldakse suure austusega.

Kodukäija. Nagu paljud teised rahvad, uskusid ka muistsed eestlased, et kõik surnutehinged ei jää rahule oma puhkepaika, vaid vahel käivad kodus, kummitlevad, eksitavad ja haigestavad inimesi. K o d u k ä i j a ehk külmking on paha vaim, ta rändamine ehk kodukäimine on kas talle endale või kodurahvale nuhtluseks. Kodukäijaiks said pärast surma need, kes maa peal teinud ülekohut, kes ei olnud surnud loomulikku surma, kelle soove ei olnud täidetud või keda pärast surma liiaks kaua taga nuteti või haua põhja vannuti. Kodukäija võis ilmuda igal ajal, ta eest ei võidud iialgi päris julge olla, kuid harilikult olnud ta liikvel

[2]) M. A. C a s t r è n, Allgemeine Uebersicht der Götterlehre und Magie der Finnen, lk. 226.
J. L u i g a, Eesti muinasusk. Eesti Kirjandus 1907.
O. L o o r i t s, Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu, 1932.
[3]) O s k a r L o o r i t s, Uku. „Virittäjä" 1936, lk. 256—267.

neljapäeva õhtuti. Ta esinenud vahel inimese kujul, vahel jälle mõne loomana, näiteks halli härjana, musta kassina või kõrvi hobusena. Ka on teda nähtud odrakuhilana, heinasaona ja veereva munana. Enamasti avaldab kodukäija oma ligiolekut kolistamisega, teeb inimestele hirmu, saadab majas toime suure paha, kimbutab ka inimesi ja püüab võtta nende hinge, kes teda kuidagi pahandanud. Et surnu hing viibiks rahulikult hauas, pandi laibale hauda kaasa asju, mida ta elus vajanud, nimelt tööriistu, sööki, jooki ja raha. Oli siiski veel põhjust karta kodukäimist, siis tehti seitse risti iga ukse, akna ja värava peale, et kodukäija sisse ei pääseks [4]).

Mardus.

Kodukäijast erinev vaim on mardus. Ta esineb surma käskjalana, ennustajana seal, kus keegi inimene on kas peatselt või pikema aja pärast surmale määratud. Harilikult ilmub ta inimese kujul, hakkab töötama, näiteks ketrama, kui leiab eest tühja voki. Vahel ilmub mardus nähtamatult, kuulutab oma ligiolekut oigamisega, jalakobinaga.

Koduhaldjad.

Koduhaldjate asupaigaks on elumajad, rehed ja saunad. Seal teevad nad tihti suurt kolinat ja mürinat, mis seda peab tähendama, et keegi majas sureb. Koduhaldjaid austatakse ja kardetakse, aga neid ei armastata, sest et nad harva inimestele head teevad. Kord nähtud koduhaldjaid hallide sikkude näol rehes aampalkide peal. Kui neid seal hakatud hirmutama, visatud laudilt vartu rehelistele kaela [5]). Koduhaldjaid oli vaja pidu ajal söökidega ja jookidega meelitada. Õlut juues tuli majavarjajale ja kauni õnne kandjale vahtu maha valada.

Metshaldjad.

Arvurikkad ja ilusad on need vaimujutud, milles tegelastena esinevad metshaldjad. Need erinevad teistest muinaslugudest, milles harilikult valitsevad tondiline hämarus ja kurb meel, elurõõmsuse poolest. Metsa- ja vetevalla muinaslugude tegelasi iseloomustavad mehisus, iludus ja õrnus. Metshaldjas ilmub vahel vanataadina, kel suur kasetohust kübar peas ja valge puusamblasarnane habe suus. Siis kutsutakse teda metsavanaks [6]). Kes metsa ja metsaelanikke hoiab ja armastab, sellele teeb metsavana head, kuid ta käib mitmel viisil hirmutamas

---

[4]) M. J. Eisen, Kodukäijad. Katse nende loomu seletuseks ja 40 juttu surnud hingede ilmumisest. Narva, 1897.

[5]) Halliad ja mardused. J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1885.

[6]) Metsavaim. M. J. Eisen, Rahvaraamat I, Tartu, 1893. J. Jõgever, Eesti muinasjutud koolidele. Tartu, 1924.

KIRJANDUS TARTU

metsavargaid, kütte ja metsas vanduvaid poisikesi. Puuvarga hobuse suu kõrvalt hakkab ta pika vanamehe näol kinni ja juhib hobust oma tahtmise järgi. Kes pühapäeval linde ajab või puid raiub, neid katsub metshaldjas eksiteele saata. Kui kütt metsloom või linnu häält jäljendab, siis vastab metshaldjas loomade viisil ja meelitab küti jahiloomast eemale. Seesugusel korral kannab ta kõversilma nime. Kui raiutakse neid puid, mis metshaldjale armsad on, teeb ta puuraiuja silmad segaseks, nii et viimane puu asemel taob kivi või kändu. Vahel kukub puuraiujal metshaldja kiusul kirves varre otsast. Niikaua kui puuraiuja kirvest kohendab, kasvab raiutud koht puul uuesti kinni. Ausatele neidudele võib juhtuda, et metshaldjas neile kosja tuleb. Kes vastu panevad, neid viivad metshaldjad vägisi kaasa. Seesugusest abielust kasvavad lapsed, kes mõnes suhtes ületavad teisi surelikke. Näiteks kostab nende hääl seitsme versta taha.

Metshaldjate hulgast on mitmed, nagu kasevaim, tammevaim jne., nimepidi tuttavad. Tammevaim kingib puuraiujale, kes läheneb ta kaitse all olevale tammele, kuldvitsakese, et mees jätaks tamme raiumata. Haldjas tõotab täita kõik, mis mees iganes soovib. Mees tõuseb kuldvitsakese abil mõisnikuks, kuberneriks ja viimaks keisrikski, aga kui ta täitmatul meelel jumalaks saada tahab, siis jääb ta kuldvitsakesest ilma ja ise muudetakse karuks.

Vetevaimud. Eesti vaimuriigil on hulk kodakondseid, kes elavad toredais vee-aluseis lossides [7]). Vetevalitsejaina esinevad veevaim ja vete-ema. Pealeselle on igal järvel, jõel, allikal ja ka igal kaevul oma erihaldjas. Need on vete-ema tütred ehk vesineitsid. Need näikse olevat heasüdamelised vaimud. Vete-ema kingib kord vaesele tütarlapsele, kes järve kaldal oma vanemaid taga nutab, suure varanduse [8]). Kui merineitsi kord isa käsul peab laineid kohutama, s. o. merevee mässama ajama, siis hakkab ta haledasti nutma kaastundmusest meremeeste vastu, kes nüüd peavad hukkuma. Peale mere kohutamise on merineitsi kohus ka veel mere karja hoida. Oma karja lasevad nad vahel kuivale maale sööma. Juhtub siis karjale õnnetus, siis lähevad merineitsid nuttes merre tagasi. Muidu võtavad vete-ema tütred

---

[7]) M. J. Eisen, Eesti rahvaraamat V. Tartu, 1895.

[8]) Veealused. J. Kõrv, Eesti muistejutud ja vanad kõned. Viljandi, 1881.
Vete-ema heategu. (Sealsamas.)

heameelega osa inimsaatusest. Üks neist on hiidlastele merele juua toonud. Sääraseid lahkeid merineitsisid on surelikud noormehed ka naiseks kosinud [9]). Tuleb sedagi ette, et vesineitsi ise surelikkude hulgast endale peiu valib, kuid sellisele vaimudemaailmast pärit olevale naisele jääb eluksajaks mingi saladuskate. Ja kui mees seda saladust uudishimulikult selgitada püüab, siis jääb ta kaasast ilma ja lõpetab õnnetuses oma elupäevad [10]).

Kui eestlased kokku puutusid germaanlastega, nimelt rootslastega ja sakslastega, õppisid nad tundma nende näkki ja võtsid selle varsti omaks. Skandinaavia ja saksa mõjul muutus meie lahke veehaldjas tigedaks näkineitsiks. See ilmub valgeis rõivais ja toredais ehteis. Sageli istub kuldjuukseline näkineiu vee ääres kivil, laulab, mängib kannelt, soeb kuldkammiga oma kauneid juukseid [11]). Mitte ainult ta laul ei meelita kuulajaid veepõhja, vaid näkineitsid püüavad ka veel muidu inimestele teha paha, neid uputada. Enne seda ilmuvad nad surma ennustama. Kord nähtud õhtul, et ilus tüdruk sõitnud ratsa mööda järve pinda. Varsti pärast seda uppunud keegi noormees järve.

Näkineiudest tigedam ja kardetavam on isane näkk, kes vahel ilmub halli vanamehena, suu pärani lahti, nagu tahaks ta ära neelda kõiki, kes ette juhtuvad. Laialt tuntakse lugu, milles näkk moondus hobuseks, kes karjamaal rohtu sõi. Kui lapsed talle selga istuvad, venib ta selg seda pikemaks, mida rohkem sinna lapsi istub. Nendega sõidab ta ruttu vette, kus nad upuvad. Aga kui näki nimi suhu võetakse, siis kaob ta sedamaid, ilma et lastele viga sünniks [12]). Et päästa veevaimu käest lapsi, kes ei osanud nimetada näki nime, on jõgede ja järvede kaldale üles pandud jalapikkused inimesesarnased haldjakujud. Neid nähes ei julgenud näkid inimesi kiusama minna, sest nad märkasid, et neid ära tunti [13]).

---

[9]) Merest leitud neiu. M. J. Eisen, Näki-raamat. Tallinn, 1896.

[10]) Näkineitsi. Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistesed jutud. Tartu, 1865.

[11]) Kuldkamm. M. J. Eisen, Näkiraamat.
Lausa nähtud näkineiu. J. Kõrv, Eesti rahva muistejutud ja vanad kõned. Viljandi, 1881.

[12]) Näkk. J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1885.

[13]) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.

Maa-alused vaimud.

Hoopis parem loomus on neil haldjatel, kes elutsevad maa all. Osa neist kujutellakse väikeste mehikestena, kääbustena, kes askeldavad maa all kulla- ja hõbedavirnade keskel ja taovad oma vasaratega kullapakke, mida ängavad surelikele mõne vooruse palgaks [14]). Sealjuures antakse kullasaajale mingi käsk ja kui ta seda ei täida, siis tabab teda karistus.

Raha-augu vaimud

Maa-aluste vaimude hulgast nimetame eriti veel raha-augu vaime, kelle kohta rahvasuus liigub palju muinasjugusid [15]). Neis kõneldakse enamasti varandustest, mis muiste sõdade puhul peidetud kas maa alla või vette. Et rahamatjad hukkusid ja maa inimestest lagedaks tehti, pidid raha-augud muidugi teadmatuks jääma. Ainult juhtumisi tulevad nad nüüd päevavalgele. Rahapeitmisi ja -leide ehtis rahvas kõiksugu luule-ehetega, millesse punuti kõlbelisi arvamusi. On peidetud selline varandus, mis ülekohtuselt omandatud, siis ei leita seda üldse enam. Rahaleidjad ei tohi kellelegi leiust kõnelda, ei tohi isekeskis tülitseda, ei pea ahned olema, ja see, kes leidja käest raha riisub, langeb karistuse alla. Vahel toob leitud raha õnnetust või nõuab leidjalt koguni elu. Tihti juhtub, et raha-auk mõnele õnnelikule kätte juhatatakse erilise sinise tule varal, mis ilmub maapinnal. Kuid rahatule nägija peab siis vaimude vastu, kes ta ümber istuvad, olema viisakas, ettevaatlikult ja mõistlikult kõnelema, tuld mitte mõneks igapäevaseks tuleks pidama, vahel ka teatavaid tingimusi täitma; siis muutuvad söed, mida raha-augu vaimud talle hõlma puistavad, puhtaks kullaks [16]).

Moonduslood.

Olemus ja jaotus.

Moonduslood pajatavad salapärastest tegelastest, kes olemuselt pole vaimud, vaid kas elus inimesed või elutud asjad, kes nõiduse väel teatavaks ajaks nagu silmakirjaks omandavad teise moe, sageli ka vaimude omadusi. Eesti nõiausk on vähem kui haldjate ja vaimude austus suutnud säilitada algupärast ilmet. Nõiaks ehk targaks peeti algselt suure hingejõuga ja eri-

[14]) Maa-alused. Fr. R. Kreutzwald, Eesti rahva Ennemuistesed jutud.
M. J. Eisen, Rahvaraamat V. — Vaese mehe õnn.
[15]) Samalt: Rahaaugu jutud. Tartu, 1906.
[16]) Samalt: Rahvaraamat III.
Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1889, lk. 48.

liselt arenenud võimetega inimest, kes võis olla inimeste ja vaimude vahemeheks, oskas kohelda teisi hingi, hankida abi haiguste puhul, nõutada kõiksugu tarvilikke teateid. Nõid oskas ennustada ja arstida. Kui sakslaste ülemvõimu aeg, mis meie maal kestnud sajandeid, on rahvausundit üldiselt mõjutanud laostavalt, siis maksab see eriti nõiausu kohta. Algselt hea abimees, ühiskonnas tark ja lugupeetud vaimne tegur, muutub nõid katoliku usu ja saksa sortsimise mõjul kadedaks pahategijaks ja kuradi käsilaseks. Seesugust kurjasilmalist nõida kutsutakse võluks, kes püüab hävitada teiste õnne, tulu ja jätku, kadeduses „ära teha", käies saadanliku põhimõtte järgi: kui pole endal elu hea, siis ärgu olgu seda kellelgi. Võlu tempude kahjutukstegemiseks tuli rakendada tõrjenõidust, s. o. ettevaatus-ja kaitseabinõusid võlu vastu. Kui võlu midagi kiidab, on näiteks vaja kolm korda sülitada või võlu äramineku puhul talle soola või tuhka ukse peal järele visata. Hirm tundmatu asja vastu läks nii suureks, et keelduti näiteks nööriotsa maast üles võtmast, kartes, et see võiks olla nõia lõng [1]). Nõialood on sünge ja õudselt julma elutunde dokumendid. Tegelaste psüühikat liikuma panevaks teguriks on südamekurjus, tahe mõelda ja teha aina paha. Selle tagajärjel elatakse alatises kahtlustuses ja hirmus, aimatakse kõikjal ohtu, eriti ligemise pilgus, sõnas ja mistahes toimingus.

Nõiad esinevad muistendeis kahepaikseina: olemuselt inimesed, uitavad nad ringi painajaina, tuulispeadena, tulihändadena ja soenditena.

Painaja-kujutelm on igivana ja kuulub mütoloogiliste mõistete hulka, mille algsoomeline nimigi jäänud püsima meie keelde. See kujutelm põhineb unenägudel, mida esile kutsuvad hingamis- ja seedimiselundite rikked. Painajaiks käivad inimesed, kel on kahekordsed hambad või kes erilise nõiduse abil nõutanud enestele vaimude omadusi. Painaja võib oma senise kuju moondada kas inimeseks, elajaks või elutuks asjaks, kui seda tarvidus nõuab. Möödub tarvidus, siis ilmub painaja jälle endisel kujul. On nõidu, kes inimesi sunnivad käima ühe või teise isiku painajaks. Õigupoolest ei muutu painajaks käiva inimese keha sugugi, vaid ainult hing. Tahab hing rändama minna, siis jääb elutu keha maha. Kuid kõik, mis moonduse ajal puutub ta hinge, Painajalood.

[1]) Oskar Loorits, Võlu Eestis. Liivi rahva usund III. Tartu, 1928.

see puutub ka kaugelolevat keha [2]). Painaja rännaku eesmärk on vaevamine ja piinamine. Painaja läheb vaevama seda, kellele ta tahab kurja teha. Harilikult ilmub painaja öösi, tihti aga ka päeval, ja kui vaevatav uinub, hakkab rõhuma. Üles ärgates on seesuguse inimese nägu sinine, liikmed värisevad, süda peksab kangesti, rind ja pea higistavad. Sageli korduv painamine kurnab painatava jõu, moondab ta luuks ja nahaks ja võib tuua surmagi. Sellised vaevamised saavad osaks niihästi inimestele kui ka loomadele. Et peremehele kahju teha, käib painaja ta hobuseid ja lehmi tallamas. Loomad kiduvad, kaotavad jõu ja lihavuse. Kuid sealjuures peab painaja ise olema ettevaatlik, sest kõik, mis painajale rännakul juhtub, see puutub ka tema kaugelolevat keha. Kes painaja vastu abi teab, võib ta kinni püüda. Seepärast moondub painaja niisuguseiks asjuks, mida raske on ära tunda. Näiteks teeb ta enese pea munaks, pea õlekõrreks, pea puuleheks, pea heinahangeks, labidaks, pea toobiks, nõelaks jne. Kuid targa silma eest ei jää need esemed varjule, tark mõistab painaja kujule viga teha. Ta murrab puulehe kõveraks, kõrre katki jne. Siis on painajal kas jalg murtud või käsi asemelt ära. Lähed järgmisel hommikul otsima seda, kel sarnane viga küljes, on painaja kohe käes.

Rahvas teab jutustada huvitava loo sellest, kuidas painajaks käiv neiu vaevatavale noormehele naiseks sai. Noormees toppis targalt saadud õpetuse järgi kõik seinapraod ja augud kinni, lahti jättis ainult ukse sisse väikese oherdiaugu. Kui painaja öösi meest parajasti piinas, pidi keegi majarahva hulgast pihlakase pulga vastuoksa oherdiauku pistma. Nõnda saadigi painaja kätte. See oli ilus neiu, kes hommikul noormehe ees voodi jalutsis istus ja piinles. Noormees lohutas teda ja pakkus ennast talle meheks. Paari nädala pärast peeti pulmad. Noormees oli piinajast lahti saanud, pealegi omandanud hea naise. Kuid üks nähtus pani mehe mõtlema: naine oli liiga tõsine. Neljateistkümne aasta jooksul ei naeratanud ta rohkem kui kolm korda. Üks neist juhtus parajasti kirikus. Kui mees päris naise haruldase naeru põhjust, jutustas ta järgmist: „Vanapagan oli kirikus ja kirjutas tukkujate nimesid verisele hobusenahale. Tukkujaid leidus niipalju, et nahk kippus kitsaks jääma. Vanapagan tahtis nahka laiemaks venitada, kuid nahk rebenes ja mehikesel

[2]) M. J. Eisen, Luupainaja. Narva, 1896.
Samalt: Eesti mütoloogia I. Tartu, 1919.

käis pea kolinal vastu müüri. See ajas mu naerma. Aga jutusta nüüd ka, kuidas sa minu said?" Mees viis naise ukse sees oleva oherdiaugu juurde, tõmbas pihlakase pulga eest ja ütles: „Siin on see auk, mille läbi sa meie majja tulid!" Sedamaid kadus painaja tuldud teed, ja mees jäi naisest ilma.

Tuulispea-lood.

Tuulispea ehk tuulispask on mütoloogiline olend, mis juba paganusajal võrsunud hingushinge kujutelmast. Tuulispeana liigub nõia irdhing keereldes ja veereldes selleks, et naabritele õues, põllul, heinamaal jne. paha teha. Kord võtnud pererahvas luhal loogu. Õhtuks olnud neil hulk saadusid koos ja nad kavatsenud teisel hommikul kuhja luua. Korraga tulnud kange tuulispask, lõhkunud saod laiali, kiskunud ühel naisel tanugi peast. Talusulane tõmmanud tuleränid taskust, raiunud sädemeid tuulispasale järele, siis hakanud heinu riisuma. Natukese aja pärast tõusnud külas paks suits ja üks talumaja põlenud. Kui heinalised sinna appi läinud, jõudnud nad veel selle talu perenaise aganikust välja tõmmata. Selgus, et naine oli käinud tuulispeaks, sest tema käed olid kõrvetatud. Ta lastelgi, kes hiljem sündinud, olnud kõigil kõvad, karedad ja lõhenenud käed nagu kuusekoored [3]).

Krati nimi ja olemus.

Vanast kujutelmast, mille põhjal hing võib irduda kehast ja omandada uue kuju, on võrsunud nõiausu-olend, kelle peamiseks tunnuseks on tulehaga, mille ta lennates enese taha jätab. Seepärast kutsutakse teda tulihännaks ehk pisuhännaks (pisk = tulesäde). Mõned arvavad, et tulihänd lennates purskab tuld suust, teised oletavad, et ta silmadest, mis tehtud tulistest sütest, käib välja tuline juga. Nimetused tuli- ja pisuhänd ulatuvad sesse aega, mil surnuid veel põletati, ja võib-olla arvatigi surnute hingi lahkuvat ihust tulesädemeina. Muistsed eestlased on pisuhända pidanud mingiks hinge kiirlennuks, mida praegu nimetame meteooriks, komeediks ja keravälguks (O. Loorits). Varahankimise eesmärgi on ta saanud orjaaja-sajandeil saksa-rootsi rahvausundi mõjutusel. Saksast imporditud puugina *(Puck)* on ta kaasinimeste paljaksröövija ja elukutseline tuim varas. Rootsist laenatud kratina ja päärana *(backskratt, bjära)* kujutleb ta mäel tulena loitvat vaimu. Eemalt paistab ta küünlana, ligidalt lendava raketina. Rahvatraditsiooni põhjal võib nõid kas ise kratiks moonduda või ta

[3]) Oskar Loorits, Eesti rahvausundi maailmavaade. Tartu, 1932.

valmistab teatavaist aineist tondikujulise olendi ja ostab vanapaganalt tarviliku hinge. Mõnikord esineb vanapagan ise vereandjana. Seepärast oletatakse, et kratiks ei käida mitte üksnes varahankimiseks, vaid ka kuraditega pidusid pidamas ja tantsimas. Igatahes omandab kratt orjarahva nõiausus keskse koha. Nii ongi arusaadav, miks folklooris pühendatakse suurt tähelepanu „kratoloogiale".

Krati valmistamine.

Kratt valmistati kas saunas, rehes või ristteel. Selleks kulus ära kolm neljapäeva õhtut. Aineteks tarvitati vana kolu, näiteks: ahjuhark selgrooks, rattarumm kõhuks, kedervars kereks, kaks puukausi-poolikut tagumikuks, kerisekivi peaks, vokilüht lõuapäradeks, vankrikodarad jalgadeks, rattapöiad reiteks, margapuu ja küünarpuu käteks. Kogu materjal tuli hankida kolme saksa maalt ja kokku siduda kolme ahjuluua paeltega. Krati hing saadi vanapaganalt. Harilikult ei ilmunud hinge andja ise, vaid teda tuli otsida ja kutsuda. See oli kerge asi. Kratitegijal polnud muud tarvis, kui minna neljapäeva õhtul ristteele ja seal vilistada. Varsti ilmub vanapagan kratile hinge andma. Kuid ainult kindla ettemaksu eest ajas vana õelus kratile hinge sisse. Ettemaksuks nõudis ta krati omanikult ainult kolm tilka verd pahema käe nimetissõrmest. Veri on hinge ja elujõu kehastus, selle andmisega müüb kratitegija oma hinge vanapaganale. Et leping sõlmitakse õhtul pimedas, saab vanapoiss vahel tüssata. Mõni kelm annab talle oma vere asemel võõrast verd või koguni punakat mahla. Pimedas ei märka vanaõelus pettust ja paneb krati elama, kuid tingimusega, et omanik selle kuuldes ei tohi Jumala nime suhu võtta. Kui vanapagan hiljem tuleb krati omanikult hinge pärima, selgub muidugi pettus ja lollikesel tuleb pika ninaga tagasi minna.

Krati omadused.

Kratte on kas ühe-, kahe-, kolme-, nelja- või viiejalgseid ja nimelt mõne vea tõttu, mis juhtunud valmistamisel. Värvuselt võivad nad olla kas punased, hallid või mustad. Päeva kestel magavad nad musta kassina kas laudil põhkudes või aidas viljasalves. Toiduks tarvitavad kratid meelsasti tanguputru ja piima. Mõni neist nõuab iga päev värsket leiba. Kord söönud talu sulane laudilt krati pudru, pannud solki asemele. Kohe vihastunud kratt ja süüdanud maja põlema. Kratt moondub tarvidust mööda kas kassiks, koeraks, kukeks, maoks, kuid ei iialgi suureks loomaks.

Kratt tööl.

Kõige harilikum töö on kratil raha ja vilja hankimine oma

peremehele. Mõne kratiomaniku rahaahnus on piirita. Vahel petetakse kratti seega, et rahakotile lõigatakse auk põhja ja nõutakse sellise koti täitmist. On raha küllalt koos, laseb omanik kratti mõnikord ka metsa laastata, põldu harida ja seemet külvata. Töid toimetab kratt harilikult öösi. Saagiteel ei pea teda ükski lukk ega sein, kõikjale pääseb ta ja võtab matti. Omaniku talus lendab ta läbi katuseunka sisse ja välja, ilma et tulehaga õlgkatust põlema süütaks. Kratt ei vea mitte ainult varandust kokku, vaid varjab seda ka varga eest, tulgu vargile inimene või teise omaniku kratt. Sageli peab omanik targalt nõu küsima, kuidas kratile leida tööd. Aga häda igaühele, kes oma kratile ei tea tööd anda. Sellisel juhtumil kägistab kratt omaniku sedamaid.

Krati üle valitsemine.

Arukad inimesed võisid oma varandust krati eest kaitseda ja varga lihtsalt minema kihutada. Selleks tuli varanduse omanikul aita minna, kõik augud kinni toppida, uks lahti hoida ja ise valvama jääda. Krati tulles haarati pihelgane vits pihku ja anti vargale valu. Enamasti moondus ta siis nägematuks vaimuks ega tulnud sellesse aita enam kunagi vargile. Mõni omanik oli oma krati pärast püsti hädas, sest tööd lõppesid otsa. Kerge oli kratist vabaneda sel teel, et ta kellelegi ära müüdi. Vahel saadi temast nõnda lahti, et määrati talle üle jõu käiv töö. Näiteks kästi teda mõni järv või jõgi sõela abil veest tühjaks kanda, tuult kotti ajada või teravale mäetipule suur linaseemnekuhi kokku kanda. Kratil hakkab häbi, kuid töö ei õnnestu ja ta lahkub teenistusest. Juhtus mittesoovitav kratt pugema rattarummu, siis löödi rummu aukudesse pihelgased punnid ja rumm visati tulle. Sel juhul kuuldi kanget pauku ja ainult sinist suitsu tõusis õhku [4]).

Libahunt.

Soendiks ehk libahundiks kutsutakse inimest, kes eriliste toimingute abil kõige oma ihuga moondub hundiks, või keda mõni nõid on selleks moondanud. Enamasti libahundistuvad nõiad seega, et endale hundinaha selga panevad. Kuid neil on soendiks saamiseks ka teisi viise. Näiteks tuli vanal kuul kolmel neljapäeval käia tasasel kivil pöörlemas ja hüüda sõnu: „Niibes, naabes nahk peale, kiibes, kaabes kõrvad pähe, siibes, saabes saba taha [5])!“ Ka võidi siis libahundistuda, kui kolm korda

[4]) M. J. Eisen, Krati-raamat. Narva, 1885.
Samalt: Eesti mütoloogia I. Tartu, 1919.

[5]) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.

neljakäpukil käidi ümber kivi, kasvatati liivaaugus kolm korda karutamme või määriti end erilise võidega. Mõnikord käib nõid kogu oma perekonnaga soendiks: pea tarvitavad kõik perekonnaliikmed üht hundinahka, pea igaüks neist eri nahka. Teele minnes võib nahku ka kotis kanda. Kuna nõid enda soendiks teeb ainult mõneks tunniks ja võib samasuguste tempude abil jälle inimeseks muutuda, nõiub ta teised isikud sellesse olekusse jäädavalt. Kord moondas keegi kerjaja, kellele armuandi ei antud, vastutuleva pulmarongi ühes peigmehe ja mõrsjaga soendikarjaks sel teel, et tõstis oma kepi nende vastu üles [6]). Nõiduse paelust võib seesuguseid isikuid päästa leib. Juhtub libahunt kelleltki leiba saama, siis pääseb ta tagasi inimese kujusse [7]).

Välimuselt on soend samasugune nagu pärishunt metsas, kuid ta kardab metsakoera kangesti. Pärishunt ei tungi soendi kallale, sest et soend hundi silmas paistab olevat inimene. Tung libahundistuda tuleb nõiale juba siis, kui ta ligiduses silmab mära varsaga, lehmi või lambaid või kuuleb häälitsemas loomi. Hundi viisil tormab ta siis koduloomade kallale, murrab maha, sööb liha osalt sealsamas, osalt viib koju teiseks korraks. Muidugi mõista sööb soend liha toorelt, niikaua kui teda ei nähta. Hakatakse libahunti nähes karjuma ja toore liha söömist hurjutama, siis muutub liha keedetuks.

Soendit võib tabada ainult hõbedase kuuliga ja sellegagi ainult selja tagant. Kui soend asub kodus või peidupaigas, tõmbab ta oma naha nagu kasuka seljast maha ja on alasti inimene. Ehmatab teda sealjuures keegi, siis põgeneb ta oma nahka maha jättes ja saab jälle inimeseks. Samuti võib ka tapetud soendi nahast leida inimese keha. Libahundiks moonduvad inimesed tihti selle eesmärgiga, et sel näol lambaid varastada ja hiljem inimeste kujul neid toiduks tarvitada. Keegi Mahtra mõisa omanik moondunud tihti libahundiks; sel kujul käinud ta oma lambaid murdmas ja hiljem nuhelnud karjapoissi hooletuse eest. Karjapoiss tulistanud libahunti püssiga. Verejälgi mööda mindud libahunti taga otsima ja leitud mõisahärra kodus veres maas olevat ja hinge vaakuvat.

---

[6]) Kuidas pulmalised huntideks saanud. M. J. Eisen, Vanad jutud. Paide, 1894.

[7]) Libahunt. J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1885.

Kangelaslood.

Kangelaslugude laad.

Kangelaslood kujutavad muistseid rahvuslikke vägimehi ja nende imestusväärseid tegusid. Neisse rahvajuttudesse on liitunud elemente niihästi muistenditest kui ka muinasjuttudest ja naljanditest. Nagu kohalikud muinasjutud, koosnevad kangelasloodki osalt tõeksarvatud, osalt vabalt luuletatud algosistest. Nende müütilist elementi tõendab vägimehe üleloomulik jõud ja kangelasvaim, mille varal väärätakse vaenulisi loodus- ja nõidusvägesid. Kohalugudega on neil niipalju ühist, et vägimehi peetakse kohalike loodusmoodustiste põhjustajaiks. Muinasjutu luulevallast on pärit kangelasloo seiklusrikas sündmustik, mis muinasjutust siiski erineb selles, et tegelane on varustatud hiiglajõuga ja saadab korda vägevaid töid. Kuid kangelasloo eriline tunnus, mis teda eristab ühelt poolt muinasjutust ja teiselt poolt tekkeloost, on talle antud omapärane ajalooline värving.

Tugevajõulised poisid.

Kangelaslugude hulka kuuluvad eesti rahvajuttudest need, milles tegelastena esinevad tugevajõulised poisid[1]). Müütiline värving tuleb neisse lugudesse tegelaste üleloomulikust jõust ja võitlusest vanapaganaga, keda tunneme müütilise olendina. Sündmustiku arengult ja keskenduselt täielikem nende seast on „Sauna-Hansu poja“ lugu. Eisen näeb selles Kalevipoja kangelasloo algkuju, sest et selles kajastuvad Kalevipojale omased teod. Mõnd vihjet üldiste kultuuriolude kohta selles küll leidub, kuid puudub selgesti märgatav ajalooline joon.

Sauna-Hansu poeg

Sauna-Hansu poeg kasvab hirmus kiiresti, sest aastasena on ta juba nagu mõni viie-aastane. Ta on kõva südamega ja üpris kangejõuline poiss. Keda ta kord käega äianud, see haigestunud; keda tõsiselt löönud, see kukkunud surnult maha. Vanemad katsunud poisist vabaneda sel teel, et määravad talle ränku ülesandeid, mille täitmisel ta võiks hukkuda. Esmalt peab ta maha raiuma ja koju tooma suure puu, mille õõnes pesitseb karu. Poiss raiub puu maha, rakendab karu, kes murdnud ta hobuse, vankri ette ja toob puukoorma koju. Siis saadeti ta vett tooma lättest, milles elutseb vanasarvik. Kes iial lättest vett ammutanud, selle võtnud sarvik omaks. Poiss tõstab sarviku tuttipidi lättest, asetab ta oma veevaadi veerele istuma ja sõidutab teise koju. Vanematele hirmuks paigutab ta sarviku aita viljasalve. Lõpuks saadab kuningas, kellelt Sauna-Hans läinud oma poja vastu abi paluma, noore vägimene põrgusse seda varandust välja nõudma, mis vanapagan kord kuninga vanemailt riisunud. Kõik arvavad, et põrgust keegi eluga ei pääse. Poiss rakendab karu jälle vankri ette, sõidab põrgu, teeb seal selliseid vägitöid, et vanapaganal

[1]) M. J. Eisen, Kalevipoja esiisad. Tallinn, 1922.

tuleb hirm peale ja ta annab röövitud kulla ja hõbeda välja. Nähes poega jälle kodus, tahavad vanemad ta eest pakku põgeneda. Kuid poeg lahkub ise kodunt, võtab endale kaaslasteks kolm vägimeest, nimelt hiiglajõulise külvaja, jahvataja ja mäesõtkuja, ja läheb seiklusrännakule, võidab vanapagana ja asub ta tallu elama.

Tugevajõuline poiss on pahaloomuline loodushiid, kes teisendeis esineb näit. ka veel papipoja, sepapoja ja karupoja nime all. Motiiv ise on rahvusvaheline ja U. J. Vuolijoe vastava uurimuse põhjal pärit Kesk-Euroopast, kus ta tekkinud kristliku ajaarvamise esimese tuhande lõpul. Et Hansu poja hiiglatugevus oleks hästi silmapaistev, võrreldakse teda kolme kaaslasega. Kuna külvaja, jahvataja ja mäesõtkuja jõuavad tapetavaid härgi ainult pisut uimastada, vahel neid istuli lüüa, teeb Hansu poeg nad ainsa nipiga vaikseks. Hansu poja ninatubakatoos on nii suur, et sellesse võis vangi panna vanapagana. Selliseid üksikasju pole siin vaja loodusnähtuste seletamiseks, vaid nad on võetud saagasse selleks, et näidata hiiu tugevust ning suurust ja tunda lõbu selle kujutlemisest. Sydow nimetab seesuguseid plastilisi väljamaalivaid lisajooni proportsionaal-fantaasia saavutusiks.

Kalevipoeg. Rahvuslikke kangelaslugusid Kalevipojast ja Tõllust võime nimetada ajaloolisteks, sest neis märgitakse nimepidi kohti, kus kangelased elutsenud, näidatakse nende puhkepaiku, jälgi, mis nad maha jätnud, jutustatakse, kuidas nad rahva kaitsjaina võidelnud maale sisse tungivate vaenlastega, hooneid ja sildu ehitanud, maad harinud jne. Kangelastelugude õitsengut soodustas Eesti viikingiteaeg (1050—1200), mil meie vahvad saarlased ja randlased kõrgeninalistel ja päralistel, lohet meenutavail laevadel vallutasid Läänemere, sooritasid rüüsteretki oma vaenlaste maale Skandinaaviasse ja Taani, tuues sealt kaasa rikast saaki ja orje. Ajastul, mil jõud ja julgus tiivustavad uljastele ettevõtetele, tõuseb rahva fantaasias ellu mehe kuju, kes kasvult hiid, jõult vägimees ja teolt sangar. Neid omadusi kehastab muinassangar Kalevipoeg. Nagu juba akadeemik A. Schiefner omal ajal oletas, on nimi Kalev tõenäoliselt saadud skandinaavia viikingeilt vene keele vahetalitusel. Kylfinge > vene kolobjägi > kalevid tähendasid algul nuiamehi (kylfa = nui), kuid hiljem sai see eesõigustatud, ülimusliku rahvakihi nimetuseks, kuhu võisid kuuluda sõjamehed, rahvavanemad, pealikud. Esialgsest sugunimest arenes meil pärisnimi. Kalevipoja seiklusi kutsub esile sama elutung, mis ajas viikin-

geid uljastele retkedele maal ja merel [2]). Et Kreutzwaldi eepos *Kalevipoeg* avaldab suurel määral individuaalse loomingu tunnuseid, käsitleme seda suurteost autori isikliku luuletootena meie kirjanduse arengule vastaval kohal. Siin kerkib paratamatult esile küsimus, milline kuju on Kalevipoja-lool rahvatraditsioonis. Kalevipoja teisendite kogumist jätkati ka veel XIX sajandi teisel poolel [3]). Neist selgub, et tähendatud ajal elas Kalevipoeg rahvapärimuses peamiselt Tartu-, Viru-, Järva- ja Harjumaal. Rahvatraditsioonis edasi püsiva vägimehe kuju pole puhtajooneline ega kindel. Rahvafantaasia loob teisendeid, paralleelkujusid, punub loosse uusi motiive, ja need segunevad nagu unenäo nükked. Katsun niihästi vanemal kui uuemal ajal kogutud andmeist [4]), mis vastuvaidlematult tunnistatakse rahvapäraseks, valida juhtivate motiivide komplekse ja neid ühendada nõnda, et kangelasloo üldiselt ja laialt tõmmatud kontuurides valitseks kokkukõla ja ühtlus.

Kalevipoja-loo sugemeid rahvasuus.

Vanal Kalevil, ta naisel ja pojal, nimega Kalevipoeg, olid hiiu suurus ja vägimehe jõud. Kalev ja Kalevipoeg võisid tõsta ja lennutada saunasuurusi kaljurahne. Kalevi naine kannab põlles kokku mitme jala paksusi raudkive. Vahel katkevad ta põllepaelad ja kivi langeb enneaegu maha. Kord kukkunud kivi talle varvastele ja kandja valanud valu pärast pisaraid. Kiviviskamisel kukkunud vana Kalev vastu kaljut, löönud oma pea puruks ja heitnud hinge.

Kalevipoja keharaskus oli määratu suur. Kuhu hiid korra astus, sinna jäi järele madal, vesine maa. Kord sammunud ta Peipsi äärest Pärnu randa, milleks tal olnud ainult üheksa korda vaja jalga tõsta, ja igal sammul jäänud maha suured sood ja järved. Nõnda tekkinud Kivijärve, Patjala, Lustivere, Parika ja Aliste soo. Kord Alutagusest läbi minnes kandnud hiid seljas ränka lauakoormat. Selle raskuse all vajunud seal maapind kokku. Mõnikord ei talu kaljugi Kalevipoja raskust. Nii istub ta Suursaare keskelt nõkku ja kus hiiu jalad puhkavad, sinna tekib Suursaare sadam. Tagametsas hakanud Kalevipoeg kaevu kaevama, kuid sellest saanud poolteise versta pikkune järv.

Oma kuuehõlmades veab Kalevipoeg kaugelt kodumaale liiva. Ühel seesugusel liiva toomise rännakul satub ta Soome. Kodumaale pöördudes ulatub meri talle paiguti rinnuni. Sedamaid avab vägimees kuuehõlma ja laseb merre liiva joosta. Nii tekkisid Soome lahes madalikud. Koduranda saabudes jookseb Kalevipojal veelgi hõlmadest liiva. Sellest sünnib liivaseljandik Jägala jõe suudmest kuni Kalevi liivani, kuhu ta visanud viimsed liivajäänused.

Kord ostis Kalevipoeg tubli hobuse ja kündis sellega maad. Sirtsusoo kündis vägimees üheainsa söömavahega üles. Kadrina Neerutis on ta künnivaod näha sügavate orgudena ja vagude harjad mäeseljandikena.

---

[2]) J. Libe, A. Oinas, H. Lepp, J. Vasar, Eesti rahva ajalugu I. Tartu, 1932.

[3]) M. J. Eisen, Mis teadis rahvas 19. aastasaja lõpul Kalevipojast. Eesti Kirjandus 1911, nr. 9.

[4]) Vt. A. Annist, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg". I osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. Tartu, 1934.

Kui ta kord inimeste peale pahane olnud, tõotanud ta kõik maa nõnda ümber künda, et sellel enam midagi ei kasva. Seda ei saanud ta teostada, sest kui ta kord künni järel hobuse kammitsasse pani ja rohtu sööma laskis, kippusid hundid hobuse kallale. Hobune kargas umbjalu huntide eest, ja ta jälgedena jäid maha sügavad augud. Kord ratsutas Kalevipoeg nii kiiresti, et hobune kangest jooksust lõhkes. Assamallal leidub hobuse naha ase.

Heina niitma minnes satub Kalevipoeg männikusse. Kogu metsa niidab ta heina pähe maha. Ta kaareasemeid leidub Kassinurme järve otsas ja Laiuse Luisu soos. Seal olnud vaene lesknaine niitmas. Vägimees läheb talle appi, kuid enne sööb naise nädalase toiduvara ära, alles siis asub tööle. Ta niidab küll rohu maha, kuid ühes sellega ka puud ja põõsad. Kaareasemed ja mahakukkunud luisukivi on seal veel praegugi näha.

Linnade ehitamiseks toob Kalevipoeg Peipsi tagant seljas laudu. Läbi järve kahlamine tüütab mehe ära. Seepärast otsustab ta üle Peipsi silla teha. Selleks toob ta Nina küla kohale sületäie kive, kuid töö jääb pooleli, ja kividest tekib väike saar. Ka on Kalevipojal kavatsusel silla ehitamine üle Soome lahe. Selleks kannab ta Kalvi mõisa kohale kolm sületäit kive kokku. Igast sületäiest saab pool versta teed, ja nii tekib Vikkari lood.

Magama heites valmistab vägimees enesele sängi, milleks küljealuseks kannab kokku kruusa. Vahel paneb ta ka puid peaaluseks. Kalevipoja sängid püsivad meie ajani, näit. Alatskivil, Tormas, Laiusel ja Kassinurmes. Kui Kalevipoeg kord sängis magab, tuleb nõid ja paneb talle pea alla uimastavaid rohtusid. Ärgates kahmab vägimees nõia rohukimbu ja viskab selle Peipsi järve. Rohukimpudest sünnivad Piirisaare ja Pedaspea.

Tihti külastab Kalevipoeg Soomet. Ta käib sealt mõõka toomas, tööd õppimas, kosimas ja Soome targa juures pulmas. Kui ta jälle kauemat aega Soomes viibib, tulevad meie maale sakslased. Kalevipoeg ei saa neist jagu. Kui ta neist ühe maha lööb, sigib kaks asemele. Et neid liiga palju ei saaks, tuleb nende hukkamisest loobuda.

Kalevipoeg armastab jõudu katsuda vanapaganaga ja hiidudega, kusjuures ta harilikult jääb võitjaks. Võrtsjärve äärest kive lennutades satub vanapagana kivi Ahja jõkke, Kalevipoja kivi aga Peipsi randa. Saadjärve ääres võistleb ta kivilennutamises hiidudega, kuid ainult Kalevipoeg jõuab oma kivi kaugele üle järve visata. Sortsidega võideldes tarvitab Kalevipoeg löömiseks saelaudu. Esmalt taob ta vastaseid laudadega lapiti, kuni siil teda viimaks õpetab, et parem on lüüa serviti. See nõu on hea, ja tänutäheks saab siil vägimehelt tüki kasukahõlma kehakatteks. Kord vanapaganaga võideldes viskab Kalevipoeg oma vastase seesuguse hooga vastu maad, et vanapagan vajub põrgu. Sinna läheb Kalevipoeg talle järele ja toob sealt kaasa kulda ja kolm tütarlast.

Kui Kalevipoeg kord põrguhunti läheb taga ajama, jookseb hunt läbi põrguväravа koju. Kalevipoeg katsub põrguväravale jõudes hundi selgroogu rusikaga purustada. Hunt kargab eest ära. Kalevipoja käsi satub väravapiita ja jääb sinna kinni. Põrguväravast Kalevipoeg enam ei pääse, kuid ta hoiab seal vanapaganat vangis.

Esteetiline külg.

Eelseisev rahvaomase Kalevipoja-aine süntees on saavutatud nõnda, et rahvatraditsiooni andmeist esmalt kõrvaldati need teated, mis talle uuem aeg ristiusu kultuuri ja kirjanduse mõjul külge liitnud. Ülejäänud motiividekomplekse on üksteisega võrreldud, neist valitud ja kokku liidetud täiuslikemad, kuna paralleelvormid kõrvale on jäetud. Nii saadud sündmustik koos-

neb paljudest Kalevipoja ümber koondatud üksiklugudest. Igaüks neist algmotiividest on üsna lihtne teade, ilma kunstikavatsusliku ehitusviisita. Nagu magaja unenäos, näeb rahva loov fantaasia siin kihavaid ja segunevaid motiive, mis pole veel liitunud orgaaniliseks ühikuks. Sellest järgneb, et Kalevipoja-loo kompositsiooniline areng viibis alles algstaadiumis.

Elamussisu.

Rahvapärasel Kalevipojal on suurem tähendus rahvapsühholoogia-dokumendina kui tolle aja väliste sündmuste kajastajana. Rahva fantaasia oli tol ajal grotesksselt liialdav ja ta fabuleerimislustil polnud määra. Nagu ta hiide ja vägimehi ja nende tegusid kolossaalseina üle elab ja kujutleb, nõnda annab ta neile elutunde ja mentaliteedi, mis väljendub peamiselt füüsiliste tarvete rahuldamises. Ja ometi oli rahval enesel vaimseid huvisid, sest ta tootis võluvaid muinasjutte ja kauneid regilaule. Kalevipoja kuju oma mitte hästi kokkusulavate omadustega on taltsutamatu fantaasia produkt. Dünaamiliste elutungide hulka kuuluvad ta suur seiklushimu ja soov olla esimene kempleja ning rekorditegija. Üritusi tõsiseks tööks on tal küllalt, kuid harva viiakse need lõpule. Kuigi tahe vahel muutub kultuuriliseks teoks, näib tal olevat vähem võimalusi arendada sangarimeelt.

Tõllu sisu ja leiuvallad.

Teine muinaskangelane, kelle elupildisse rahvas on luuletanud ajaloolist joont, on T õ l l ehk Tõllus, keda harilikult kutsutakse Suur-Tõlluks. Ka tema on tohutusuure kehakasvuga hiid ja vägimees, kes võitleb sangarlikult. Ta kuulsus ei ulatu väljapoole Eesti saarestikku. Kuid mis Kalevipoeg mandri-eestlastele, seda on Tõll täiel määral saarlastele, nimelt rahva juht, valitseja ning kaitsja. Kuigi ta nimi on kristlikul ajal arendatud germaanlaste Tell'ist, põhineb kogu saaga eesti andmeil, millesse on punutud rahvusvaheline motiiv. Kõige selgemini püsis Tõllu kuju muistendeis alal Ansekülas, Kärlas, Kihelkonnas, kuna ainult mõned katkendid on levinud Karjas, Kaarmal, Pühas ja Kihelkonnas [5]). Nende tähtsaim koguja on Peeter Süda [6]). Rahvasuust saadud andmeil kujuneb Tõllu-saaga sündmustik järgmiseks:

Tõllu-loo sündmustik.

Tõllustes elas hiiglakasvuga vägimees Tõll, kes olnud saarlaste ülemvalitseja ja juht sõjas. Ta vend Leiger elanud Hiiumaal ja noorem vend Valjalas. Kõik kolm olid hiiud ja oma kange rammu poolest kuulsad. Kui Tõll Tõllustes istunud, ulatunud ta jalad Kõljalani. Ümber-

[5]) M. K ö r b e r, Der öselsche Nationalheld. Oesel einst und jetzt. II. 1899.

[6]) P. S ü d a, Suur-Tõll. Saaremaa vägimees. Kuresaare, 1883.

kaudseid saari külastades võtnud ta kuuesüllase palgi pihku ja kõndinud läbi mere. Leigerile külla minnes viinud ta sellele taskus pool vaati koduõlut kostiks. Härjarattaid võis ta keeritada oma nimetissõrme otsaga.

Kord toodi Tõllule sõnum, et vaenlase laevad on Katri rannas, ja paluti vägimeest appi tulla. Tõll läks enne Hiiumaale sauna ja tõotas järgmisel päeval ilmuda. Kui vaenlased kuulsid, et Tõll tulemas, põgenesid nad laevadele tagasi. Söönud pärast vihtlemist härja ja teo leiba, võis ta unekaisus ühtesoodu veeta nädalaid. Külalapsed, kes seal ligidal karja hoidsid, tahtsid näha, kui pikk Tõll õigupoolest on, kui ta püsti tõuseb, ja karjusid: „Tõll, Tõll! Tõuse üles! Vaenlane on maal." Vägimees ringutas, ajas enda põlvili ja vaatas üle männilatvade. Laste peale kärkis ta nii valjul häälel, et mäed värisesid ja merevesi hakkas virreldama. Vägimehe juuste liikumisest tõusis tuul, mis murdis maha Loona männiku puud ja viis Määpä peretoalt katuse. Katus langes Lümada järve, kus tast aegamööda kasvas saareke. Kord ihaldas Tõll värske kapsa leent. Ta naine Piret pani leemepaja tulele ja Tõll läks Ruhnust kapsaid tooma. Kuni vesi keema läks, oli Tõll juba kapsastega tagasi.

Sõrves tõusis sõda, sest Katri rannast põgenenud vaenlased olid Sõrve säärel maabunud. Tõll pistis kummassegi kuuetaskusse 20 meest, kummalegi käsivarrele võttis 20 ja härjavankrile 40 meest, siis ruttas nendega Sõrve. Määpä küla väljal tõusis lahing. Oli saarlastest üks surma saanud, siis hakkas Tõll nii hoogsalt vankrit keeritama, et vaenlasi oli nagu loogu maas. Siis puhkas sangar Viieristi künkal kolm päeva väsimust ja norskas nii valjusti, et männid vabisesid ja kogu Sõrve säär põrus. Vanapagan, Tõllu põline vaenlane, tahtis sõrvelaste sõpra ja abimeest uputada. Ta eraldas Sõrve kraavi abil Saaremaast, tahtis teda suurest saarest lahti tõugata ja Tõllu ühes sõrvelastega merre tassida. Seda teada saades saatis Tõll tugeva mesilaspere vanapaganat nõelama. Nii jäi vanapaganal salanõu teostamata.

Rahus elades ehitas Tõll endale Haudlasse Tõllu talu krundile sauna. Naishiid Piret korjas põllesse kerisekive. Kord katkesid põllepaelad, ja suur leilikivi kukkus talle varvastele. Piret nuttis valu pärast niipalju, et ta silmavesi laotas kõva arumaa pehmeks ja sellele kohale tekkis Naiste soo. Rahupõlvel sündis Piretile poeg, keda rahvas nimetab Noor-Tõlluks. Täis viha Sõrve sääre uputamise nurjumise pärast tahtis vanapagan saarlased ja nende vägimehe hukata. Ta kavatses nende jaoks Saaremaale uut põrgut ehitada ja nimelt Karu järve põhja. Et vett järvest merre lasta, selleks tampis paharet Teesu rannast Karu järveni nõva. Tõll sai sellest teateid, lõikas enesele kolm pihelgast keppi ja läks nendega vanapaganat nipeldama. Tõll sai vastasele nendega kõhu pihta väänata, kui see parajasti puhkas lõunaund. Vanapagan lõi uperpalli, ja surmaoda, mida ta hoidis põigiti pea all, murdus. Suure hädaga kisendas ta: „Oda läts!" Siis põgenes ta ja astus nii rängad sammud, et pigistas allikad maast välja. Mereranda jõudes tegi ta enesele enne liivast teed vette ja kui liiv otsa lõppes, kargas ta merre ja uppus. Ta sarved tulnud Kolina randa, liha kontidelt söönud tursad ja läinud rasva. Vanapagana luukere otsas hukkub Laevarahul palju meresõidukeid.

Vaheajal olid vaenlase väed tunginud Saaremaale ja ehitanud Kuressaarde kantsi. Kaht kätt taskus hoides kõndis Tõll sealt mööda ja müksas kantsile külge. Müksu jäljed jäänud kantsi väravate kohale müürisse. Kuuldes vaenlaste maabumisest ja nende kindlast kantsist, läinud Piretil meel nukraks, ta haigestunud, uinunud magama ja pole enam ärganud. Lesena muutus Tõll tusaseks, eriti seepärast, et ta poeg ja vend Leiger ehitanud kirikuid ja et poeg ehitusoskuses isa ületanud.

Kord toodi Tõllule jälle Sõrve säärelt sõnum, et uus vaenlase vägi maabunud. Tõll ei viitnud aega, vaid ruttas läbi öö Sõrve nõmme, kus vaenlased öeldi laagris olevat. Relvade puudumisel tõmbas ta härjavankri sõrmeotsa ja astus võitlusse. Ta veeretas vankrit vaenlaste tihedamais ridades edasi-tagasi, ja mehi langes nagu rohtu vikati ees. Õnne-

tuseks kadus vankril seasuulise pulk, tagumised rattad pääsesid valla ja hirmsa hooga veeredes surmasid need palju vaenlasi. Kui ka esimesed rattad lahti pääsesid, vihtus kangelane vaenlasi veel vehmriga. Korraga tuli viimne õnnetus: vehmer lipsas Tõllul pihust ja lendas vaenlaste ridadesse. Kui kangelane kummardus, et vehmrit üles tõsta, lõi üks tugev mees vaenlaste hulgast tal pea otsast. Tõll tõstis oma pea maast ja ruttas sõjaplatsilt eemale. Sõrvelased lõid vaenlase põgenema. Pead kaenlas hoides kõndis Tõll hulga maad edasi ja sai pilgata. Sütemaa raiesmikus lõppes tal jõud, jalad nõrkesid ja hiid langes sinna maha. Surres käskis vägimees, kelle pea veel elas ja kõneles, ennast appi kutsuda, kui vaenlane jälle peaks maale tungima.

Kord lähenenud üleannetud karjapoisid ta hauale ja pilanud: „Tõll, Tõll! Tõuse üles, vaen maal!" Vägimees tõusnud rinnust saadik hauast, vaadanud ähvardaval pilgul ringi, ja kui ta aru saanud, et temaga rumalat nalja tehtud, langenud ta sajatades hauda tagasi: „Vale ei pea rahva seast iial kaduma. Enne ma enam ei tõuse, kui kadak ajab lehti." [7])

Tõllu-loo esteetiline külg.

Eespool öeldu Kalevipoja-loo ehituskava kohta on maksev ka Tõllu-loo eritlusel, sest ka viimase episoode ei liida mingi pidevalt arenev tegevus tervikuks. Kuid rahvatraditsioon annab Tõllu-lugusid võrratult üksikasjalisemalt ja reljeefsemalt edasi kui Kalevipoja-jutte. Esteetiliselt on see eelis.

Tõllu elutunne ja mõtteviis.

Rahva fantaasia sisendab Tõllu kujusse pisut reaalsemat elutunnet ja praktilisemat mõtteviisi kui Kalevipojasse, sest esimesel on küllaltki leidlikkust ja teataval määral arenenud mõistust. Seevastu ei saa Kalevipoeg oma meeleteravusega küll kiidelda. Mõlemad kangelaslood väljendavad seesugust elamussisu, mille põhjal rahvas pidas neid oma kaitsjaiks väliste vaenlaste ja vanapagana vastu. Nii sümboliseerivad need vägimehed võitlust vabaduse eest. Nad ise pole rahvakujutluses surnud, vaid elavad ja ootavad tagasituleku-aega. Kalevipoeg on vangis, Tõll magab pikka und, kuid lootust nad ei kaota, vaid peavad võimatutki võimalikuks [8]).

Kohalikud ja ajaloolised muistendid ja legendid.

Üldine iseloomustus.

Rahvajuttude uuemaid ja lühemaid vorme on kohalikud ja ajaloolised muistendid. Neis põimuvad vabade luulelisanditega pea rahva poolt tõeks peetud müütilised kujutelmad, pea ajaloolised mälestused, mis enamasti seoses mingi kindla kohaga. Siiski leiavad nad rahva silmis rohkem uskumist kui harilikud muinasjutud. Eesti rahvaluules on viljeldud peamiselt kohalugusid, seevastu on ajalooliste muistendite arv väike.

---

[7]) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.

[8]) M. J. Eisen, Tõll ja ta sugu. Tartu, 1927.

Kohaloo olemus.

K o h a l u g u d e s tegeleb rahva fantaasia loodusmoodustistega, ehitiste ja asulatega. Rahvas tunneb vajadust seletada mõnd loodusjõu kehastist või ehitist kas mõistuspäraselt, milleks nende tegijana nimetab mõnd loodushiidu, või rahuldab ühtlasi ka oma luuletarvet ja lisandab sellele seletusele fantaasialõbuks veel poeetilisi jooni, mis aitavad välja maalida sama sündmuse üksikasju. Eriti on allikad, hiied, jõed, järved, mäed, samuti ka kirikud ja varemed lemmikobjektideks, mida esivanemate mõttekujutus on ehtinud luulepärjaga. Kuid mitte igat harilikku loodusmoodustist ega ehitist ei pea rahvaluulegeenius iluehte väärilisseks. Ta valib neist selliseid, mis küünivad esile oma karakteristlike iseäraldustega, kas äratavad ilu- või õudsustunnet. Mõnes kohaloos leidub müütilist elementi, sest et neis tegelastena esinevad müütilised olendid. Aga et meil neis tegemist on ainult üksiksündmustega, millel puudub kosmogooniline tähendus, tuleb neid siiski arvata kohalugude hulka. Et rahvas neis püüab arusaadavaks teha imelikkude loodusmoodustiste tekkimist, nimetab rootsi folklorist Sydow neid s e l e t u s s a a g a d e k s (förklaringssaga) [1]).

Kohalugude sisu.

Enamik eesti kohalugudest kuulubki seletussaagade ringi, sest et neis pajatatakse kas järvede ja mägede sünnist või kaost, samuti linnade ja kirikute ehitusest või hävimisest. Nõnda tekkinud Võrtsjärv virtsaveest, mis siis Emujärve asemele kogunenud, kui Vanaisa inimeste õeluse pärast Emujärve puhta ja karastava vee lasknud tõusta äikesepilvesse, mis ta ära viinud. Endised ilusad kõrged kaldad haljendavate lehtpuumetsadega ja õitsvate lilledega kadunud ja nende asemele tekkinud sood [2]). Mõne kodumaa mäe otsas, näiteks Ebaveremäel [3]) ja Vooremäel Kambja kihelkonnas, seisnud muiste tore, rikas linn, mis sortside nõidumise tagajärjel vajunud maa alla. Neid maa-aluseid linnu nägevat mõned surelikud nüüdki veel ja saavat osa nende varandustest. Tallinn ei tohi kunagi valmis saada, sest et Ülemiste järv muidu langeks Lasnamäelt alla ja uputaks linna [4]). Kirik Viljandi järve kaldal, millele peale pandud sellekohane vanne, vajunud seepärast maa alla, et sinna jumalateenistusele ühtaegu läinud seitse venda. Kiriku kohal järve kaldal on allik, mille

[1]) C. W. v. S y d o w, Jättarna i mytologi och folktro. Lund, 1919.
[2]) Emujärv ja Võrtsjärv. Fr. R. K r e u t z w a l d, Eesti rahva Ennemuistesed jutud.
[3]) Ebaveremäe linn. M. J. E i s e n, Teised kodused jutud.
[4]) Miks Tallinn iial valmis ei tohi saada. Kreutzwald, sealsamas.

lähedal uus-aasta öösel kuuldavat imelikku, südantsulatavat kellahelinat [5]). Kui Tartusse ehitatud toomkirikut, müüritud sinna ilus naisterahvas. Igal vana-aasta öösel lendab ta Toomimäel ingli näol ringi ja hoiab risti käes. See, kellele ta risti saab kaela panna, peab tema asemele müürisse minema ja niikauaks sinna jääma, kuni tal õnnestub taas vana-aasta öösel mõnele möödaminejale risti kaela panna [6]).

Ajaloolised muistendid.

Ajaloolistest suurkujudest on ainult vähesed andnud rahvale ainet muistenditeks. Rootsi kuningast Kaarel XII-st kõneldakse, et ta venelaste eest põgenedes läinud Halliste kihelkonnas üle Kure jõe ja kaotanud mädasesse sohu oma teise saapa. Läheduses asetseva talu peremees annetanud kuningale oma kuivad saapad. Tänutäheks kinkinud kuningas peremehele päriseks selle talu, mis siitpeale kannab Kuivsaapa nime. Helme kihelkonnast sõjaretkel läbi sõites murdunud Kaarel XII vankri ais. Kui see teibana maa sisse löödud, hakanud ta kasvama. Ajalooliste muistendite hulka kuuluvad jutustused sissidest ehk rüüstajaist, kes vanasti sõja ajal käinud rahvast riisumas. Luulelise kuue on rahva mõttekujutus ümber seadnud ka hirmsale katkutõvele. Katk käinud vahel salaliku, alati vaikiva musta mehe, vahel ka noore naise näol kohast teise ja viinud lugematul arvul inimesi hauda. Lõhavere Tõnniotsa talus elanud katku ajal, kui kõik ümbruskond olnud inimestest laastatud, vanatüdruk. Igavust tundes hakanud ta jälgi mööda inimesi üles otsima. Sügavas metsas leidnud ta lõpuks inimese jäljed ja rõõmu pärast andnud neile suud. Neid jälgi mööda jõudnud ta metsas üksiku hurtsiku juurde, kus elanud Vastemõisa vallast pärit olev vanapoiss, kes katku eest siia oli põgenenud. Nad heitnud paari ja neil olnud palju lapsi. Suure-Jaani kihelkonna rahvas olevat nende järeltulijad.

Mõnes ajaloolises muistendis püstitab rahvas oma heategijaile mälestusmärke. Seevastu laseb rahvaluule õelaid ja ülekohtuseid orjaisandaid põrgusse sõita ja paneb neid vanapagana kutsariks, kellele põrgu peremees tasub nüüd kätte seda piina, mis mõisahärra omal ajal lasknud osaks saada orjadele.

Legendid.

Kohalike ja ajalooliste muinaslugude alaliigi moodustavad l e g e n d i d. On hakatud kõiki rahvatraditsioone, näiteks ka

[5]) Viljandi kirik. M. J. E i s e n, Esivanemate varandus.
[6]) M. K a m p m a n n, Tartu doomevaremed rahvaluules. Eesti Kirjandus 1913, nr. 9.

kohalugusid nimetama legendideks. Sellise mõistelaienduse leiab Wundt olevat tarbetu. Legendi peatunnus on religioosse müüdi värving. Legendi peategelane on isik, kes oma elus ja kannatuses väljendab religioosseid elamusi, nõnda et see võib olla eeskujuks usklikule inimesele ja kutsub esile hardustunnet. See ongi peatunnus, mis tõsiselt-usutavat legendi eristab lõbusasisulisest legendilaadilisest muinasjutust. Harilikult peitub legendi sügavamas põhjas mingi filosoofiline idee. Sellise legendina esineb meie rahvaluules näiteks muinaslugu Kristusest ja Kalevipojast.

Kord tahtnud Kristus üle Peipsi järve pääseda, kuid suur lainetus olnud talle takistuseks. Seda nähes pakkunud Kalevipoeg talle oma abi ja suurustelnud: „Peipsi lained pole mind kunagi kinni pidanud. Kui tahad, viin sinugi üle järve!" Õnnistegija nõustunud ja istunud Kalevipoja õlale, kes asunud teda järvest läbi kandma. Peagi tõusnud lainetemöll nii suureks, nagu Kalevipoeg polnud seda kunagi näinud. Lained käinud tal üle pea ja Kalevipojal seisnud surm suu juures. Korraga märkab ta, et tal jalad ammu enam põhja ei ulatu ja pea siiski tõuseb üle veepinna. Imestades tunneb ta, et see, keda ta seni kandnud, nüüd kannab teda ennast. Mõlemad saabuvad õnnelikult vastaskaldale [7]). Keegi kerjus palunud Kristuselt mingisugust riidehilpu oma keha katteks. Et palutaval enesel sellist käepärast polnud, käskinud ta kerjust lähemast poest paluda Jumala kuue osa riiet. Sellesse kuluvat otse niisama palju riiet, kui kerjus kuue jaoks vajab. Sest kes Jumalale midagi tahab kinkida, see andku vaestele. Kaupmehel hakanudki kerjusest hale meel ja ta mõõtnud palujale terve kuuetäie riiet.

Leidub ka legende, mida läbivad negatiivsed, iroonilised jooned. Näiteks tahtnud mölder ja kõrtsmik pärast surma taevasse pääseda ja koputanud tugevasti väravale. Neid vastu võtma ilmunud taevataat ise. Möldrit silmates lausunud ta: „Et sa matti ikka kuhjaga oled võtnud, ei pea sa taevasse saama!" Seda kuuldes hüüdnud kõrtsmik: „Vaata, siin olen mina, kes taevasse kõlbab: püüdsin alati, niipalju kui võimalik, viinakortlit täita alla ääre." Taevataat sulges mõlema eest värava [8]).

---

[7]) M. J. E i s e n, Kristlikud ained Kalevipojas. Eesti Kirjandus 1911, nr. 8.

[8]) Samalt: Rahvaraamat IV. Tartu ja Riia, 1894.

Pilkejutud ja naljandid.

Olemus ja tekkimistingimused.

Ehk küll pilkejutte ja naljandeid on loonud rahva vaba luulelend ja need seepärast kuuluvad muinasjuttude rühma, eritleme neid siin siiski muistendite järel. Esiteks sünnib see seepärast, et ka muistendites leidub küllaldaselt huumorit, teiseks, et muinasjutt ja pilge omavahel oluliselt erinevad. Kuna muinasjutt elu sageli idealiseerib, meid ilusal lennul mööda viib elukuristikest ja saatuse julmusest, paljastavad satiirilised pilkejutud kaasinimeste vigu, pahesid ja rumalust, ärritavad meid nende üle naerule, et teiste puuduste üle lõbutsedes kergem oleks unustada eneste nõrkusi ja elutuska. Pilkejutud tekivad alati seal, kus kahel tegelasel või kahel erineval ühiskonnakihil eluhuvid kokku põrkavad ja esile kutsuvad hõõrumise. Nii naljatavad mehed naiste, sulased peremeeste, köstrid kirikuisandate, talupojad mõisnike ja nupukad külapoisid totaka vanapagana üle. Enne on kahe vastaspoole vahel olnud tüli, sellele järgneb mõnitus ja pilge. Neis rahvakihtides, kus palju ei hoolita viisakusest ega taktist, valitakse naljand lõbusaks ajaviiteks. Ta madalat algupära tuntakse suuresuulisest irvitusest ja sellest, kuidas ta kõverail jalul ja küürus seljal elusündmustele järele lonkab, neid ühtelugu karikeerides. Ehtsa hulkurina, kellele hoolimine ja õrnus võõrad, tungib satiir igasse ühiskonnakihti, kuhu iganes võimalik, poetub samasuguse osavusega vägimeestelugudesse ja homeerilisse eeposesse kui kristlikku legendi ja isegi jumalatelugudesse, nagu seda tõendavad „Keelte keetmine“ ja „Emajõe sünd“.

Pilkejutu karakter.

Pilkejutt on sootaim, mis idaneb hästi poris ja mudas; seal sirgub ta nagu elu ürgainest esimese orgaanilise kujundisena. Tahetakse rahva algset olemust õigesti tunnetada, siis ei tohita tähelepanematult mööduda rahva literaarsete sademete alumisest kihist, sest et see rohkem iseloomustab jutustajat ennast, kui arendab kuulaja maitset. Peenenedes ja mõtteteravust taotelles omandab pilkejutt anekdoodi vormi. Rahvatraditsioonis esinevas igapäevases pilkejutus peituvad realistliku luule eod. Pilkejutu märklauaks seab rahvas meelsasti vanapagana, mõisasaksu ja kirikhärrasid; kodusest miljööst tõgatakse hiidlasi, setusid, mustlasi ja vahel lähemaid üleaedseidki.

Vanapagan.

V a n a p a g a n a-kujutelm rahvausundis on arenenud surnuteusust. Nende inimeste hingi, kes elus olnud üpris kurjad ja

õelad, peeti kurjadeks haldjateks, pahadeks vaimudeks. Neile antakse nimesid, nagu: vanapagan, vanatühi, vana-õelus, vanatont, kurat, kusjuures lisandsõna „vana" tõstab põhisõna ülivõrdesse. Kuna eestlased vanapaganaist ja kuradeist kõnelesid kollektiivses tähenduses, on katoliku kirik kuradi ülendanud deemonite peameheks. Oletatakse, et sõna „kurat" on kuuldud ristiusu toojate suust ja võrsuvat ladina verbist *curare, curo, curat, curamus,* mis tähendab „hooldama" ja millest on tuletatud ka „kuraator". „Kuratus" tähendab katoliiklaste preestrit, kes kellegi hooldamise all ametit peab. Rahvas kuulis seda nime pahatihti ja tutvus nime kandjatega halvast küljest, seepärast andis ta sõnale halva tähenduse. Muistsel ajal arvati, et nimi sisaldab midagi olendist endast, et nimi on nimekandja hing. Kes kuradi nime nimetab, kutsub ta enda välja ja sedamaid ilmub kutsutav küsima, mida temast tahetakse. Seepärast ei tarvita muistne eestlane meeleldi seda nime, vaid selle vältimiseks kasutab ta varjunimesid, nagu vanapagan, tont, kurivaim jne. Rahvatraditsioonis esineb kurat pea rahvausundi, pea ristiusu mõttes. „Vanapagana" nimetust on eesti rahvatraditsioonis tarvitatud ka l o o d u s h i i u mõiste jaoks. Nõnda kutsuti „vanapaganaiks" neid lihtsameelseid, suure kasvuga ja ülivägevaid maa algasunikke, kes ristiusu tulekul asunud elama koobastesse või urgastesse, sest et nad ei suutnud taluda ristiusu kommete täitmist [1]).

Eesti vanapaganat kujutatakse rahvaluules lollikesena, keda iga laps võib ninapidi vedada. Ta ei tee kellelegi kurja, vaid ümberpöördult, ta jagab vahel inimestele kulda. Vanapaganat võib vahel petta, niipalju kui tahetakse. Temast ei saada ka muidu võitu. Ta käsu all on terve kari tonte, kes inimestele püüavad teha võimalikult palju kurja.

Vanapagana vastased.

Vanapagana suurimad vastased rahvaluules on v a n a j u m a l, p i k n e, h u n t, k u k k ja K a v a l - A n t s. Vanajumal on loonud kõik head loomad, vanapagan tahab luua kurja looma, kes maha murraks vanaisa õrnu loomi. Ta palub vanajumalalt luba ja saab ka, aga ta ei jaksa oma loomale hinge anda. Alles siis, kui ta vanajumala õpetust mööda ütleb: „Hunt, tõuse üles, söö kurat ära!" kargab hunt üles ja tormab vanapagana kallale, kes vaevalt jõuab ta eest ära pugeda. Vanapagan on selle

[1]) A. A n n i s t, F. R. Kreutzwaldi „Kalevipoeg". I osa: Kalevipoeg eesti rahvaluules. Tartu, 1934.

tingimusega hundi loomiseks luba saanud, et hunt teda püüaks murda. Kui sa sügisel näed hundi põlevaid silmi metsa serval, siis tead küll, et ta luurab vanakurja [2]).

Võitlus Kõu ja Pikkeriga.

Kõu ja Pikker võitlevad sarvikuga juba oma olemasolu algusest peale, sest et viimane hävitab headust, takistab õnnelikku elu, külvab valet ja kiusatust [3]). Kõu sõidab vanataadi õues tulise vankriga ja teeb hirmsat mürinat. Pikker ajab pilli, mille vägev heli paiskab põgeneva sarviku vastu maad, ja leekivast vankrist kargavad nobedad tulised nooled taevast sarvikule selga. Vees ja sügavais koopais otsib sarvik piksenoolte eest kivide alt pelgupaika, kuid müristamine teeb talle sealgi suurt hirmu ja piina. Kõuetaadi teener paristajapoeg [4]) oli oma hinge vanatühjale ära müünud. See leping rõhus raskesti paristajapoega, kuid sarvik ei tahtnud seda muidu tühjaks tunnistada, kui paristajapoeg pidi aitama Kõuelt piksepilli näpata, kui Kõu on magama uinunud. Sarvik võttis paristajapoja kukile ja tõstis ta nõiduse väel pilvede turjale, kus ta uinuva Kõue käe alt leidis piksepilli ja ulatas selle salamahti sarviku kätte. See viis vargasaagi põrgusse ja pani sinna raudkambrisse seitsme luku taha. Nüüd võis vana-õelus rahu maitseda, sest Kõu ei saanud ilma piksepillita müristada. Kuid sel ajal ei andnud taevas enam märga, kõik puud, vili ja rohi närtsisid põua kätte. Siis ei jäänud paristajapojal üle muud, kui laskis Kõue soome targa kaudu varguse jälile juhatada. Pikker moondus poisikeseks ja astus kalur Liijoni teenistusse. Tühi käis sageli kaluri võrgusilmustest kalu välja kiskumas. Seda pani tähele poisikeseks moondunud Pikkeri terav silm ja ta juhatas peremehe kalavarga jälile. Tühi vabandas oma tegu seega, et tal olevat vaja pojale pulmad teha ja seepärast käinud ta Liijoni võrgust mõnd kala laenuks võtmas. Ta palus kalurit ka pulma, seal lootis ta kaluri hinge kavalusega enesele pärida. Liijon tõotas põrguliste pulmapeost osa võtta, kui talle antakse luba väike poiss kaasa võtta. Sarvik nõustus, sest ta arvas ühe hinge asemel nüüd saavat kaks. Kuid selle kutsega valmistas ta ise endale lõksu. Kui pulmapeol olid kõik mängud mängitud ja tantsud tantsitud, ütles poiss Liijonile: „Palu, et välja toodaks pill, mis seisab seitsme luku taga, ja et selle peal

[2]) Hundi loomine. J. Kunder, Eesti muinasjutud.
[3]) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.
[4]) Paristaja poeg ja Pikse pill. Fr. R. Kreutzwald, E. r. Ennemuistesed jutud. Tartu, 1865.

KIRJANDUSE TARTUS

mängitaks üks lugu." Vanapagan ei aimanud paha, tõi piksepilli välja ja andis poisikesele luba sellega proovi teha. Kuid poisikese asemele ilmus nüüd vana Pikker ise ja puhus nii tugevasti, et sarvik ühes perega põrandale langes. Pikker tõttas aga kaluri seltsis jälle pealmaailma ja hakkas oma endisi kohuseid täitma.

Sarvik ja kukk.

Kui kukk sarvikut näeb, siis kuulutab ta seda oma lauluga inimestele ja hoiatab neid pimedusejüngri tegude eest. Sarvik ei suuda kunagi kukelaulu taluda, vaid pistab selle eest plehku. Sarviku maa-alune asupaik on põrgu, kus ta elab laiska isandaelu suures toreduses ja külluses. On teine küll põhjatu rikas ja võib mõne hinge varanduse tõotamise läbi hukatusse saata, kuid määratust rikkusest hoolimata on ta ometi kitsi ja ahne, käib vahel vargilgi. Mõnikord paljastavad nõiad sarviku tegusid. Siis on mehikesel muidugi peenike pihus, aga enamasti lunastab ta enda kimbatusest kullaga.

Sarvik ja kuu.

Pimedusesõbrana vihkab sarvik kuud [5]). Kord öösel paistis kuu väga heledasti ja takistas sarvikut ta mustade tegude sooritamisel. Seepärast vana-õelus vihastus, võttis tõrvatonni ja läks kuud kõrvama. Aga redel, millel ta üles ronis, kukkus ümber, ja tõrv sarvikule enesele kaela. Sellest see tulebki, et vanapagan on must. Teise katse ajal õnnestus tal kuu tagumine külg mustaks määrida. Kui ta just asus esimese külje kallale, virgus vanaisa unest ja nuhtles pimedusekuningat vägeval sõnal: „Jäägu sa oma tõrvatonniga kuu külge kinni märgiks, et valgus võidab ära pimeduse."

Võitlus Kaval-Antsuga.

Suurimad vägimehed eesti rahvaluules on vanapagana ägedad vastased. Niihästi Kalevipoeg kui ka Tõll ja Kaval-Ants võitlevad sarvikuga ja saavad ta üle võimuse. Kuid viimase võitlusviis erineb esimeste omast. Vanema aja vägimeestel olid kehalised eluavaldused ülemäärased, kuid vaimuelu poolest seisid nad laste järjel. Nad toetusid oma hiigla kehakasvule ja üleloomulikule jõule. Kaval-Ants on juba uuema aja kangelane, kes püüab eesmärki saavutada enam nõuga kui jõuga. Jõu peale lootmine viib niihästi Kalevipoja kui Tõllu hukatusse. Ants päästab enda kavaluse ja pettuse abil alati hädast. Kaval-Antsu lood pilkavad lollust, kohtlust ja juhmust, seevastu ülistavad need tarkust, osavust ja kavalust [6]). Kaval-Antsu ülim püüe on

[5]) Kuu-tõrvajad. M. J. Eisen, Endise põlve pärandus Tartu, 1885.

[6]) M. J. Eisen, Kavala Hansu ja Vanapagana lugu. Tallinn, 1905.

omakasu. Ta astub vanapagana teenistusse, kuid veab teda ühtelugu ninapidi ja teeb talle ühe vingerpussi teise järel. Et sulase jõudu proovile panna, kutsub peremees teda enesega vägipulka vedama, kuid Ants seob enda ahelaga seina külge, nii et võimatu on talle tuult alla saada. Peremehega võidu kivi visates saadab Ants kivi asemel lendu elava lõokese, laseb karu enese eest vanapaganaga maadelda ja jänese temaga võidu joosta. Mõne töö peab kohtlane peremees ise sulase asemel ära tegema. Mõned peremehe käsud pöörab sulane ümber ja teeb lausa kahju. Ka härrasid narrib Ants nagu karjapoisikesi, ilma et härrad seda taipaksid [7]). Vanapagana ja saksad seab pilkav rahvaluule mõistuse poolest samale tasemele, nendest ei saa muidu jagu kui ainult kavalusega.

Ristiusu kurat.

Ristiusu kuradit peetakse koleda välimusega elukaks, kes püüab teha ainult kurja. Ta suurim ihaldus on inimveri. Kes talle kolm tilka verd andnud, selle hinge ta pärib, sest rahvausundi põhjal kätkeb hing veres. Kurat laseb oma saagi teatava aja maa peal elada, siis viib ta tema põrgusse. Kord ilmus haoraiuja juurde vana, hall puujalaga soldat, tõotas mehe rikkaks teha, kui see annaks talle oma pahema käe nimetissõrmest kolm tilka verd. Poolenisti loaga, poolenisti omavolil tõmbas ta mehe sõrmest küünega vere välja, pani kolm tilka karbikesse ja pistis põue. Siis andis ta mehele kotitäie kuldraha ja tõotas edaspidigi meest rikkalikult rahaga varustada. Mees ostis uhke mõisa ja elas toredasti. Kui ta surema hakkas, kuuldi kambris kolinat ja mürinat. Laipa ei leitud kustki, selle asemel nähti põrandal ainult kolm tilka verd [8]). Saunas ja rehes viibib kurat meelsasti. Isegi kirikut ei karda ta, vaid läheb sinna otse jutluse ajal tukkujate nimesid üles tähendama. Kurat võiks palju paha teha, kuid õnneks on tal piiratud mõistus. Nupukas pea päästab igaühe, kes talle verd andnud ja hinge müünud. Ainult lollid satuvad pärast surma ta küüsi.

Naljandid.

Eesti naljanditesse on uuem aeg külvanud palju võõrast seemet, nõnda et raske on rahvapäraseid taimi eristada võõrastest. Eesti rahvanali on kaunis tasase loomuga. Torkavaid pilkenooli, nagu näiteks jutus „Kuidas seitse rätsepat Türgi sõjas käisid", on võrdlemisi vähe leida. Kuid siiski leidub süütute naljaõite keskel ka teravaid okkaid. Peatelg, mille ümber

[7]) M. J. Eisen, Hansu-raamat. Rahvajutud kavalast Hansust.
[8]) Hagude raiuja. J. Kunder, Eesti muinasjutud. Tartu, 1875.

rahvanaljad keerlevad, on rumalus. Eriti püütakse setude, hiidlaste ja teiste mahajäänud metsa- ja meretaguste kulul lõbu muretseda. Hiidlane näiteks seob hobuse kaela nööriga tugevasti kinni, et hing välja ei pääseks. Setu jälle tassib oma kronu asemel ise koormat ja ütleb: „Ta võt no mihe ähkimä, mis tu vaine luum pidi viil tegemä!" Rumaluse kõrval nuhtlevad naljandid veel liigsöömist, -magamist, hooplemist ja kiitlemist, irvitavad naabrite rõivaste, kehavormide, iseloomu, keelemurde ja sõnade väärmõistmise üle, vahel katsub pilgata ka kehvust ja väiklasi olusid. Nii jutustatakse süütul näol, kuidas valaskala korra Pärnu linna tahtnud ära uputada [9]).

B. Eesti vanad rahvalaulud.

Rahvalaulude kogumine ja rahvuskultuuriline tähendus.

Regivärsi olemus.

Rahvalaul on rahva hingeliigutuste ehk elamuste otsene väljendus sõnades, viisi saatel. Eriti kehtib see algriimilise rahvalaulu ehk regivärsi kohta. See on kollektiivne looming, mille mõte, stiil ja tundeviis on üldised, rahvapärased. Rahvalaulik leelutab ehk loob luulet, lauldes sageli mitmesuguseid sõnu sama viisi järgi. See looming on määratud laulmiseks ja alles lauluna võime maitseda tema täit omapärast ilu. Rahvas ei erista laulmist ja luuletamist oluliselt, sest ta nimetab ka luuletajaid laulikuiks. Lauluna suust suhu rännates ei säilita rahvalaul kindlalt oma kuju, vaid on liikuv sisult ja kujult, ja alles liikuvuses ja teisenemises peitubki ta elujõud. Teisendamisega tõendab rahvas oma huvi aine vastu. Laulmata ja teisendamata seisvad, trükitud rahvalaulud on rahvamälestuses pühendatud kaole [1]).

Regivärsi vanus.

Rahvalaul on arenenud meloodia abil väljendatud hüüetest, mida saatsid kehaliigutused. Juba kõige vanemaidki laule kaunistas algriim [2]). Algriimilised rahvalaulud on rahvaloomingus kõige eestilisem osa, sest et need on algupärasemad ja veetlevamad kui sageli rahvusvahelist ilmet kandvad rahvajutud ja vanasõnad. Eesti algriimilist lauluvara teiste soome-sugu rahvaste runodega võrreldes selgub, et meie rahvalaulu parallelistlik ehitus, värsitehnika ja stiil on pärit ühissoome ajast, mis kestis paar sajandit enne ja umbes viis sajandit pärast Kristuse sündi,

---

[9]) M. J. Eisen, Rahvanali I—V ja Eesti rahvanali. Tallinn, 1909. Samalt: Rahvanalja märgilauad. Eesti Kodu 1908.

[1]) Dr. Otto Böckel. Psychologie der Volksdichtung. Leipzig, 1913.

[2]) V. Tarkiainen, Suomalaisen Kirjallisuuden Historia. Helsinki, 1934.

s. o. ajastust, mil eestlased, soomlased, liivlased, vadjalased, vepslased ja karjalased veel elasid koos ühe rahvana [3]). Selle ea määramiseks annab toetuspunkte runode keeleline külg. Ühissoome-aegseid runosid on soome uurijate oletusel veel olemas, kuigi neid ei ole senini veel saadud kindlaks määrata [4]). Suur osa meie vanast lauluvarast on sisult pärit hilisemaist aegadest. Juba XIX sajandi lävel hakkavad teda asendama uus lõppriimiline rahvalaul ja vemmalvärss.

Üleskirjutamine ja kogumine.

Regivärsside üleskirjutamine ja kogumine algas põlguse ja tagakiusamise tähe all. Nii on esimene eesti rahvalaul 1680. aastal Pärnu linnaarhiivi aktis mingi nõidusloo juurdluse puhul kirja pandud. See on fragment nõelamängu-laulust — „Nedko Nedko Negleken, Nedko Negle Neiziken", mis põlvneb Läänemaalt Mihkli kihelkonnast [5]). Esimesed

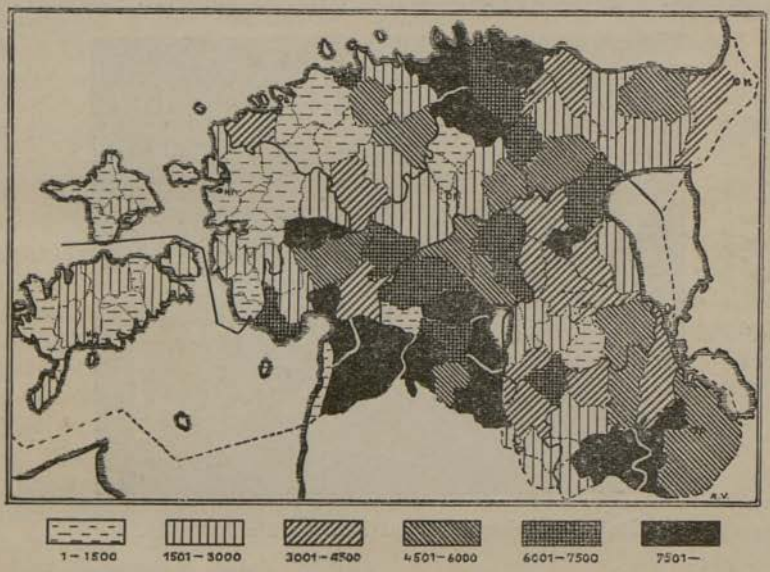

Rahvaluule kogumise tihedus kihelkonniti.

trükis ilmunud regivärsid, nimelt „Jörru, Jörru! jooks Ma Tullen?", mille K e l c h 1695. a. paigutas oma teosesse *Liefländische Historia*, ja „Tulle tenne titerken", mille 1702. a. B r a n d trükkis ära oma reisuloos *Reysen*, on sakslaste tähelepanu äratanud vististi oma erootilise sisuga. Tolleaegsetele saksa haritlastele jäi paremate rahvalaulude tuum nende arhailise keele tõttu arusaamatuks. Kuni XVIII sajandi keskpaigani võis regilaul vabalt veel heliseda ja eestlast saata teel ning tööl. Siis hakkasid meie maal levinevad vennastekogudused neid ilmliku lorina

[3]) H. P a a s o n e n, Finnisch-ugrische Forschungen X. Helsingfors, 1910.

[4]) K a a r l e K r o h n, Kalevalan kysymyksiä I, lk. 174—175.

[5]) H. L a a k m a n n - W. A n d e r s o n, Ein neues Dokument über den estnischen Metsik-Kultus aus dem Jahre 1680. Tartu, 1934.

taga kiusama. Esmakordset heatahtlikkust ja huvi eesti rahvalaulu vastu ilmutab Herder, kes neist avaldab seitse näidet kogus *Stimmen der Völker in Liedern* (1788). Tundes suurt huvi eesti keele vastu ja leides rahvalauludest väärtuslikke keelenäiteid, hakkasid estofiilsed sakslased, nagu J. H. Rosenplänter ja A. Fr. J. Knüpffer, rahvalaule koguma. Lauluvarast, mis sel ajal tuttavaks saanud, andis H. Neus 1850—1852 trükki esimese iseseisva regivärsside antoloogia *Ehstnische Volkslieder in Urschrift und Übersetzung* (kolmes andes). See kogu sisaldab 119 laulu.

Uue ajastu rahvalaulude ja teiste sõnaliste muistendite ülestähendamises ja uurimises avas Jakob Hurt. Esivanemate mälestust tahtis ta jäädvustada sel teel, et kõik sõnalised muistendid kogutaks ja korraldataks hiiglateoseks *Monumenta Estoniae antiquae*. Selleks tegi

Rahvaluulekogud Eesti Rahvaluule Arhiivis.

ta rahvaluule harrastajaile ülesandeks Eestis ja asundustes alustada sõnaliste muistendite süstemaatilist kogumist ja see töö kihelkonniti läbi viia. Ta rõhutas sealjuures, et ei tule vahet teha ilusate ja inetute laulude vahel, vaid kõik peab nii kirja panema, nagu neid rahvasuu edasi annab. Ka kohalikku murret ei tohita kohandada kirjakeelele. Edasi nõudis ta, et tulevad kirja panna kõik teisendid, olgu nad nii lühikesed ja katkendlikud kui tahes, sest et neil on rahvaluule uurimisel niisama kaaluv väärtus. Esmalt pani Hurt oma kodukihelkonnas Põlvas toime regivärsside süstemaatilise kogumise, millise töö tulemusena 1875 ilmus trükist *Vana kannel I*. 1886 järgnes II anne, mis sisaldab Kolga-Jaani laule. 1888 laiendab Hurt seesuguse süstemaatilise kogumistöö ülemaaliseks ja saab kohapealsete innukate ülestähendajate abil, kelle arv tõuseb kuni 860 isikuni, regivärsse ja teisi sõnalisi muistendeid seesugusel hulgal, et ei suuda saadetisi küllalt ruttu paigale panna ega aruandeid avaldada. Kui 1896 kogumise hoog vähenes, asus Hurt regivärsside kor-

raldamisele ja trükkitoimetamisele. Kaks köidet *Setukeste laule* (1904—1905) jõudis ta välja anda, siis tuli surm vahele ja seeria kolmas köide ilmus pärast ta surma (1907).

Hurdaga paralleelselt korjab rahvalaule esmalt M. Veske ja siis M. J. Eisen. Veske andis oma kogust välja Virumaa laule pealkirja all *Eesti rahvalaulud* I ja II vihk (1879 ja 1883). Värsitehnika on neis järjekindlam kui mujalt kogutud lauludes. Eisen algas proosaliste muistendite, nimelt rahvajuttude, mõistatuste ja vanasõnade kogumisega, kuid ühtlasi saadeti talle rohkel määral ka algriimilist rahvaluulet. Eisen ei rõhutanud üleskirjutiste teaduslikku täpsust nii palju kui Hurt, seepärast on tema kogudesse sattunud aineid, mis kogujate poolt on muudetud ja mitte rahvaehtsad.

Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Nüüd on kõik suuremad käsikirjalised sõnaliste muistendite kogud koondatud Hurda mälestuseks asutatud Eesti Rahvaluule Arhiivi (ERA) Tartus. Aprilliks 1937 olid siia paigutatud järgmised originaalkogud, mille nimelühendid esitame sulgudes:

Õpetatud Eesti Selts (GEG)	3.022 lk.
Eestimaa Kirjanduslik Selts (ELG)	2.161 „
M. Veske	2.558 „
Eesti Kirjameeste Selts (EKmS)	7.622 „
Hurt (H)	114.695 „
Eisen (E)	90.100 „
Soome Kirjanduse Selts (SKS)	4.054 „
Eesti Üliõpilaste Selts (EÜS)	20.902 „
Eesti Kirjanduse Selts (EKS)	2.688 „
Eesti Rahva Muuseum (ERM)	9.397 „
Eesti Vabariik (EVR)	8.333 „
W. Anderson (A)	55.238 „
Tallinna Eesti Muuseum (TEM)	608 „
Akad. Rahvaluule Selts (ARS)	1.656 „
S. Sommer (S)	50.350 „
Eesti Rahvaluule Arhiiv (ERA)	134.431 „
Akadeemiline Loomaarstiteaduslik Selts (ALS)	4.093 „
Kõike kokku	511.908 lk.

Kui eelmistele kogudele veel juurde arvata täiendavalt toimepandud korjandused ja deponeeritud ainestikud, ulatuvad eesti käsikirjalised rahvaluulekogud julgesti üle 400.000 lehekülje.

See ainestik on sisuliselt esialgu jagatud viide suurde rühma: a) laulud ja mängud, b) vanasõnad ja kõnekäänud, c) mõistatused, d) rahvajutud, e) uskumused ja kombed. Edasi seltsivad siia veel rahvaviisid. Eesti Rahvaluule Arhiivi sisulist koosseisu, millest siin kohal võime esile tõsta rahvalaule, teeb näitlikuks järgmine arvustik [6]).

[6]) Rahvapärimuste selgitaja nr. 3, 1937.

Sisuline üldkokkuvõte ERA kogudest 1. IV 1937.

Liigid / Kogud	Rahvalaule	Lastelaule	Loodushääli	Mänge, tantse	Vanas., kõnek.	Mõistatusi	Jutte	Uskum., kombeid	Viise	Kokku
GEG .	701	4	2	—	614	—	267	107	47	1.742
ELG .	1.921	—	—	—	5	13	77	50	1	2.067
Veske .	639	2	5	—	145	259	88	96	—	1.234
EKmS .	3.827	1	—	3	4.714	1 345	421	1.262	14	11.587
H . .	45.780	201	573	1.002	71.154	42.804	16.756	71.792	205	250.267
E . .	17.058	1.481	487	1.029	24 115	15 740	27.786	63.068	84	150 848
SKS .	2.120	1	—	4	567	5 718	2	502	428	9 342
EÜS .	18 824	45	31	714	436	618	346	1.243	13.139	35.396
EKS .	1.548	31	7	30	2.198	787	850	1 533	2	6 986
ERM .	1.583	9	3	39	883	175	317	1.820	2	4.831
EVR .	3.299	95	32	110	668	1 799	1.896	5.010	2	12 911
A . .	22.173	115.280	4.982	10 354	1.732	796	113	2.558	—	157.988
TEM .	464	—	—	9	2	68	67	77	2	689
ARS .	272	88	3	134	377	463	116	55	—	1.508
S . .	6.025	—	—	—	710	2.503	1.470	443	—	11.151
ALS .	—	—	—	—	—	—	28	4.037	—	4.065
ERA .	44.260	6.809	981	17.706	21.469	11.172	17.680	84.567	5 230	209.874
Kokku	**170.494**	**124.047**	**7.106**	**31.134**	**129.789**	**84.260**	**68.280**	**238.220**	**19.156**	**872.486**

Laulude ja mängude lahtris on arvud suureks kasvanud seepärast, et siin on kaasa arvatud ringmängulaulud, lastelaulud, linnulaulud ja muud loodushäälitsused. Lisaks tulevad lugeda veel uuema aja lõpp-riimilised rahvapärased laulud. Vanu rahvalaule on meil üle 80.000 teisendi. Ülestähenduste suur arv teeb au meie kogujaile, aga kas meie rahvaluule ka sisuliselt nii rikas on, selgub alles siis, kui eesti rahvalaulu-tüüpide arv on kindlaks määratud ja teisendidki üksikasjaliselt läbi uuritud.

Runoluule rahvuskultuuriline tähendus seisab selles, et ta kõige selgemal kujul on säilitanud eesti vaimuloomingu omapära. Ja rahva vaimuloome on püsinud peamiselt rahvalaulu vormilihtsuse ja suulise edasilaenamise kerguse tõttu [7]).

Regivärsi üldlaad.

Põhiline värsimõõt.

Regivärss erineb kunstluulest meetriliselt, stiiliselt ja keeleliselt. Rahvalaulu meetrikat pole meil jõutud rahuldavalt ja kõikidele vastu võetavalt selgitada. Selle probleemi lahendamisel tekitavad raskusi meie keele omapärane struktuur ja regivärsi diskreetne rütm, mis alati ei tõsta järsult esile värsijala tõusu ja langust.

Käesoleva sajandi algul nõustusid kõik eesti folkloristid seega, et meie vanades rahvalauludes valitseb sama värsimõõt,

[7]) Elmar Päss, Vaimukultuurilist omapära eesti rahvaluules. Koguteoses „Eesti rahvuskultuur". Tartu, 1933.

mis on leida Soome *Kanteletare* lauludes ja mis toetub kreeka-rooma kvantiteerivale meetrikale. Seejärgi on vana rahvalaulu värsimõõduks harilikult neljajalgne trohheus, milles leidub kokku kaheksa silpi. Igale rõhulisele silbile järgneb rõhutu ja need moodustavad värsijala. Selline silpide järjestus on rahvalaulule õige kohane, sest et eesti keeles lihtsõnad alati rõhulise silbiga algavad ja et meie keel üldse armastab langevat meetrumit. Seejuures koosneb värss kahest poolvärsist, mis vastavad kõnetaktile. Näit.:

Neljajalgne trohheus.

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Läk sin	met sa	kõn di-	mai e,
Lil le-	ke si	ot si-	mai e.

Kuid alati ei jää raskelt sammuv puhas trohheus valitsema. Erandjuhud.
Suurema elavuse ja vahelduse saavutamiseks on mõnes üksikus värsijalas lubatud järgmised erandid:

Esimeses värsijalas võib kahe silbi asemel seista ka kolm, millest aga esimene pikk, kaks järgnevat tingimata lühikesed peavad olema:

— ⏑⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Oh minu	kulla	kiigu-	tajad.
Siit läheb	rinda	neidu-	sida.

Harukorral võib esimeses värsijalas esineda ka neli lühikest silpi:

⏑⏑ ⏑⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Kuda mina	kukun	kurba	lindu.
Mina aga	kiuste	kilja-	tasin.

Õige harva leidub ka teises ja kolmandas värsijalas rõhuta silbi kohal kaks silpi, kuid need peavad lühikesed olema ja mingi kahesilbilise sõna moodustama (aga, olen, oli, tuli):

— ⏑	— ⏑⏑	— ⏑	— ⏑
Vihu-	last olen	viidud	virve,
Saga-	dist olen	saadud	Salme.

— ⏑	— ⏑	— ⏑⏑	— ⏑
Anna	peasta,	et oled	Päitsik,
Anna	puusast,	et oled	Punik.

Ühes värsijalas võib kahe silbi asemel olla ka üksainus pikk silp, kui see moodustab ühesilbilise pika vokaaliga lõppeva sõna või sõnatüve (kuu, maa, töö, puu):

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Tegin	kuu,	tegin	kaksi.
Too	kirves,	raiu	kiike.

On juhtumeid, kus rahvalaulus värsirõhk sõnarõhuga ja lugemisrütm laulmisrütmiga kokku ei lange. Mõni värsijalg, milles me lugedes daktülit arvame kuulvat, on lauldes skandeeritud, s. o. vastavalt trohheuse värsimõõdu nõuetele silpide rõhud paigalt nihutatud, nii et rõhuta silbid rõhuliste taktijagude kohta satuvad ja ümberpöördult. Nii leelutati näiteks:

— ⏑	— ⏑	— ⏑	— ⏑
Ette	see i-	hutud	lauda,
Taha	see ta-	hutud	seina.

Ehk:				
	Kus on	kullal-	la ko-	dugi
	Ja hel-	lal e-	lu a-	seke
	Ja mar-	jal ma-	gadus-	paika
	Ja tai-	mel ta-	luto-	ake?

Skansioonil ehk silpide loomuliku rõhu teisalenihutamisel on üllatav, vahel koguni vapustav mõju, umbes nagu sünkoopidel muusikas. Tunned nagu mingit vastuolu, mingit dissonantsi, mille järel ootad akordi lahendamist täielikuks kokkukõlaks. Ja see tulebki, kui uuesti järgnevad sõnarõhulised trohheused [1]).

Vaidlusküsimused.

Asjaomastes ringkondades on skandeerimine muutunud vaidlusküsimuseks. Prof. W. Anderson on oma uurimustes jõudnud tulemusele, et eesti rahvalauludest vanasti kuni 90 protsenti on lauldud skandeerides ja et sellist ettekannet kõigi tunnuste järgi tuleb lugeda igivanaks, primaarseks nähtuseks [2]). Muusikamees J. Zeiger seevastu lähtub seisukohalt, et eesti keeles valitseb aktsentueeriv rütm, seepärast tuleb meil eritella rõhulisi ja rõhutuid silpe. Ta on leidnud, et 8-silbilises värsis rõhud ja langud nõnda on jaotatud, et esinevad enamasti trohheilised ja vahel ka daktülis-trohheilised read. Sealjuures sula-

[1]) Johannes Aavik, Eesti rahvalaule koolidele ja üldsusele. 2. tr. Tartu, 1935.

[2]) W. Anderson, Studien zur Wortsilbenstatistik der älteren estnischen Volkslieder. Tartu, 1935.

vat rahvalauliku suus viis ja takt ühte ja nende vahel ei tekkivat rütmis vastuolu ehk skansiooni [3]).

Hiljem on H. Tampere juhtinud tähelepanu sellele, et õigust on kummalgi poolel, kuid kumbki pool pole veel sattunud päristõele. Regivärsi rütmiprobleemi katsub Tampere lahendada sel teel, et laulurütmi kindlakstegemisel arvestab kolme kaasamõjuvat tegurit: sõna aktsenti ehk dünaamilist rõhku, silbi kvantiteeti ehk temporaalset kestust ja silbi helikõrgust ehk toonilist rõhku. Et ta värsimõõdu aluseks võtab silbi kvantiteedi, on skansiooni ehk dünaamilise rõhu teisalenihkumine küll võimalik. Iga rahvalaulu meetrumi kindlaksmääramiseks tuleks lasta laul uuesti ette laulda ja siis kümograafi abil häälikute pikkused ja kõrgused üles tähendada [4]). Kuid värsimõõdu määramine kolme komponendi varal muutub raskeks seetõttu, et meil pole enam võimalik kõiki rahvalaule lasta enestele ette laulda ja kui mõni laulik veel leidub, siis muudavad nad sageli helipikkust ja kõrgust, leelutavad üht ja sama laulu skandeerides ja skandeerimata.

Kindlad seisukohad.

Väljaspool igasugust kahtlust seisavad tõigad: eesti vana rahvalaulu värss jaguneb normaalselt neljaks trohheiliseks värsijalaks. Värsi trohheilises rütmis ei ole kahtlust, kui värss koosneb sõnadest, mille silpide arv on jagatav kahega. On juhtumeid, kus värsimõõdu määramisel ei saa jätta tähele panemata silbi pikkust ja lühidust. Siin maksavad järgmised kvantiteedireeglid: teise, kolmanda ja neljanda värsijala tõusus ei tohi olla lühikesi pearõhulisi ja langus pikki pearõhulisi silpe, kuna esimene värsijalg võib olla vabalt täidetud. Järelikult võiksime üldiselt teha järgmise kokkuvõtte: kui rahvalaul ette kantakse leelutades, siis tuleks ta keeleollust laulurütmis skandeerida. Kui tahetakse laulu lugedes esitada, siis ei tule värsiliikmeid laulupäraste taktijaotuste alla tallata, vaid tarvitada loomulikke sõnarõhke [5]).

Parallelism.

Vana rahvalaulu olulisem stilistiline tunnus on parallelism ehk mõtteriim, mille varal lause kujundatakse meeleoluliseks ja tundepäraseks. Esimeses värsis väljendatud mõtet ütleb järgmine värss uuesti ümber, kordab, täiendab ja seletab

[3]) Juhan Zeiger, Meie muistsest prosoodiast. Looming 1926, nr. 6.

[4]) Herbert Tampere, Eesti vana rahvalaulu rütmiprobleemist. Looming 1937, nr. 2.

[5]) Suitsmaa, Meie rahvalaulu skandeerimine. Looming 1924, nr. 7—8.

seda teiste sõnadega. Sageli järgneb kaks, kolm ja enam seesugust kordust. Näiteks

ühekordne kordus:

Ema viis hälli heinamaale,
Kandis kiigu kesa peale;

kahekordne kordus:

Kurdan kullerkuppudele,
Halan angervaksadele,
Nutan noorele rohule;

mitmekordne kordus:

Helise, helise, metsa,
Kõlise, kõlise, kõrbi,
Hüüa vastu, hiirekene,
Laula vastu, laanekene!

Mõtteriimi leiutamiseks tarvitatakse ohtralt sünonüüme ja teisendussõnu, näit.: häll — kiigu; kurdan — halan — nutan. Seesugune kujutusviis on liikuv ja hõljuv, jätab välise pildi paiguti väga ebamääraseks, kuid ergutab vastuvõtjat, kellelt nõutakse, et ta iseseisvalt peab leidma ühendusakti nende eri kujutluste vahel. Korduv ütlus mõjub sügavamalt ja seisab paremini meeles kui ühekordne väljendus. Tema kaudu võimaldub ka mõtete temaatiline süvendus ja edasiarendus. Iga uus kordus püüab saavutada uut tõusutust meeleolus, kuid ühtlasi anda keelele pidulikke ehteid kõla- ja kõnekujundite varal. Sealjuures lõhub parallelism mõttekäigu, ei lase regivärssi areneda pikaks, hoogsaks perioodiks, mis oleks kohane üksikasjalisele väljamaalimisele. Kuid teiselt poolt soodustab mõtteriimi tarvel tekkinud lühivärss stiililist tihedust ja sõnanappust [6]).

Runostiili musikaalsus.

Runostiilile annab erilist iluväärtust ta musikaalsus, ta haruldaselt suur ühiskõlade hulk. On reeglipärane nõue, et regivärsi sõnaalgustes peab leiduma vähemalt kaks samakõla, sest kaunistamisvahendeina tarvitatakse siin kõlakujundeid. Harilikult korduvad regivärsis alghäälikutena esinevad konsonandid, tihti aga pealeselle veel konsonantidele järgnevad vokaalid. Seepärast nimetataksegi vana rahvalaulu algriimiliseks. Konsonandi kordus kahe või mitme sõna algul samas värsis on tuttav alliteratsiooni nime all. Näit.:

Magasin muru mäele, Sinilillede seassa,
Valge lillede vahele, Kullerkupu keskeelle.

[6]) A. Anni, Kanteletar. I. Sissejuhatus. Tartu, 1930.

Vokaalide kordust sõnatüves, enamasti eelkäivate konsonantide korduse saatel, kutsutakse assonantsiks. Näit.:

Kus need kuused kumavad, Haavad noored haljendavad,
Lepad sirged sinavad, Kased valged kajavad.

Alliteratsiooni ja assonantsi soetamiseks tarvitatakse regivärsis mõnikord arvsõnu ja koha- ja maadenimetusi, ilma et need sõnad tähendaksid teatavat kindlat mõistet. Näit.:

Läksin, käisin tüki maada, Viis versta Venemaada,
Tüki teeda, palju maada, Sada versta Saksamaada,
Seitse versta seda maada, Tuhat versta Türgimaada.
Poole versta Poola maada,

Musikaalse efekti suurendamiseks korratakse vahel värsi esimest sõna ja lastakse ka järgmine rööbasvärss alata sellesama sõnaga. Näit.:

Veere, veere, päevakene,
Veere, päeva, me väsime.

Vahel alustatakse järgmist rööbasvärssi nende kahe sõnaga, millega lõpeb eelkäiv värss. Näit.:

Ise kõnnin tüki teeda,
Tüki teeda, marga maada.

Kõlavahendite arutuse puhul mainitagu ka rahvalaulu viisi, millega koos regivärss õigupoolest sündiski. Alles koos viisiga tajume rahvalaulu õiget iseloomu, viisis avaldub ta hing kõige sügavamalt. Tema meloodia liikumispiir on kitsas. Lähtudes retsitatsioonihelist liigub meloodia sageli kvardi piires kas üles või alla[7]). Vahel püsib ta koguni tertsi ahtais raames. Kitsa viisiala ja harilikest heliastmestikest erinevate toonide tõttu on rahvameloodia helitõugu vahel raske kindlaks määrata. Ja just sellised viisid, milledes valitseb minoorne, kaeblevalt alistuv üldtoon, annavad sellele muusikale erilise, omapärase laadi.

Arhailine keel.

Runosid iseloomustab lõpuks ka veel arhailine keel, sest neis esinevad vanad pikemad sõnakujud ja lõpud, mida praegune kirjakeel enam ei tarvita. Need on mälestusmärgid sellest ajast, mil tõesti nõnda kõneldi. Endisel ajal on palju sõnu pikemal kujul tarvitatud, sest praegusest keelest on palju lõppvokaale ja pikale silbile järgnevaid vokaale kadunud. Nimetav kääne oli näiteks: lindu, venda, poissi, ja verbi infinitiivi

[7]) Vt. Elmar Arro, Geschichte der estnischen Musik. Band I. Tartu, 1933.

EESTI KIRJANDUSE SEL... TARTUS

kuju: saatama, hüüdemaie jne. Hulk liitsilpe, nagu -da, -de, -je (-ie), -la, -na, -ne (-nessa, -nesse), on ära jäetud ja sõnad lühenenud. Kolmandavältelisis sõnus püsib vahevokaal a, u, e (akkenasta, andamasta, kangurulle, liikemeksi) ja kahekordne vokaal a'a, e'e, i'i tuleb lugeda kaheks silbiks (rikka'assa, kauge'ella, kauni'isti). Vokaal i abil moodustatakse sageli nimisõna mitmus (puie, jälile, mehilta, kirikuisse) ja verbi minevik (kasvin, kuulin, antid, riidelin). Possessiivne sufiks -ni tähendab m i n u ehk m e i e o m a („Mine koju, tütareni!", „Kesse hulgub uksilani?"). Lõpp -na tähendab t e m a o m a („Salme hüüdis saunastana", „Kana siblis siibidana, kukke kaapis karvudana"). Lõpp -sa tähendab s i n u o m a („Mina hulgun uksilasa ja veeren väravilasa"). Lõpp -je ehk -ie tähendab sedasama, mis -sse („Nukku kutsuti külaje — nukk läks padriki pajuje", „Kui lähed aita hulkumaie, pea puutub sea lihaje, põlved õlle poolikuie"). Lõpp -da on ainsuse osastava märk („Siis ta vihmada vihistab, siis ta põudada põristab"). Võimaliku ja ebakindla tegevuse väljenduseks tarvitatakse verbis liidet -ne (tooneb, istuneb, lugeneb, oldanekse, tuldanekse), tehtaviku moodustuseks -ti asemel -tie (lükatie, lauletie, saadetie). Korduvat tegevust tähendavail verbidel on lõpuks -ella (veeretella, koputella, uinuella). Suur osa neist vormidest on mõnes vanemas murdes veelgi tarvitusel.

Keeleajaloo uurijale on regivärsid umbes sedasama, mis ajaloolasele dokumendid — tähtis uurimismaterjal. Suur osa vanast eesti keelest on vanades rahvalauludes säilitatud. Uuema aja ettelauljad ja mõned üleskirjutajad on rahvalaulu keelevorme rikkunud, sest et nad ei tundnud vana-aegset eesti keelt.

Jaotus. Eesti rahvaluule-aidas on regivärsside salv kahtlemata kõige suurem ja rikkam. Eelolevas ülevaates käsitleme e e p i l i s i ja l ü ü r i l i s i laule eraldi.

Eepilised rahvalaulud.

Rahvaeepikast üldse.

Naiselik element lugulaulus. Kuna meie muinasjuttude enamikus seiklevate ja võitlevate peategelastena esinevad mehed, seisab lugulauludes esikohal naiselik element, sest meie ilusaimais eepilisis rahvalauludes on peategelasteks neiu ja naine. Algriimiline rahvalaul näib olevat

suurelt osalt naiste looming. Naiste osa ja tähendust luule loomises kujutellakse otseselt lauludes enesteski. Võrratult kaunis „I l u l a u l" jutustab, kuidas isikustatud Ilu sõidab hoitud hobusega, regi tammine taga, naine roogune rees, sõnad sõelaga süles, laulud lõngaga kaelas. Poiste- ja naisteparv paluvad Ilu tulla enesega. Kuid Ilule ei meeldi poiste igapäevased tööd ega naiste tüütavad mured. Ilu läheb tantsides ja kareldes piigaparve, sest piigad ei unusta ilutunnet, laulutuju ega rõõmu. Noortele neiudele kingib Ilu oma laulud, neiud on kutsutud laulutulukese hoidjaks rõõmsail ja nukrail päevil. See asjaolu, et peamiselt naised regivärsse veeretavad, on määranud ka lugulaulude ained ja sündmustiku. Neis esineb lihtne looduseelustus süütu neitsiliku fantastikaga. Luulevärten keerutab neis vähearendatud jutustavaid lõimi, millesse rohkesti vahele löödud lüürilist kude.

Eepiline luulelaad.

Naislaulikud ei loonud meile kangelaslugusid ega ajaloo-ainelisi ballaade, veel vähem jumalatemüüte ja usulisi süsteeme, milleks on vaja edenenud mõistust, filosoofilisi ja plastilisi kalduvusi. Sügavuse asemel näeme rahvalaulus suurt laiust ja uskumatut naiivsust, mis koostab endale oma loodusteaduse, oma ajaloo ja oma geograafia. Rahvalaulu naiselik karakter seletab ka, miks meil pole pikki lugulaule. Ainult setu laulikuil on märgata püüet liita kaks ja kolm lihtlaulu suuremaks tervikuks. Sageli võtavad nad ühest laulust teatavad osad ja tarvitavad neid teise laulu ilustamiseks. Setude laulud ületavad meie teisi laule kirjelduse täiuselt ja laiuselt. Ainult siin on leida valmistahutud kive, milledest oleks võidud luua suuremat teost. Kuid kahjuks pole needki lugulaulud koondatud mõne peasündmuse ja peakangelase ümber. Legendide luuletamisega tuleb meie naislaulikupere siiski toime, neis leiab ta hing mahti mõlgutada mõtteid kirikudogmade üle, neid ümbritseda liha ja verega.

Jaotus.

Eepilised lugulaulud jagunevad müütilisteks, legendilisteks, muinasjutulisteks ja ilujutulisteks.

Müütilised lugulaulud.

Mõiste.

On olemas lugulaule, mille tegelastena esinevad muinasusulised olendid. Iga üksik laul sisaldab mingi muinasusulise arvamuse mõne üleloomuliku ilmutuse, teatavate loodusnähtuste kohta. Müütilise värvingu omandab ka jutustav rahvalaul, kui

selles esinevad vaimud inimsaatuse juhtijaina. Kristlikul ajal on neid runosid taga kiusatud ja halvaks peetud. Pühendatud kaole, on neist säilinud mõned värsiriismed.

Elualgus linnumunast.

Rahvalauludes on laialt levinud müütiline arvamus, et maailmakehad ja teataval määral ka orgaaniline elu on saanud alguse linnumunast. Väärib tähelepanu lugulaul „Loomine", milles seletatakse päikese, kuu ja tähtede sündi. Seni on see tuttavaks saanud enam kui 150 teisendis, millest kõige terviklikum ja täiuslikum näib olevat järgmine kõige vanem ülestähendus [1]):

Küla tüdrukud, õeksed,
Küla poisid, pooled vennad,
Küla naised, noored naised,
Pange selga uued kuued,
Kätte kroogitud käiksed!
Lähme merda pühkimaie,
Mere äärta häigamaie!
Pühime pühked mere'esse,
Häigame laastud laine'esse!
Lähme homme vaatamaie,
Kes siin pöörand pühkeida:
Püha pürje-linnukene,
Otsind ta pesa aseta,
Reegudessa, raagudessa,
Mere kümmeje kivisse,
Ranna paksu paemurdu,
Üle ilma laia maa,
Üle Ilvese kiriku.
Tuli vastu kolmi põõsast:
Üks oli põõsas sinine,
Teine puupõõsas punane,
Kolmas kullakarvaline.
Põlgas ta põõsa sinise,
Põlgas ta põõsas punase,
Võttis kulla arma'aksi.
Hakkas ta pesa koguma,
Kogus kuu, kogus kaksi,
Peale paari päevasida.
Hakkas poegi haudumaie;
Haudus kuu, haudus kaksi,
Peale paari päevasida.
Said pojad verisulile,
Hakkas poegi pillutama;
Pillutas kuu, pillutas kaksi,
Peale paari päevasida;
Ühe pani kuuks taeva'asse,
Teise päevaks peale ilma,
Kolmas söödile kiviksi.
Seda teab taevataadikene,
Seda arvab armas rahvas,
Kus need tunnid tuntaneksi,
Ajad kallid arvatakse,
Mõõdud mustad mõõdetakse,
Kui pole söödila kivida,
Ega kuuda taeva'asse,
Ega päeva peale ilma.

Pühade lindude hulka kuulub rahvausundi põhjal pääsuke, kes olevat linnuks muutunud naine [2]). Temasse ei puutu ka muidu halastamatud ja kalgid inimesed. Mõnes teisendis seisabki püha linnu asemel pääsuke. Sõna „pürje" ehk „pürge" tähendab „pire", „taltsutamatult edasitungiv" (vrd. soome „pyrkiväinen"). Nõnda oleks pürjelind edasirühkiva aja sümbol, ja edasitõttava aja jooksul on tekkinud valgustandvad ja aegamõõtvad taevakehad. „Ilvet" ehk „helvet", millest pürjelind üle lennanud, tähendas põrgut.

Mitme teisendi alguse moodustavad kiigelaulu-motiivid. Neis kõneldakse harilikult kiige ehitamisest tee peale. Lind ei

[1]) Eesti Rahvalaulud, I köide. Nr. 2. Tartu, 1926.
[2]) Pääsukese laul. M. J. Eisen, Endise põlve pärandus, lk. 81.

saanud kiigest läbi pugeda, pidi pesa asutamiseks valima kas kiigepenni, -laua, -harja või -aisa. Juhul, kui lind kiigest siiski läbi pääseb, otsib ta koplist pesitsemiseks sobiva kullakarvalise põõsa. Siitpeale arendatakse nüüd taevakehade sünnilugu edasi. Sellisena on laul rännanud Eestist läbi Ingeri Soome [3]). Ingeris on ta segunenud teise, iseseisvalt Soomes loodud ja sealtpoolt levinud loomislauluga. Ida-Karjalas esineb ses laulus tegelasena juba Väinämöinen. Keegi laplane on Väinämöise ammunud, rohumättana ujub Väinämöinen merel ja tõstab oma põlve üle merepinna. Sellele mättale muneb pürjelind muna, mille ülemisest poolest tekivad taevakehad ja alumisest maakera. Lönnrot on leitud müüdi pisut muudetud kujul liitnud „Kalevala" eepose esimesse loosse.

Kalade kuld- ja hõbesoomused.

Värsistatud loodusmüüdis jutustab rahvalaulik, kuidas kalade soomused said kullase ja hõbedase läike. Laulupiigad läksid kuldlaeval merre kiikuma. Lained lõid hõbeviiruliseks, kalad laenasid laevale sõudjad uimed, tuurakala tüüris laeva. Pääsuke tuli laevale pesitsema. Kui laev lähenes põhjapiirile, tõstis tuuslar tuulepea, pani laeva vankuma. Pääsukese muna veeres, läks katki, kuldas oma rebuga kalade soomused. Munavalgest said räimed nahale hõbelitrid [4]).

Salme laul.

Antropoloogiline joon esineb laialt levinud ja Kreutzwaldi „Kalevipoja" kaudu kuulsaks saanud „Salme laulus", sest rahvas peab Salmet kanast kasvanud neiuks. Laulu peasisu moodustab üksikasjaliselt ja kujukalt esitatud Salme kosimise stseen, milles Salme hülgab päikese ja kuu ja valib peiuks tähepoisi. „Salm" on Saaremaal lahekese nimeks ja Pärnumaal Saugas on Salme-nimeline talu, mis asetseb ojakese suus. „Salm" tähendas esmalt lahtise veega väina, seepärast lisandas rahvas talle kaunistava epiteedi „sula". Pärnumaa rannalt on „Salme laul" rännanud ida poole. Viljandimaal ja Virus peetakse „Salmet" neiuks. Setude juurde jõudes kaotab laul „Salme" nime. Setud teisendavad ainet nõnda, et leitud kurest kasvab peen neiu, kellel käivad kosjas koit, kuu ja päike ja kes viimaks valib tähe endale peiuks [5]). Laul on esteetiliselt väärtuslik, teda arvatakse ilusaimate toodete hulka eesti rahvaluules. Tekkinud 1300.—1500. a.

---

[3]) Kaarle Krohn, Die geographische Verbreitung estnischer Lieder. Kuopio, 1892.

[4]) Fr. R. Kreutzwald und H. Neus, Mythische und magische Lieder der Ehsten. St. Petersburg, 1854.

[5]) Kureneiu. J. Hurt, Setukeste laulud I. Helsingi, 1904.

vahel, rändab ta meilt Soome ja leiab siingi suurt poolehoidu. Lönnrot peab teda soome lauluks ja pealkirjastatult „S u o m e n k o s i j a t“ paigutab ta selle *Kanteletaresse* lugulaulude sarja [6]), põimib ta Ahti ja Küllikki kosimise loosse. Taevatähtede võistlemine kosilastena on luuletatud muidugi nägusa ja priske maise neiu ülistuseks. Neiu väärtus tõstetakse siin nõnda kõrgeks, et isegi hiilgavad taevakehad, mis pole kellelegi kättesaadavad, ihaldavad teda enesele naiseks.

Ilmatütar. Lugulaulus „I l m a t ü t a r“ tõuseb neiu üleloomulikuks olendiks [7]). Siin ei näita neiu oma ilu väärtust mitte võistlevaile kosilastele, vaid vanemaile, vendadele ja õdedele. Neiu leiab metsas magusaid marju, mille söömisel ta muutub imeilusaks. Seejärel lahkub neiu maisest elust, omastest, asub taevasse, istub maailma äärele, kulla kuu poolele, kus ta siis poolt ilma ilustab. Ta ilusära paistub muidugi ka kodutallu. Nüüd lähevad omaksed teda koju kutsuma. Ema meelitab: „Tule iks kodo, tüttereni, kallu kodo, imekana!“ Sedasama teevad ka isa, vend ja õde. Kuid Ilmatütar küsib neilt: „Mida tööd tegema?“ Kuuldes, et teda kodus ootavad igapäevased talitused, nagu rehepeks, lehmalüps, sõõrutegemine ja annivaka valmistamine, soovitab ta omastele lihtsamaid abilisi: linik peab lehma lüpsma, sukk karja saatma, rist rehe peksma, vokk villu ketrama ja annivakka valmistama. Nende abiliste all mõeldakse muidugi igapäevaseid tööorje tütarlaste hulgast, kes on tuimad nagu nimetatud elutud asjad ega tea ihaldada paremat põlve. Ilmatütar aga otsustab mitte enam koju minna. Osalt ilmuvad siin juba naiselik edevus ja kõrkus: paljas ilu paneb teda juba teiste peale ülalt alla vaatama. Mitte vaimne tüsedus ei tasanda neiule elukäigul teed ega vii teda kõrgemale, vaid kehalik ilu.

Kalmuneiu. Ilus ja sügavamõtteline rahvaballaad on „K a l m u n e i u“ [8]). Siingi tõstetakse naise lugupidamist meeste silmis. Noormees Peeter külvab kalmuaia lähedal otri ja palub sellele tööle kirikult ja kalmistult õnnistust. Siinjuures tõotab ta ühe neiu kalmistult naiseks kosida. Oder kasvab ilus; pärast lõikust teeb noormees otradest linnaseid, pruulib õlut ja astub siis kosjateele. Kuid ta unustab oma tõotuse, mis antud Kalmuneiule, ja kosib külast

---

[6]) K a a r l e K r o h n, Die freierei der himmelslichter. Finnisch-ugrische Forschungen 1903, B. III, H. III.

[7]) Ilmatütar, J. H u r t, Setukeste laulud I. Helsingi, 1904.

[8]) Kalmuneiu, sealsamas.

elava neiu. Kui ta tahab mõrsja koju viia, tabab teda hirmus kättemaks. Ilmuvad hulgana toonelased ja nõuavad Peetrilt tõotuse täitmist: „Anna, miesi, miä annat, tõota, poissi, miä tõotat!“ Oma endise tõotuse lunastuseks tahab Peeter nüüd ohverdada kõike, mis ta omab, et aga päästa mõrsjat. Ta lubas ära anda kaasavara, tallitäie hobuseid, vakatäie vana raha, isegi kogu isatalu ühes vanemate ja omastega. Kuid midagi sellest kõigest ei võeta sõnamurdmise tasuks, vaid toonelased nõuavad kättetasumiseks mõrsjat loori alt. Peeter ei või enam midagi parata, tõotas siis manalastele anda mõrsja, ja sedamaid pääses saan uuesti sõitma. Kodus tuleb Peetri ema pulmasaajale rõõmsasti vastu, avab mõrsja loori, kuid mõrsja on — surnud. Halin ja kaebus on suur. Ema küsib, mis ta nüüd pojaga ja surnud mõrsjaga peab peale hakkama.

Poeg kostab:
„Minnij pane merde sõmeras,
Poega tähes taivahe.“

Ema kurdab:
„Pojakene, poisikene,
Mino mielimarjakene!
Kelle kosta ma kulla sõna,
Kelle anna ma armu sõna?“

Poeg lohutab:
„Imekene, helläkene,
Kandjakene, kallikene,
Tulet üles hommongul,
Varra enne valge'et,
Paja sis peräni põrota,
Usse otsa arota.
Kae kuud korgehe,
Kae tähte taivahe.
Kua tähte ilosamba,
Ilosamba, valusamba,
Tuo om sinu poigovani,
Sino kallis kanane.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anna armu sõna.“
Imekene, helläkene,
Kandjakene, kallikene!
Kui läät merde vie perrä,
Kae mere perä ala.
Kua om sõmmer höörusämb,
Höörüsämb ja veerüsämb,
Tuo su meelikas minijä,
Sino käpe käskijalg.
Tolle kosta kulla sõna,
Tolle anna armu sõna.“

Kalmuneiut nimetatakse pühaks pärjakandjaks, temaga võib ühineda ainult surmas. Tema kosimine nõuab loobumist maise elu rõõmudest. Sellise tõotuse andis noormees nähtavasti kergemeelselt, ilma ette mõtlemata, ja vist meelitas teda selleks aineline kasu, et saada odrapõllule õnnistust. Sõnamurdmisega kalmuneiu vastu koormab ta enese peale süü, mis teeb elu traagiliseks. Selle süü all peab kannatama ka uus mõrsja. Laulu peamõte sihib sinnapoole, et armastust tuleb pidada pühaks, et neiu südamega ei või nalja heita. Niihästi sel, kes murrab truudust, kui ka võistlejal, kes truudusemurdmist põhjustab, käib käsi halvasti. Õnnetuse peapõhjuse avaldab ema järgmises etteheites:

Sina kalmust naase naidit,
Liivast neitsi nimitsit,
Selle sul koolja saani pääl,
Ala kaali kalmuline.

Ei maksa põrmupõlistel tegemist teha vaimudega, sellest sõprusest ei sigine head.

Legendilised lugulaulud.

Legendiliste lugulaulude arv pole meil just suur, kuid siiski leidub nende hulgas väga tähelepandavaid luuletooteid. Suurem hulk legende, mis trükis ilmunud, on üles kirjutatud setude suust. Kuid et nad siin ei või olla sündinud, seda tõendavad neis esinevad inimeste nimed, mis pärit rooma-katoliku kirikust. Kreeka-usulised setud on neid katoliku aja mälestusi, mis neile Kesk-Eestist sisse rännanud, meeles pidanud, kuna luteri-usulised eestlased nad suurelt osalt on unustanud. Kõige ilusamad legendid on „Jeesuse ja Maarja sõit" ja „Päästja Maarja"[1]).

Jeesuse sõit. Esimene neist jutustab, et Jeesus ja Maarja tahtsid kord jõest üle pääseda, aga vesi oli sügav. Neile tuleb vastu kirik. Jeesus palub, et kirik viiks nad üle jõe, kuid kirik leiab kõiksugu vabandusi: tal ei olevat aega, ta pidavat valmistuma pühapäeva vastu, mil palju rahvast kirikusse voolab, kus siis papid ja koolilapsed laulavad nagu käod. Jeesus vastab, et laul sarnanevat parmude pirinaga:

Siin kuugu-ui koolipoisi,
Papi pallo laala-ai:
Siin iks parmo pallo lauli,
Suvelinnu leelotase.

Jeesus ja Maarja sammuvad edasi, leiavad hobuse ja paluvad teda jõest üleviimist enda peale võtta. Hobune vabandab, tal olevat suurest orjusest kael katki ja pikast sõidust jalad väsinud. Jeesus leiab vabanduse põhjendamatu olevat, seepärast saab hobusele osaks needmine. Ta elu peab lõppema autult ja viletsalt:

Kohes tuo hopen hukatie,
Soeliha surmatie?
Suo vierde suntsikohe,
Laane vierde lantsikohe,
Koh varese vaageva,
Koh kaarna kroogseva.
Sinna hopen hukatie,
Soeliha surmatie.

[1]) J. Hurt, Setukeste laulud I. Helsingi, 1904.

Nüüd tuleb Jeesusele ja Maarjale vastu härg. See täidab palve ja viib Jeesuse ja Maarja üle jõe. Selle eest saab härg palgaks õnnistuse:

Kui se härgä tapetade,
Ugasarvi otsa lüvväs,
Kitetäs iks keedetäs,
Süvvenessä tehnätäs.
Kokko iks aias sugu suur,
Latse laulava lavva takah,
Pereh laul pingi pääl,
Muu rahvas moro pääl:
Här'äkene, or'akene,
Vei iks sa Jeesu üle vete,
Kosti är välla kuiva pääle,
Saadi suure saare pääle.

Legendile omasel viisil juureldakse siingi sügavamal tõeotsingul. Kirikut tabab siin ränk etteheide, et ta jumalakummardamine ei sünni vaimus ja tões. Ta taotleb ainult vagadusepaistet ja enese välist au ning lugupidamist, kuid Jeesuse isikule, kelle teenimiseks ta kutsutud, pöörab ta selja.

Päästja Maarja.

Legendi „Päästja Maarja" — Hurt on sellele pealkirjaks pannud „Jeesuse surm" — algab laulik etteheitega, et lauldakse kõiki muid laule ja jutustatakse lugusid, kuid keegi ei tahtvat laulda Jeesusest ega meenutada Maarjat. Ja nüüd jutustab ta ise, kuidas Maarja päästnud oma poja piinajate küüsist ja teinud lõpu sellele suurele korratusele, mis Jeesuse piinamise tagajärjel tekkinud taevalaotuses. Legend on sisult ja kujult haruldane ja väärib tähelepanu.

Uppu iks ilma undsehe,
Katte maa kasteelle.
Tootse' iks säksa ilma säädä',
Esändä ehitella.
Saa-as säksil säetus,
Esändil ehitetüs.
Ole-es päivä pääle ilma,
Ole-es ago alla ilma,
Ole-es kuud korgeh,
Ole-es tähti inämb taivah.
Selle es olle päiv pääle ilma,
Selle ago all ilma:
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaivati,
Jeesu iks sällüle tulila,
Kats iks jalga kammitsah,
Viis sõrme vinnüsih,
Vahr iks vüöl, varvas suuh.
Jeesu iks tulilta kõneli,
Jeesu pajat palavalt:
Kiä iks vii sõna Marijalle,
And tiedä armille,
Et ma iks Jeesu hukata,
Vaga Jummal vaivata.
Kala iks oll pant panni pääle,
Kala läts iks merde sõudma',
Vei iks sõna Marijalle:
Maarja, tule iks maale kaema,
Jeesu iks poig hukati,
Vaga Jummal vaevati.
Ega iks Maarja usus võta-as,
Usus võta-as, tuos arva-as.

Nüüd saadetakse Maarjale teine käskjalg järele, nimelt kukk, kel üks külg juba katlas ära keenud. Kukk lendab õrrele, laulab ja teatab Maarjale, mis vilets lugu on maailmas. Kuid Maarja ei usu veelgi. Läheb kolmas käskjalg, nimelt härg, kel juba üks külg ära keenud. Ta sammub mürades mäe otsa, viib Maarjale teadust. Maarja lööb jällegi kahtlema. Viimaks ruttab ilus Ilmatütar jumalate lävele, Maarja akna alla ja teatab, et maa peal ei

paista enam kuud ega päikest, ei tähti taevas, vaid et maapind on uppunud udusse ja kadunud kastesse. Selle käskjala juttu hakkab Maarja uskuma. Ta tuleb alla, päästab Jeesuse piinajate küüsist ja seab korra jalule.

Maarja hõigas kolme tütart,
Hõigas katte kanasta:
Anna iks armas, Kati kallis,
Hedo, hellä tüttereni!
Otske iks tie' ruttu mu rõiva',
Kärehehe mu kängidse',
Otske iks tie hõlsti, hõpekuub,
Otske tie' särki, vaskisälg.
Lää iks ma maale kaema.
Hõigas ta iks kolme sulast,
Hõigas pallond palgalisi:
Sula, mu sui' hobene,
Palgaline, pane ette,
Orjaline, otsi uha,
Kar'alats, kae taose,
Käskijalg, kääna saan,
Lää iks ma ilma kaema.
Maarja tuli iks maale kaema,
Sai iks ilma kui inne,
Sai päiva kui pääle,
Sai iks päiva pääle ilma,
Sai iks ago alla ilma,
Sai kuu korgehe,
Sai tähe taivahe.

Selline areng on vististi olnud legendi sündmustiku algkujul. Seejärgi viibib Maarja ühes tütardega ja sulastega taevas, teda peetakse maailma ehtijaks ning korraldajaks ja arvatakse tal olevat jumalik võim. See on katoliku usu vaadete kohane. Teisendites ei ole ses asjas ka lahkuminekut. Kuid mõni üksik teisend tõendab, kui vähe setud luuleainest, mis nende suhu ränanud ja mida nad säilitanud, on aru saanud ja kui mõttetult nad neid on moonutanud. Jeesus muutub neil vahel sugunimeks, sel põhjusel võidakse ka Jumalat nimetada Eesuks. Nii saab võimalikuks, et Jumalat ennast peetakse piinatavaks isikuks ja Jeesust, kes viibib taevas, palutakse talle appi tulla. Eesus päästab siis ka Jumala piinatulest. Puudulik arusaamine on siin nähtavasti ka „toonist" teinud „toomi".

Kuna ainete segamine ühelt poolt vaadates tundub setukeste pahena, võib seda teisest küljest hinnates pidada vooruseks. Ainete segamine võimaldaski üksikute laulude väljaehtimist teistest lauludest laenatud ainetega ja nõnda üksiklaulude liitmist suuremaks tervikuks.

Muinasjutulised lugulaulud.

Üldlaad.

Rahvaluuleaidas leidub arvurikas salk lugulaule, milles ei esine üleloomulikke olendeid, kuid rahva loov mõttekujutus astub neis siiski kaugele üle tõsielu piiride ja põimib nende sündmustikku üleloomulikke nähtusi ja imelikke juhtumusi. Seepärast omandavad need värsistatud luulelood muinasjutu laadi. Tuleb

siiski märkida, et mitmed eesti muinasjutulised lugulaulud, ränates Soome ja seal edasi arenedes, omandavad peagi müütilise värvingu, sest et seal neis esinevad kas maagilised jõud või soome muinasjumalad.

Suur härg.

Eesti saartel ja mandri läänerannikul lauldi lustlikku lõikuslaulu. Selles tänatakse pererahvast joovastava õlle ja toreda härja eest, kes tapetud talgulistele roaks [1]). Õlleuima sattunud talguliste fantaasias kasvab härg hiigelsuureks.

See pole iial ikkes käinud,
Sajal aastal sahka näinud,
Kümnel aastal kündnud maada.
Tuhat sülda turja laia,
Sada sülda sarved pikad,
Sõrad sülla laiusedki.

Kuu aega orav jooksis
Härja seljaroogu mööda,
Päeva lendas pääsukene
Härja sarvede vahella.
Kui ta ammus, taevas kõikus,
Kui ta möiras, maa värises.

Idapoolseis kihelkondades ei laulda suure härja laulu enam lõikuse puhul. See esineb siin juba kas iseseisvalt või liidetult teiste motiividega. Seetõttu tuleb taluperemehe asemele leida keegi teine, kes sõnni surmaks. Kuid sada meestki ei suuda võtta härjalt elu. Aga tuleb sõrmesuurune poisike, see rudjub härja rusikaga. On laul läbi Ingeri jõudnud Soome, esineb härg juba kolossaalseis dimensioonides. Kuna ta pea on Hämeenlinnas, ulatub saba Kemi jõele. Sageli kasutatakse suure härja laulu siin loitsuks, nimetades mingit maagiliselt mõjuvat võiet. Siin levinud teisendeid on Lönnrot kasutanud Pohjola pulmapeoks tapetava hiigelhärja kirjelduseks.

Varem asus Krohn seisukohal, et soome suure sea laul on kontamineerunud eesti suure härja lauluga. Hiljem avastas ta soome rahvaluules ka iseseisva suure härja laulu motiivi ja seletas, et see oma rännakul Karjalas sattunud kokku Eestist levinud samasisulise lauluga. Need on siin vastastikku vahetanud mõningaid ridu [2]).

Suur tamm.

Kogu Eestis on tuttav laul suurest tammest [3]). See on saanud alguse vist läänerannikul ja siit levinud üle maa. Keegi naimishimuline neiu leiab metsast tamme taime, viib selle koju ja istutab ukseesisele ehteks. Küll ravib neiu tamme isa, ema, venna ja õe ilule, kuid puuke kiduneb ega võta kasvu juurde. Siis jutustab neiu, kuidas puukese kasvu tuli järsk pööre:

---

[1]) M. J. Eisen, Eesti rahvalaulud. Kuressaare, 1919.
[2]) Kaarle Krohn, Kalevalastudien II ja VI. Helsinki, 1926 ja 1928.
[3]) J. Hurt, Vana kannel II. Tartu, 1886.

Istutin peiu ilule:
Jõua, tamme, kasva, tamme,
Tõuse, tamme, taeva'asse,
Oksad poolde pilve'esse!
Tamm siis jõudis, tamm siis kasvis,
Tamm siis kasvis taeva'asse,
Oksad pilveje pugesid,
Tamm taht taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.
Mina venna palvielle:
Vennakene, hella velle,
Ihu kirvest, kiilu varsi,
Tee tapperi tera tasane.
Tule tamme raiumaie,
Tamm taht taevasta jagada,
Oksad pilvet pillutada.
Vennakene, hella velle!
Alt saab aita, pealt saab lauta,
Tüvikust saab tünderida,
Okstest saab hobuste talli,
Keske'elt kena kiriku,
Ladvast laste lustilauda.
Mis jääb üle laastukene:
Sest saab mulle kirstukene,
Kirstu peale kaanekene.

Lugulaulul on siin ilmselt armulaulu karakter, sest tamm ei kasvanud kellegi muu kui peiu ilul. Tamme laastudest saab laulikneiule veimekirstuke, mida neiu häbenemise tõttu nimetab alles teiste tarbeasjade loetelu lõpul. See karakter jääb laulule rännakuteel läbi Eesti, Ingeri ja Lõuna-Karjala [4]). Alles põhja pool Laadogat areneb see maagiliseks lugulauluks, milleks osutub ka *Kalevala* eepose teises loos. Laulusse liidetakse loitsusõnu küljepistete vastu. Saunas, mis ehitatakse tammest, käib teiste hulgas vihtlemas ka jumal oma perekonnaga. See müütiline lisand on nähtavasti laen soome pulma- ja pidulauludest.

Kuldnaine. Ilmatark ilusepp kogub isade ja emade kulla ning seitsme õe hõbeda kokku ja valmistab sellest endale noore naise.

Siis läks kullaga magama,
Hõbedaga voodiese.
Mis oli külge vastu kulda,
See oli külge külma külge,
Mis oli külge vastu vaipa,
See oli külge sooja külge.

Kui naine üles ei ärka, toob sepp ta peatsisse kuke laulma, suure sõnni ammuma ja pätsu kulda üles hüüdma, kuid naine ei ärka ega tule talle hinge sisse. Viimaks läheb mees külanaistelt küsima, mis kuldnaisel peaks puuduma. Need vastavad:

Kuuta kullal puudunekse:
Keelta suhu, meelta pähe,
Otsa oidu ümmargusta,
Südant alla rinna vitsa,
Sisse silma nägemista,
Pähe kõrva kuulemista! [5])

Kuldnaine on eesti rahvaluules vanimaid motiive, mis luulelehtes illustreerib hämaraid paganusaegu ja uhkeid vabade viikingite päevi. Sel ajal valgus suuri rikkusi põhjamaale, kus sepakultuur arenes ja tõusis kõrgele tasemele. Vist on sellegi laulu algkoduks läänerannik, sest siin loodud laulus valmistatakse

[4]) K. A. Franssila, Isotammi liitteineen. Helsinki, 1900.
[5]) Eesti rahvalaulud. I köide. Tartu, 1926.

naine puhtast kullast ja hõbedast. Mida rohkem laul rändab ida poole, seda enam kainestub rahva fantaasia ja seal hakatakse naist nikerdama ka juba puust. Rännakul Virumaalt Ingerisse muutub laulu sisu põhjalikult. Kuldnaise asemel ilmuvad sepa ääsist emis, lehm ja lihtneiu, Soomes aga neiu asemel vahel ka juba noormees ja mõned elutudki esemed, nagu vene ja mõõk. Selle laulu viimast teisendit ongi Lönnrot kasutanud imetegeva sammo sepitsemise ilustuseks. Hiljem on K. Krohn jõudnud veendumusele, et laul kuldnaisest on tekkinud ka Lääne-Soomes, sealt rännanud Ingerisse ja segunenud eesti samaainelise lauluga. Mõlemad luuletused on vastastikku vahetanud mõningaid värsse [6]). Siiski pole mõeldav, et kahes kohas võisid iseseisva alguse saada täiesti ühtekäivad luulemotiivid. Seepärast tuleb tõenäoliseks pidada W. Andersoni oletust, misjärgi eesti ja soome kuldnaise versioonid on võrsunud ühisest, senini veel avastamatust algvormist.

Mehehukkaja.

Kuna paljud jutustavad rahvalaulud sisaldavad sündmusi, milles laulikud mingi jutustuse abil väljendavad isiklikke elamusi ja neid seepärast võiks nimetada lüürilis-eepilisiks, (näit. Suur tamm, Uppunud vend, Kari kadunud), leidub ka selliseid jutustavaid laule, milles puudub igasugune isiklik tundeväljendamise tahe. Need on puht-eepilised laulud, sest laulikud jutustavad neis võõrastest välissündmustest nende sündmuste eneste pärast. Sellised perekonnaelu kujutavad ballaadid on näit. „Mehehukkaja“ ja „Tooma-laul“.

Laulus „Mehehukkaja“ [7]) kujutatakse südametunnistuspiina, mida noorik, kes oma mehe hukanud, tunneb pärast roima kordasaatmist. Mai läheb Jürile naiseks, kuid mees ei ole talle meeldiv, ta tahaks temast vabaneda. Mai peidab teravad tapariistad voodisse; kui Jüri tahab magama heita ja voodisse langeb, saab ta surmava haava. Ämm läheb hommikul noorpaari äratama, märkab Maie rõivastel verd ja hakkab teda usutlema. Küll katsub noorik oma süüd varjata. Kord ütleb ta tapnud olevat musta kuke, kord laugu talle, kord haraka, kuid vale tuleb sedamaid avalikuks, sest tähendatud loomad on alles elus. Maie ängistus on suur. Ta põgeneb ämma majast, otsib endale varjupaika kuuse oksa alt, haava varjust, kase ja lepa tagant ja viimaks

---

[6]) Kaarle Krohn, Kalevalastudien III ja VI. Helsinki, 1927 ja 1928.

[7]) J. Hurt, Vana Kannel II. Tartu, 1886.

kaevust. Kuid keegi neist ei taha halastada mehehukkaja peale. Kõik seletavad, et nende juures põgeneja hing kuidagi ei või leida peidupaika. Haab näiteks ütleb:

Kuidas minu oksad hoidvad, Minu lehed lõdisevad,
Kuidas minu ladev langeb? Sinu süda väriseb.

Ei jäänud mehehukkajal muud üle, kui läks järvekaldale ja kukutas enese vette. Sügavat mõju avaldab laul neis kohtades, kus puid ja kaevu lastakse personifitseeritult kõnelda ja peidupaiga otsijat ära saata, et sel teel mehehukkaja hingepiina näitlikuks teha. Peale Saaremaa tuntakse seda laulu kogu Eestis, kuid selle põhivorm on levinud Põhja-Eestist, nimelt kirdenurgast [8]). Ka „Tooma-laul" käsitleb samalaadilist sündmust, kuid siin esineb juba mitu iseloomustatud tegelast ja lugu arendatakse mitmeosaliseks.

Uppunud vend.

Õe armastust venna vastu, mis avaldub kadunud venna otsimises, kujutatakse lugulaulus „Uppunud vend" [9]). Õde saadab ühe venna marjamaale, teise karjamaale, kolmanda merele kalu püüdma. Kaks esimest tulevad koju tagasi, kolmas jääb kadunuks. Küll katsub õde sõle nõiavõimu abil teada saada, kuhu vend jäänud, küsib kuult, päikeselt, kas need on kalurit näinud, kuid need ei taha vastust anda. Viimaks teatab vastutulev tähepoisike, et kalur uppunud merre, mida tunnistavad ka kaldaleuhutud pärg ja kübar. Õde avaldab venna surma üle sügavat leina ja kiidab, kui ilus mees ta olnud:

Sirge on meressa roogu, Nõnda paistis venna varju
Sirgem oli vennakene! Kui see päike taeva'asta!
Valge on meressa vahtu, Nõnda paistvad venna pärjad
Valgem oli vennakene! Kui see kuu kumakse!

Neiu lunastamine.

Lugulaulus „Neiu lunastamine" pannakse ema, isa, venna ja õe armastus raskele proovile sel teel, et neilt nõutakse luna neiu eest, kes sattunud meriröövlite kätte vangi. Kuid ema ei taha tütre lunastuseks ära anda oma põllesid, isa oma härgi, vend oma täkkusid, õde oma pärgi, sest need jäävat neile eluajaks, tütar ja õde aga ainult tänaseks ja homseks. Viimaks läheb neiu Viru poisi palvele, ja see lunastab ta oma kalli kaabuga, sest kaap olevat talle mõneks päevaks, neiu aga eluajaks. Huvitava

[8]) Antti Aarne, Das estnisch-ingermanländische Maie-Lied. Helsinki, 1922.

[9]) H. Neus, Ehstnische Volkslieder in Urschrift und Uebersetzung. I. Reval, 1850—1852.

keskaegse ballaadi algkodu on Hispaania rannik, kust see on levinud peaaegu üle kogu Euroopa. Meile on see tulnud nähtavasti Skandinaaviast ja nimelt Saaremaa kaudu, kus selle teisendeid on säilinud arvurikkamalt ja täielikumalt.

Ilujutulised lugulaulud.

Üldlaad.

Ilujutulised lugulaulud erinevad eelmisist peamiselt seepoolest, et neis puuduvad imelikud nähtused ja üleloomulikud sündmused. Siin esinevad värsistatud luulejutud, milles kuuleme igapäevase elu kajastusi. Mõttekujutus on ohjeldatud nõnda, et see peab käsitlema ainult selliseid sündmustikke, mis esinevad või võiksid esineda tõsielus. Nähtavasti tunneb vabadustarmastav rahvaluulegeenius ennast neis piirides olevat liiga ahistatud, sest ilujutulisi lugulaule ei leidu rahvasuus palju, ja mis neist olemas, on lühikesed.

Korduslaulud.

Ilujutuliste lugulaulude hulka kuulub see tüüp runoluulest, mida O. Kallas on nimetanud korduslauludeks[1]). Ehk küll nimi on pandud välise vormi järgi, on neil lauludel tõesti ühtlust ka sisult. Kõigil korduslauludel on kindlad alatised osad, milledest nad koosnevad. Kõigepealt jutustatakse neis mingist kahjust. Lapsele on juhtunud õnnetus. Laps jutustab asjaloo, kuidas see sündinud, ja läheb nuttes koju (A). Isa või ema tuleb lapsele vastu, näeb ta olevat kurvameelse ja pärib selle põhjust (B). Siis kordab laps oma eelpool esitatud jutustust sõna-sõnalt ja annab seega teada oma kurbuse põhjuse (C). Seejärel lohutab isa või ema last seega, et tõotab aidata üles otsida kadunud loomi või asju, või kahju muul teel tasuda (D). Eri jagusid liidavad ühte teatud üleminekuvärsid, mis neis lugulaudes alatiselt korduvad. Toome näiteks laulu „Kari kadunud", mille algkuju Kallas ajaloolis-geograafilise uurimismeetodi põhjal leidis olevat järgmise:

A. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa;
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Õmblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis mul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
Keskelt memme küüdiklehma,
Vahelt venna varsukene.
Läksin koju nuttessagi.
B. Eit tuli vastu väravas,
Taat tuli vastu tänavas:
„Mis sa nutad, tütar noori?"

[1]) O. Kallas, Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie. Helsingfors, 1901.

„Mis ma nutan, eidekene,
Mis mina nutan, taadikene?
C. Istusin ilumäele,
Iluvainude vahele,
Ilukaske kaenelussa:
Pilutasin peiu särki,
Kirjutasin kimbu särki,
Õmblesin hõbekübarat.
Kari mul seisis kalda alla.
Mis minul karjasta kadusi?
Eest kadus isa hobune,
Keskelt memme küüdik-
lehma,
Vahelt venna varsukene."
D. Eit aga mõistis, kostis vastu:
„Ole vaita, tütar noori!
Ma saadan orjad otsimaie,
Leivalapsed leidemaie."
Mina aga mõistsin, kostsin
vastu:
„Ei, ei, ei, ei, eidekene!
Ori ei otsi hobusta,
Leivalaps ei leia lehma.
Nad lähevad metsa ju
magama,
Põõsa taha puhkamaie.
Lähme ise otsimaie,
Lähme suurele mäele,
Kõlistame kellasida,
Valistame valjasida:
Eest tuleb isa hobune,
Keskelt memme küüdik-
lehma,
Vahelt aga venna varsukene."

Teised sellised korduslaulud on näit. veel „Hanekarjane", „Härgade kahju", „Hobuse kahju". Suur sarnasus, mis korduslauludes sisult ja kujult esineb, oleneb vist sellest, et nad kõik on luuletatud ühe eeskuju järgi. Ei või arvata, et algkuju oleks sündinud mitmes kohas iseseisvalt. Vististi esines keegi osav laulik sellekujulise esimese lauluga, ta leiutis meeldis teistele ja nüüd hakati sel kujul esitama samasuguseid aineid. Kindel vorm, milles need laulud luuletatud, ei luba sisugi palju teisendada. Enamasti kujutavad seesugused jutustavad laulud lapse vahekorda vanematega. See vahekord on südamlik. Täis lapselikku usaldust ja lootust jutustavad lapsed oma äpardust või kahju vanemaile ja need jagavad lastele soojades sõnades õiglast lohutust ning parandavad häda sedamaid. Ehk küll korduslaule tuntakse ka vene ja leedu rahvaluules, võib siiski oletada, et see laulutüüp vist Eestist, kus ta on säilitatud kõige puhtamalt, võis rännata vene ja leedu rahvaluulesse.

On ka veel päris vabalt luuletatud ilujutulisi lugulaule. Nimetatagu siin näiteks laialttuntud „Ketra, Liisu, memme tütar!" ja juba eespool käsiteldud „Ilulaul". Liisul ei suuda lubatud põll ega kingad haigust kätest ja jalust välja ajada. Aga sedamaid saab tüdruk terveks, kui talle linnast tõotatakse tuua peigmees.

Jahvataja neiu.

Tütarlapse elu isamajas kujutab lugulaul „Jahvataja neiu"[2]). Neiu tõuseb vara hommikul üles ja läheb isa käsul kambrisse käsikiviga jahu jahvatama. Töö on raske, seepärast käivad vend, ema, isa ja õde neiut ergutamas ja tõotavad talle

[2]) J. Hurt, Setukeste laulud. I köide. Helsingi, 1904.

anda ilusa kaasavara, kui ta naitub. Vend tõotab anda aidatäie vilja, ema lehma ja lamba, isa hobuse ja õde oma suure rinnasõle. Seal tuleb viimaks vennanaine ja annab neiule nõu jahvatamine seisma jätta, sest ega neid tõotusi keegi ei täitvat. Seda olevat ta ise naitudes kogenud. Kuid neiu ei pane vennanaise sõnu tähele, vaid jahvatab edasi. Ilmub kosilane ja neiu abiellub. Noorikuna tuleb ta nüüd isamajja ja palub omastelt tõotatud kaasavara. Need ei taha nüüd oma tõotustest midagi teada. Noorik vihastub ja paneb needuse kaasavaraks tõotatud asjadele. Vesi rikkugu venna vilja, ema lehmad lüpsku piima asemel verd, susi söögu isa hobused. Noorik ei taha enam jalgagi tuua isamajja. Vennanaine, kes seda kõike kuulnud, lohutab lõpuks mehe õde:

Sõsar, sa hellä linnukene!
Seo sai sulle, miä mulle,
Seo sai meile mõlembille,
Seo sai egäle ütele —
Seo küll töö tegemäst,
Vara vaiva nägemäst!
Ega mulle ei anda esä aita,
Velo meile vilja ei veerätelle,
Sõsar ei anna suurta sõlge.

Lüürilised rahvalaulud.

Rahvalüürika üldlaad.

Tõulised alused.

Osa eesti rahvalauludest on laulikute otsene tundeväljendus, mispärast võime õigusega kõnelda puht-lüürilisest rahvaluulest. Rahvahinge elamussisu, mis väljendub runodes, juurdub tähtsal määral ta rassilisist omadusist ja ümbruskonna mõjudest. Ellusuhtumiselt on eestlane enesesse pöördunud, tagasihoidlik, vähese liikuvusega ja nõrga elamistungiga. Aastasadu kestnud põlluharimine ja meresõit on teinud ta ettekavatsevaks, tahtekindlaks ja visaks edasipüüdjaks, täis talupoeglikku ettevaatlikkust ja tarka kokkuhoidlikkust. Kus lahedamad elutingimused ja vereristamine on lasknud areneda suuremat ettevõtlikkust, nagu Lõuna-Eestis ja saartel, seal näeme elavamat valitsemistahet ja organiseerimisoskust.

Miljöö mõjud.

Võõrasemalik põhjamaa loodus on jätnud eestlase hinge kustumatuid jälgi. Nagu meie maapinnal on minimaalne tõus ja langus, meie künkad lamedad ja metsaladvad ühepikkused, nagu meie allikad keevad nõrgalt ja jõed jooksevad laisalt, on meiegi elurütm pikaldane, mõttekäigud aeglased, temperament melan-

hoolne, vaateviis skeptiline ja kaine. Meie meeleolu ja mõttekujutuste mängu rõhub alla tinahall ja sompus taevas, mis seisab kortsus kulmul pilvis suurema osa aastast. Õhu jahedus ja rõskus peletab meid vabast õhust põgenema kitsasse tarre. („Taha tuppa tukkumaie, ahju peale haigutama.") Pimedas suitsutares viletsal peerutulevalgusel elasid meie esivanemad aastasadu siin nagu poolunes. Veetes elu sageli mullamättaist tehtud onnikeses („Tuba mul tettü turbe'ist), ei tõuse hinges ülevat meeleolu. Aga kui pikale sügishallusele ja talvehämarusele järgneb vangistusest vabastav lühike ja hele suvi, siis ärkab nukrutsevas hinges kauapidurdatud elamusiha, siis käiakse õues kärades ja rahuldatakse elutungi rõõmuhõisetes („Helise, helise, metsa!").

Laulikud ja nende esitusviis.

Suurem osa meie rahvalüürikast on naislaulikute looming ja peamised ilutegijad ning rõõmu algatajad olid neiud ja noorikud. Eriti tõusis laulutuju siis, kui neid leidus hulgakesi koos. Enamasti algatas laulu keegi üksik eeslaulja, selle värsse kordas terve naistesalk. Vahel lasti eeslauljaid kordamööda esineda. Siis tekkis mõnikord võistlus, milles üks salk lauljaid eneste laulu ülistas ja vastaste oma halvustas [1]).

Kaudne väljendusvorm.

Eesti rahvalüürika on rohkem vahelduvate meeleolude kui pidevate, sügavate hingepalangute väljendus. Ta fantaasia lend on lühike, helisema pandud toonid on kerged, valitud värvid mahedad. Vaimsuse salajasemate jõudude kandjaks on siin helide ja värvide tagasihoidlikkuses kätkev hingeline tugevus ja tasakaalukus. Meie runolüürikat läbistab tõemeelne elutunne, mis ei lase esile kerkida õhulisi unistusi ega ülihelli hingeliste õrnuste avaldusi. Nagu teisedki põhjamaalased, püüab eestlane oma tunnet peita mingi objektiivse kuju või väikese sündmuse taha, mida kasutatakse kaudseks väljendusvahendiks. Enamasti esitatakse mingi üksikjuhtum või olukord, mis on avaldatavaid tundmusi esile kutsunud, ja lastakse lüüriline elamus lookesesse ära kaduda. Nii omandab lüüriline elamussisu eepilise vormi, mispärast see luule osutub eepilis-lüüriliseks. Kui nüüd vastavalt runotehnikale liialdatakse parallelismi sissetoomisega, otsides igat

[1]) Kaarle Krohn, Tunnelmarunojen tutkimuksia. I. Hamina, 1931.

leiduvat võimalust sünonüümide rakendamiseks, siis valgub sellises lüürikas tunneteväljendus laiali, tal puudub kunstiline keskendus [2]). Üldiselt võib siiski märkida, et meestelüürika (näit. jooma-, pilke- ja mardilaulud) stiililt on naisteluulest hoogsam ja jõulisem („Humal hõiskas, käbi kärkis").

Rahvalüürika põhitoon.

Vastavalt tõulistele omadustele, miljöö mõjudele ja rahva ajaloolisele saatusele on eesti runolüürika põhitoon nukker, ta kaeblustung on tugev ja kõlab läbi ka rõõmsaist kevade- ja pidulauludest („Ma laulan läbi murede, läbi leinatse südame"). Siiski on eestlase elutunne nii tagasihoidlik, et ta raskemategi vaevade puhul ei avalda meeleheite ja sündimise kahetsemise halinat ega enesehävitamise rõõmu. Ta häbeneb paljastamast südant rõhuvaid liigutusi, kuid kannatused mõjuvad seda masendavamalt.

Rahvalüürika ja rahvakunst.

On huvitav jälgida, kuidas rahvalüürikale omane kaine, asjalik ja realistlik kujutusviis esineb ka rahvakunstis, niihästi naiste vöö-, suka- ja kindakirjades kui ka meeste kannude, veimevakkade ja rangipuude kirjamistes. Kirjamine on graafiline „laul" selle eseme üle, mida ilustatakse. Kirjamiskunstis näeme valitsevat samu kujundus- ja rütmiseadusi, mis on rakendatud runoluules. Viiakse läbi sümmeetrilise kokkukõla idee, joonte ja nurkade korduspr intsiip, joonte ruumiline parallelism, ilustavate täkete, rõngaste ja täppide puäntelism. Vastavalt meelteala vahetusele valitakse teisi väljendusvahendeid. Mõistuspärane, tüse ja selge, nagu rahvakunsti ornamentika, on ka meie runolüürika üldlaad.

Runolüürika vanus.

Sünnilt on rahva tundelaulud pärit väga mitmest ajajärgust. Vanimate motiivide hulka kuuluvad näiteks laulud, milles kõneldakse vastsündinud tütarlaste hukkamisest („Kuidas viin vere vesile?") [3]) ja neiu müügist kosijale („Kas must palju pakutakse?"). Uuemast ajast on pärit nekrutilaulud („Ligi jõuab liisuaega") ja mõningate ajaloosündmuste kajastused („Raamat Rantsuse sõjasta").

Ainestik.

Sisult käsitleb meie rahvalüürika orjusaegse talurahva argipäevaelu tumedaid ja heledaid momente, mille kajastamiseks rahvahing otsib endale väljapääsu sõnades. Setud nimetavad oma lüürilisi regivärsse k o r r a l a u l u d e k s, mida lauldakse siis,

---

[2]) V. G r ü n t h a l, Eesti rahvaluule. Eesti Kirjandus 1912, nr. 10—12.

[3]) V. R e i m a n, Tütar vette! Eesti Kirjandus 1910, nr. 4.

kui mingisugune elus juhtuv kord, s. o. sündmus või olek nõuab või sallib luulelist kajastust [4]). Kuigi see lüürika püüab rahvaelu nähtusi kõigekülgselt kommenteerida, on ta motiivistik siiski piiratud ja niisama vähe vahelduv nagu tolleaegse külarahva ühelaadilised argipäevased askeldused ja kitsas vaimsete huvide ring.

Jaotus. Mitmekihilisest tundeluulesalvest eritleme siin neid liike, mis sisuliselt moodustavad suuremaid rühmi, nimelt: laulud luulest, perekonnaelust, loodusest, orjusest, seltskonnaelust ja pidudest, elutõest ja naljast.

Laulud laulust ja luulest enesest.

Laulu ja luule vahekord. Laulule ja luulele ei teinud vana aja rahvalaulik näilikult ega tegelikult vahet, sest oma luuletööd esitas ta alati lauldes, ja lauluviisi leelutades võisid paljud laulikud käesolevate juhtumite jaoks hetkeliselt luua uusi regivärsse, millele õpetatud kuulajadki ei keelanud tunnustust. Luulekunst ja laul olid kõrvuti levinud, ja mida rahvas ütleb oma laulu kiituseks ning ülistuseks, see maksab suurelt osalt ka rahvaluule kohta. Mõne laulu põhjal võime oletada, et vanasti terved perekonnad ja suguvõsad andusid runoviljelusele. Näit.:

Laulik on minu isake,
Laulik on minu emake,
Laulik lapse kiigutaja,
Luuletajad vennad noored,
Veeretajad vennanaised.
Laulik peab minustki saama,
Luuletaja tütterista,
Veeretajad vendadesta.

Enesesugestioon. Laul võib leelutajal olla enese sugereeritud rõõmualgus, paljuihatud ja seepärast õndsustav sisejõudude virgutus, lühike elamussuvi, mis möödub kiiresti ja seetõttu manitseb ilutsemisaja võimalikule nautimisele. Nii saabub autosugestiivne äratuslaul:

Laula, laula, suukene,
Liigu, linnu keelekene,
Mõlgu, marja meelekene,
Ilutse, südameke!
Küll saad siis ka vaita olla,
Kui saad alla musta mulla,
Valge laudade vahele,
Kena kirstu keske'elle.

Inspiratsioon looduselt. Tähtsaks luulealgatajaks on rahvalaulikule loodus. Eriliselt näib olnud inspiratsiooni allikaks ilus mets, tore, sügav laas. Laulik-neiut hingestavad sirged, sinavad lepad, haljendavad haa-

[4]) Dr. J. Hurt, Über die pleskauer esten oder die sogenannten setukesen. Anzeiger der finnisch-ugrischen Forschungen. Oktober-Dezember 1903.

vad, valendavad kased, mille all asuvatki ta luule kodu. Tuulehoog toob leelutajale viise, meri ja lained lugusid, vihmasagarad, päeva värav, lutsu suu, latika nina ja kiisa keel on äratanud luulelisi mõtteid. Kuid paremaiks laulumeistriteks peetakse iluhääli loovaid linde:

Kui ma olin väiksekene,
Kasvasin ma kaunikene;
Ema viis hälli heinamaale,
Kandis kiigu kesa peale,
Pani käo kiigutama,
Suvelinnu liigutama.

Seal siis kägu palju kukkus,
Suvelindu liialt laulis.
Mina meelta mõtelema,
Mõtelema, võtelema.
Kõik ma panin paberisse,
Raiusin kõik raamatusse.

Siin väljendab laulik luulekeelel intuitiivselt osakese faktilistki tõtt. Muusikaajaloolaste ja rahvapsühholoogide keskel valitseb kindel arvamus, et ürgaja inimene algatuse laulu- ja muusikakultuuri alal on saanud laululindudelt.

Üleloomulik algupära.

Luulele omistab meie runolaulik üleloomuliku algupära. Ilu kuulub aateliste taotluste, kõrgelthinnatavate aarete hulka, mida ei vaagita maiste asjade vaekausil („Ega leelost leiba saa, ega laulu lauda kata"). Leelo on pärit kõrgemaist sfääridest, ta on tulnud taeva alt:

Ole-ei leelo maasta löütü,
Maasta löütü, puusta tettü.
Leelo tulnud taiva alta,
Pühä pilvede vahelta.

Päält päivä kumeriku,
Alt kuu kõveriku,
Oma tuodu leelo lehe',
Laulu sõna, kõnne kõrra'.

Laul kandlest.

Peale leelutajate ehk kaasitajate olid vanas Eestis veel kandlehelistajad need, kes lõid iluhelisid. Eesti kannel, enamasti seitsmekeeleline, oli õõnestatud puutükk, millele peale liimitud õhuke, auklik kaas ja selle üle tõmmatud peenikesed terastraadid. Lühim keel oli pikk umbes 9 tolli, iga järgmine tolli osa eelmisest pikem. Neid keeli „pekseti peigelalla, osati sõrme otsadella, rapsiti raudakämbelilla". Rahvalaulu järgi on kannel tehtud õõnestatud kasepuust, mis kasvanud tapetud neiu haual. Kandle lauad saadud suure lõhe lõualuust, pulgad havi pikist hambaist, kandlekeeled õrna õekese juustest. Mängijana esineb neiu vend. Kandletegemise laulu esimene ülestähendus on pärit Paistu kihelkonnast Viljandimaalt. Ida poole rännanud teisendeis kujutatakse juba kandlemängu võlu. Kannel kaebab nagu neiu, kes abielludes nutuga lahkub isamajast. Ingerisse rännanud kandlelaulus kantakse neiu nutt üle mängu kuulajaile, sest et mäng nende südameid liigutab. Sellise muutuse kutsub esile kandlemängu oivaline mõju loodusele. Mitte ainult inimesi ei võlu

kandle helid, vaid ka neljajalgsed loomad, linnud ja roomajadki kuulatavad neid hardalt. Kuid Ingeris esineb kanneldajana juba pime mees. On see laul oma rännakul jõudnud Soome, siis võtab kunstniku näiteosa endale „vanha Väinämöinen“ [1]) ja tema mängule tuleb kuulajaid peale kõige muude ka vaimudevallast. Nii on *Kalevala* eepose ilusaim runo, laul Väinämöise kandlemängust ja selle mõjust, alguse saanud eesti rahvalüürikast.

Ühiskondlikud ülesanded.

Rahvalüürikal ja kandlemängul on teataval määral ka ühiskondlikke ülesandeid. Laulu sotsiaalne funktsioon seisab selles, et sütitada rõõmsaid südameid, tõsta kurba elutunnet ja vaigistada valu. Kandlele laulab rahvas õrnalt ja meelitavalt:

Kannel armas, kannel kallis,
Kannel kullakeeleline,
Avab hääle ärkamaie,
Lugusida lendamaie,
Laulusida lõõrimaie.
Tule, tule, tuulekene,
Vii minu kandle häälekene
Rõõmsa rahva ridadesse,
Lustiliste laua taha,
Kussa pulma peetanessa,
Kussa lustil luisatakse,
Et saaks häälta ärgitama,
Et saaks südant sütitama.
Tule, tule, tuulekene,
Vii minu kandle häälekene
Leinaliste keske'elle,
Et saaks valu vaigistama,
Kurvastusta kustutama,
Nutu ohku uinutama!

Perekonnaelu kujutavad laulud.

Eriline seisukoht.

Kõlavaim ning kauneim keel eesti runokandlel on see, mille viiside helinas kajastub perekonnaelu selle mitmekülgseis avaldusis. Neis väljendab rahvas oma sügavamaid ja õrnemaid tundmusi. Eesti kodune, perekondlik elu jäi võõraist mõjudest puutumatuks ka siis, kui raske orjusaeg enda alla surus kõik teised eluavaldused. Rasked ajad lähendasid perekonnaliikmeid üksteisele, nende sidemed kõvenesid ja kodu läks igaühele armsamaks. Vanemate, laste ja õeste-vennaste armastus on kõige kaunimate tundelaulude aineks [1]).

Kodutunne.

Kodukoht ja vanematemaja on õnneliku perekonnaelu häll ja eeldus. Endisel ajal oli perekondlik ja sugukondlik side hoopis kindlam kui praegu. Vanemate tallu jäid lapsed sageli ka siis veel, kui olid täisealised ja ise naitunud. Seks mõjusid kaasa tolleaegsed ühiskondlikud olud, kuid kahtle-

[1]) Kaarle Krohn, Kalevalan runojen historia. I. Helsinki, 1903.

[1]) W. Schott, Ueber H. Neus's Ehstnische Volkslieder. Ermans Archiv XIII. B., lk. 374.

matult ka tugev perekondlik ühtekuuluvustunne ehk verehääl („Ühe nurme neitsikesed, ühe leiva linnukesed, ühe tare taimekesed, ühte sööme, ühte joome, ühes ööd me magame"). Kodu kiitust, mis pealegi annab päris asjaliku kujutluse eesti külast ja teda ümbritsevast miljööst, sisaldab järgmine laul:

Oh mu kullasta koduda,
Ilusat isa aseda,
Ema paika paremada,
Kasupaika kallimada!
See'p on küla, mis on meilla:
All on aasad, peal on põllud,
All on aasad heina lüüa,
Peal on põllud leiba süüa,
Keskel on küla kalevi.
Küla lehkab köömelilla,
Küla väljad väävelilla,
Küla toad toomingalla,
Küla pinud pihlakalla,
Tänavad tikerperilla,
Aiavitsad virde'ella,
Õunad õrna lõhnadella.
Kui sõidad läbi külada,
Paugub paasine tänava,
Läbi uute uulitsate,
Läbi vaskise värava,
Läbi tammise tänava
Helgib helmine hobune,
Raksuvad rahased rangid,
Värav hakkab värisema,
Tammest tänav tärisema.

Lapsepõlv ja vahekord vanemate ja laste vahel leiavad rahvalüürikas käsitluse, mille põhjal võime seda nimetada harmooniliseks, soojaks ja südamlikuks („Seal kasvasid lapsed ladusad, ilma vitsata viledad, kase oksata kasinad"). Vanemad kohtlevad lapsi arukalt, ilma asjatu karmuseta, lapsed püüavad iseenesest, sundimatult täita vanemate soove. Nooruspõlve mälestatakse sageli elurõõmu toova, iluloomise ja lustilöömise ajana („Ilugeme, kui me võime, kärageme, kui me käime, noored noorella e'alla"). Veel küpsemas elupõlves ja vanas eas kangastub kodune elu vanemate juures mingi lahke, tumestamatu idüllina. Näit.: Lapsepõlvemälestused.

Seisin kui sinepikene,
Kasvin kui kanepikene,
Lina kiudu neitsikene.
Suu mul oli suhkurista,
Pea mul oli pähkelista,
Silmad kui sibulakesed,
Nina kui saiasarvekene,
Palged kui paistepullikesed.
Veersin kui muna murule,
Alla õue õunakene,
Rõõmu lilled mul käessa,
Rõõmu õied hõlma alla,
Rõõmu kannid kaenelassa.
Oma memme, hella memme,
Oma atti, armukene,
Pani välja kündemaie,
Andis mulle hergud härjad,
Hergud härjad, kerge adra,
Vits oli viilitud peosse.
Kündsin ma maa madalast,
Ep osand ohakasse,
Puutund ei puujuurtesse,
Suise raba sammaldesse.

Suhteid noormehe ja neiu vahel ehk armuelu võib vaadelda mitme kultuuriepohhi seisukohalt ja jõuda mitmesugustele tulemustele. On teada, et vanasti Eestis naituti vägivallaga ehk naistetõmbamisega, kusjuures asjaomastel võis eneste vahel olla salajane kokkulepe. Naistetõmbamise kohta ei leidu rahva- Noormees ja neiu.

lüürikas otseseid kajastusi, küll aga selle jälgi vanades pulmakommetes. Kauges minevikus ei saanud eesti tütarlaps kaasat valida oma südamekalduvuste järgi, vaid teda käsitati majas kasvatatud värske tööjõuna, kelle eest nõutakse ja antakse ainelist tasu. Et neiu oli talus sageli müügi- ja ostuobjektiks, see kajastub mitmeski meie ajani säilinud rahvalaulus („Sinda kodu müüdanesse, armast ära annetasse" — „Tuhat maksab neiu tukka, sada maksab neiu salka"). Kui hiljem kultuur arenes ja elunõuded suurenesid, leiti tarvilikuks anda majast lahkuvale tütrele kaasavara ja pealeselle peigmehe omastele teha kinke veimete näol („Ärge te, naod, nurage, et mul vähe veimesida!"). Noorte inimeste kokkusaamist ja tutvust võimaldas ehalkäimiskomme. Võib arvata, et mitte ainult poisid ei käinud ehal, vaid et ka tüdrukud käisid poisse külastamas („Jüri, Jüri! Jooks ma tulen?"). Vististi andis ehalkäik rahvalaulikule põhjust kõnelda poolelipeetud neiudest („Ennem mängin mätastega kui aga nende neiudega, mis on pooleli peetud, üle määra mängitatud").

Erootilist lüürikat leidub meie rahvalaulus napilt. Võrreldes Lääne-Euroopa rahvaste rikka, sentimentaalse armuluulega, seisab eesti rahvalüürikas see element tagaplaanil. Sellist armastuseavaldust, nagu see esineb rafineeritud ja tundmustes kultiveeritud seltskonnas, endise aja eestlane ei tundnud. Harilikult küsis peiu neiult, kas see tahab talle tulla, ja sellega olid südameasjad õiendatud. Neid püüti arutada mõistamisi, kõneldi äärivееri mööda ja tarvitati pildikõnet. Vihjates kõneleb ka neiu oma südameigatsustest, kui ütleb unes näinud olevat kuuske koja kohal ja haaba aida ukse ees. Olgugi armuluule meie rahvalüürikas asjalik ja jahedavõitu, ei puudu selles ometi ka õrnatundeline igatsustoon. Näit.:

Millal saame hellad ühte,
Hellad ühte, kullad kokku,
Hellad ühte heinamaale,
Kullad kokku kaare peale?
Veel on varvikud vahella,
Kenad kuused keske'ella.
Sul on venda, õekene,
Sul on venda, mul on venda,
Ihu kirves, vennakene,
Ihu kirves, haljas mõõka,
Tapperi tera tasuta,
Raiu varvikud vahelta,
Kenad kuused keske'elta.
Siis me saame hellad ühte,
Hellad ühte, kullad kokku,
Hellad ühte heinamaale,
Kullad kokku kaare peale.

Tundub, et eestlastel pole armastustunded saanud nauditavaks elamisihale, vaid et abielluti rohkem tegelikkude elunõuete täitmiseks, et oleks parem kodu, selts ja tugi.

Pulma-laulud.

Abiellumine on tähtsam sündmus perekondlikus elus, mitte ainult seepärast, et see annab olemasolule uue sihi ja kõrgema tähenduse, vaid sel sammul võib olla otsustav mõju ka abiellujate eneste ja nende järglaste saatuse kohta. Abiellumist ja pulmi ühendati eriliste tseremooniatega, mida ei tohitud jätta pidamata. Ja perekonnaelu sündmustest on just pulmad need, mille juures eestlased on säilitanud oma vanu kombeid. Kogu rahva seas tuntakse kosjaskäiku isamehe seltsis, mõrsja hundihänna ajamist ja kahe poolega pulmi, milles peale noorpaari etendavad tähtsat näiteosa veel saajavanem, peiupoiss, kirstumees, pillimees, kõrvanaine ja sülelaps. Eriliste pidulikkude toimetuste hulgast paistavad eesti pulmadest meile silma: saajasõit nooriku majja, teretus, nooriku peitmine ja ülesotsimine, noorpaari lahkumine ja sõit peiu koju, tanutamine, laua taha viimine, sülepoisi süllepanek, veimete jagamine, noorpaari magamaviimine, ülesäratamine ja jumalagajätmised. Ehk küll loeteldud pulmakombed väga mitmeti ühtivad indo-germaani rahvaste vastavate kommetega ja neis nähtub mõndki muud võõrast mõju, on nad kõik eestlastele saanud nõnda omaseks, et rahvas iga üksiku tegevuse jaoks on luuletanud laule, mis pulmas esitati pea kaasitajate kooride poolt vastulauludena, pea üksikute tegelaste poolt [2]). Et pulmalaule väga sageli improviseeritakse ja need mõnikord sisaldavad aina naljatusi ja pilget, ei saa neid luuleväärtuse poolest hinnata kõrgelt. Ometi avaldavad neist mõned, nagu näit. mõrsja lahkumine emast, ka sügavamaid tundeid. Näit.:

Emadana, eidekene,
Kui sa ep tänagi ei nuta,
Nutad homme ometegi,
Lähed aita hulkumaie,
Ait on harva riietesta,
Tuba tühi tütterista,
Laut on lage lammastesta!
Läed sa kaevust vetta tooma,
Kaevu kook tuleb kaelajesi;
Läed sa pinust puida tooma,
Pinu rünk tuleb rinnalesi:
Siis tuleb tütar meeleje.

Abielu õnn ja õnnetus.

Abielurahva õnnetundmusi väljendab rahvalaulik osalt siis, kui noorik ei saa äialt ega ämmalt kuulda kurja sõna ja kui elujärg on ainelisest küljest hästi kindlustatud. Kuid mitte alati ei nähta õnne selles, et mees on suisasuur ja rinnurikas. Vaest meest valides on naine siis õnnelik, kui tal on tervist tööd teha. Pahem lugu on mehel, kes saanud kurja ja halva naise („Ei ole härjaks ära müüa, ei ole lehmaks linna viia"). Hellamaid tunde-

[2]) Leopold von Schroeder, Hochzeitsgebräuche der Esten. Verhandlungen der Estn. Gel. Gesellschaft, Band XIII, lk. 149—364.

avaldusi kutsub abieluliste suust esile kaasade ajutine lahusolek. Näit.:

Ei mu oma siin ei ole,
Ei mu kaasa siin ei kasva.
Minu mees on mere taga,
Minu kaasa kauge'elle.
Ei saa sõna kõnelda,
Ööd ei ühes magada,
Ega korda kaindelasse.
Tuul tal viigu tervisida,
Vesi armusid ajagu,
Laine a'agu lahke meele.

Abielurahva õnne rikkujaks kujuneb rahvalüürika andmeil sageli kõrts ja alkoholinauding. Rahvalaul tunneb kõrtsiskäijaid naisigi. Meeleheitest ja elust äraigatsemisest meie rahvalüürika ei kõnele, kuid suurim pahe elus, millest soovitakse vabaneda, on toores ja viinale anduv mees („Jumal hoidku seda neidu, kes saab joodiku mehele!"). Siit hargnev abielutraagika kajastub ka rahvalüürikas, näit.:

Mis mul mukista mehesta,
Kõrkidesta kaasadesta!
Mukk ju kõnnib kõrtsi teeda,
Oma naine, naisukene,
Seep on koeraksi koduna,
Hagijaksi alla õue.
Tuleb kõrtsista koduje,
Tuba tal tule valulla,
Kamber küündella kumalla.
Hakkab jalguda tegema:
Viskab sukad sõnnikulle,
Kingad keset põrandalle.
Küllap marja võtab maasta,
Armas ahjule lahutab,
Kallis kannab kuivamaie.
Kui ei marja võta maasta,
Armas ei ahjule lahuta,
Kallis kanna kuivamaie,
Küllap matak võtab maasta,
Halgu ahjule lahutab,
Kantsik kannab kuivamaie.

Hällilaul. Emaõnne väljendab hällilaul. Kuid see ei kõnele mitte ainult emalikust õrnusest, vaid ka lootusest, mis soovib kasvavast lapsest endale saada abi ja turva. Näit.:

Tule, tule, unekene,
Tule, uni, uksest sisse,
Astu, uni, aknast sisse,
Kuku lapse kulmu peale,
Lange lapse lau peale,
Asuta aseme peale,
Vaju lapse voodi peale.
Mina laulan lastadani,
Suisutelen sulgedani
Kui see parti poegadana.
Maga kaua, kasva suureks,
Kasva suureks, karjaskäija,
Karjaskäija, marjatooja,
Orusta hobuse tooja,
Soost lehma lennutaja.

Murelaulud. Perekonnaelu võib teiselt poolt osutuda ka sügavaks muremeeleallikaks, kui surm valjul käel katkestab sidemed mehe ja naise või vanemate ja laste vahel. Siit juurduvadki rahvalüürikas tuntud m u r e l a u l u d, mida laulavad lesknaised ja vaeslapsed. Nende kaebused moodustavad liigutavama osa eesti rahvalüürikast. Siin söandab rahvalaulik teiste ees avalikult välja laulda oma isiklikke tundmusi ja intiimseid pihtimusi. Seepärast leiabki ta kõige lihtsamaid ja südamlikumaid väljendeid („Kolm on

vaest ilma peal, ala ilma armetumat: üks on poeg isata, teine tütar emata, kolmas vaene leskinaine"). Lesknaise saatuse teeb kurtmisväärseks ta leinav üksindus ning abitus ja kaitsetus ühiskondliku hoolimatuse vastu. Näit.:

Mina vaene leskinaine!
Ära mind toasta aeti,
Toasta, toa eesta,
Väravalta, vainiulta!
Nõnda vaene leskinaine
Kui see väli aiata;
Kõik lambad sisse laduvad,
Kari sisse kalluteleb,
Oraksida otsimaie,
Kõiki napru katsumaie.
Nõnda halba leskinaine
Kui see tuba katukseta,
Kõik vihmad peale vibuvad,
Kõik sajud peale sajavad.

Ema-armastus.

Emaarmastus tuleb ilmsiks juba ihas lapse järele ja ihaldatud lapsed on tõeliselt armsad. Kui laulikud ütlevad armastusest, et selle võim purustab kaljud ja murrab ahelad, siis maksab see eriti emaarmastuse kohta. See võib olla tugevam ka surmast. Rahvaluules näeme, et ema armastus lapse vastu kestab ka veel teispool hauda. Ei puusärk, ei roheline muru, ei rasked kivid keela surnud ema ja isa kõnelemast lapsega. Ema-armastust, mille luule teinud surematuks, jumalikuks kaitsevaimuks, kes ei või olla rahul, kui ta teab, et lapse käsi käib maailmas halvasti, lastakse veel hauast anda mahajäänuile lohutust ja nõu [3]).

Vaeslapse saatus.

Vaeslapsele annab kaebuseks põhjust ema surm, kadunud ema ja isa armastus ning hellus ja ühes sellega kadunud endine lahe elu vanematekodus ja sellele järgnev vilets põlv võõraste juures. Nii on vaeslaps maailmas üksi, ei ole tal aitajat ega juhatajat („Ema viidi uksest välja, armud läksid akenasta"). Kibedaks muutub orbunud poeg- või tütarlapse elu seetõttu, et peab ise endale elatust teenima, ja teenijaid nimetati vanasti orjadeks, vaeslast orjalapseks. Oma kurba saatust halab vaeslaps järgmiselt:

Oh ma vaene orjalapsi,
Mahajäänud marjakene,
Kel ei isa kaitsemaies,
Vennakest ei veere vainul,
Õde õhtul teretamas,
Sugulast ei soovitamas,
Ligemist ei lepitamas.
Hauda läks mul eidekene,
Kalmu kallis taadikene,
Sõjasurma suikus veli,
Sõsar katkulla kolletas,
Tädi taudilla lõpetas,
Onu õnnetuse kätte,
Lelle suri leinadelle.
Mina aga üksi vaenelapsi
Pidin pikki piinamisi
Orjapõlves kannatama!
Peremees on väga kuri,
Perenaine liiga vali,
Peretütar tuleharki,
Perepoega palju pahem!
Õuekoeral parem elu,
Karjapenil kergem pidu,
Parem pidu, hõlpsam elu

[3]) J. Kunder, Ema-armastus Eesti rahvaluules. Tallinn, 1883.

Kui on vaesel orjalapsel,
Kaitsemata kukekesel . . .
Oh mina isata lapsi,
Oh mina emata lapsi,
Vanemata vaenelapsi!
Igaüks ütleb minusta:
Lööge seda, see isata,
Lööge seda, see emata,
Vanemata vaenelapsi,
Kel ei tuttavat tugiksa,
Ega omasta abiksa.

Et vaeslapse elu on nii raske ja armuvaene, leiab ta rahvahinges kaastundmust, ja see kaastundmus puhastab vaeslapse kõigist halbustest, teeb ta igapidi paremaks teistest inimestest. Kaastundmus laseb teda leida aitajat, mõnd head inimest, kes kaitseb vaeslast ja viib ta viimaks õnneteele. Võõrasema ja ta tütar saavad rahvaluules ikka teenitud palga. Peretütar on rahvaluules enamasti laisk, äge, kuri, vaeslaps kiidetakse olevat hoolas, tasane ja virk, isegi iluduse poolest on ta peretütrest ees. Nõnda leiab vaeslaps rahvaluules see-eest tasu, mis ta vanemate surma läbi tõeliselt on kaotanud [4]).

Looduslaulud.

Ühistunne ümbrusega.

Nagu kõigil loodusrahvail, oli ka eestlastel vahekord loodusega lähedane ja sõbralik. Nende elavast loodustundest kõneleb see asjaolu, et loodus arvati olevat hingestatud ja oletati, et loomad ja taimed elavad salapäraselt oma elu, mõtlevad ja tunnevad nagu inimesed. Kui hiljem mõistus hakkas selles kahtlema, avastas inimene inimese ja märkas seda lõhet, mis on olemas tema ja teiste loomade vahel. Lahtikiskumist loodusest, oma kadunud lapsepõlve leinab ta nüüdki veel taga, kuid ta jätkab seda endaülekannet loodud esemetesse vähemalt luules. Pidades loomi ja puid omaväärseks, tervitab ta neid nagu inimesi („Tere, kaske, kasvamasta, lepakene, lehtimasta!"). Mõnele loomale, näiteks hobusele, laseb ta osaks saada hoolika ravi, kohtleb teda nagu oma sõpra („Võttis hoielda hobusta, akenasta andis kaerad, läbi pihu pistis heinad"). Sageli avaldab ta tagakiusatud metsloomadelegi kaastunnet („Oh mu kulla koerakene, jäta jänes põõsasse, kuivajalga kuusikusse!"). Kütt, kes ambunud karu ja põdra, tunneb hiljem piina ja haigestub („Põdesin mina, põdesin: kuusi kuivada suveda, kümme külma talvekesta"). Mures ja kitsikuses võib inimene looduses leida lohutust ja kaastunnet („Tuleb tuuli, annab armu, paistab päeva, pead silitab").

[4]) A. S e e n, Vaenelaps Eesti rahvaluules. Sirvilauad 1900.

Veetes looduse süles kogu elu, surus ta end looduse emarinnale kindlamalt kui muretud ja hellitatud lõunamaalased.

Võitlus olemasolu pärast.

Kuid põhjamaa loodus laseb oma sülelast sageli tunda enam karedust ja karmust kui õrnust ja hellust. Elatusmurede sunnil peab põhjamaalane vahel astuma võitlusse loodusega. Siis seisab tal peatoiduse mure lähemal kui looduse ilu. Ta ei saa mahtigi vaadelda looduse kauneid vorme ega süveneda looduse hurmavatesse, õrnkaunistesse värvinguvarjunditesse, sinerdusse ja punerdusse. Kunstiobjektiks saab loodus alles eluolu linnastumisega, võõrdumisega loodusest. Talupoeg ei tunne euroopastunud looduseilu kuskil. Ja kui loodus tööst tõntsiks tehtud inimest siiski vaimustab, siis kuulame ta tunnete tõusus kaasa rääkivat praktilist mõistust. Kus mainitakse looduse ilu, seal ei jäeta teps kõrvale ta tulu. Rahvalaulikut, kelle meel ja mõte on suuniteldud praktilisele elule, huvitab loodus eriti sellest küljest, kas takistab või edendab tööd, toob talle kasu või kahju. Looduslaulude peamotiivid on seepärast päeva- ja aastaajad ja ilmanähtused. Kuid nendegi kirjeldustes ei tõuse luulelend kainest tõsielust palju kõrgemale, vaid ehib seda unistustega ja fantaasiamängudega. Paiguti kujuneb loodustunne erksaks igatsuseks talve järele, mis suudab lähendada teed lahutatud hõimude vahel. Näit.:

Millal saan mina omile,
Millal veeren vendadele?
Sügise jõed sügavad,
Suvel päevad parmused,
Kevadel on lained laiad,
Lained laiad, piirded pikad.

Hobune upukse ojasse,
Mära mätaste vahele!
Tule, tule, lume tooja,
Silita teed siledaks!
Siis ma saaksin omile,
Veereks võõrsi vendadele.

Töölaulud.

Suhtumine töösse.

Töö oli meie esivanemate elus tähtsaimaid momente, võib-olla koguni selle peasisu. Sinnapoole viitavad ehtsad eesti sõnad: „usin", „virk", „nobe", „hoolas", „ustav". Seevastu on „laisk" läti laensõna. Eestlase tavaline tervituski on: „Jõudu tööle!" Juba see iseenesest kõneleb andumusest tööle. Vististi ongi pidev töö eestlase karakteris aidanud arendada selliseid jooni, nagu teatud umbusk ettevõtte kohta, suur külmaverelisus, murdumatu energia ja visa püsivus.

Töö ja laul.

Töö ja laul seisid meie esivanemail lähedas seoses. Töö raskust püüti väärata laululõbuga, tee pikkust ja igavust lühendada

leelutamisega. Mõnigi regivärss vihjab ise oma sünniloole („Pere rehte peksedessa, talu rehte tampidessa, sealt on laps need laulud võtnud", „Käed mul kangasta kudusid, suu mul seadis sõnuda"). Nõrga naisjõu poolt toimetatav jahujahvatamine käsikivil on leidnud rahvalaulus liigutava väljenduse („Kivikene, hallikene! Eks sa võind meres mürada, mere kalda'as kasuda, ennem kui toodi me tubaje"). Meie aeg ei saa enam õigesti aru seesugusest tööst, mille juures lauldakse. See ajab koguni muigama. Kuid peab ütlema, et minevikus oli töö palju lihtsam, mehaanilisem ja vähenõudlikum kui praegu. Meie-aegne intensiivne võistlustöö nõuab tegijalt pingutavat tähelepanu, täpsust ja ettevaatust, mispärast see ei ole enam ühendatav lauluga.

Laulud kodusel tööl.

Töölaule lauldi enamasti suures hulgas töötades. Lauluga kinnitati jõudu, anti tööle hoogu. Lauludest kodusel tööl on kõige tuttavamad künni-, külvi-, lõikus- ja rehepeksurunod. Künnilauludes kiidetakse tavaliselt häid härgi, kes läksid möirates mäele, karates kaevukünale ning karjudes künnivaole ja panid seal adra käänama kulda. Lõikustööl tuletati lauldes meelde rutulist aega, pakilisi suvetöid, mis järgnesid üksteisele kiiresti („Odrad jälle jõuavad, kaerad hagu kasvatavad, läätsad lesti lõpetavad, linad kupraid kuulutavad"). Üldse kiidab rahvalaul põllumehe kutset kõige paremaks teiste seast. Ametimees olevat ajuti rikas, põllumees aga põline rikas. Kuulsaim eesti ametimees on sepp, seepärast on arusaadav, et rahvalaulgi ülistab sepist. Näit.:

Oli meid kolmi vennakesta,
kolmi taadi taimekesta;
Kasvasime kolmekesti
Ühe isa õue pealla,
Eide hellal õpetusel,
Taadi targal tahtemisel
Kasvasime kangemaksi,
Sirgusime suuremaksi.
Läksid vennad luusimaie,
Kaugemale kõndimaie.
Üks läks Hiiusse isandaks,
Teine Saaremaale saksaks.
Mina väiksem vendadesta
Kartsin minna kauge'elle:
Ma jäin siia maale sepaks,
Musta tahma tassijaksi;
Tegin vallal valjaida,
Kihelkonnal kirveida.
Vald mu valjaid vaatamaie,
Kihelkond mind kiitemaie:
See on seppa seitsmest vallast,
Kuulus kuuest kihelkonnast.

Eestlane austab virkust ja tunnustab töö väärtust. Naitumisel pannakse suurt rõhku sellele, et noormees saaks virga abikaasa. Tütarlapse virkust kiidetakse näiteks:

Kuidas tegi vakka vaenelapsi,
Kivi ääres kirja korra,
Vare ääres varda korra;
Kui läks isa magama,
Kui läks ema magama,
Siis tema kapsis kamberisse,
Uluma pani uue voki,
Kaarima pani kahed kaarid,
Viduma viied vardakesed!

Väliste tööde kohta leidub meil vähem luulet. Lauldi karjas käies, küttides ja kalu püüdes. Karjaselauludes nurisetakse halva ilma üle, kütilauludes kiidetakse häid linnukoeri, kes aitavad saaki püüda. Kalapüügilaulud on enamasti pühendatud suurte rasvaste kalade kiituseks; siis ülistatakse ka veel kallaspappi, kes kaldal istudes ja mere karva ja udu nähes mõistab selle kohta märku anda, kustpoolt silgud rannale lähenevad. Väliste tööde laulud.

Orjalaulud.

Orjus, eriti teoorjus mõisas nende maade eest, mis iseenesest kuulusid meie esivanemaile ja mille eest talupoeg orjas mõisnikku, moodustab kõige süngema ja kurvema lehekülje meie rahva muidugi kurvas ajaloos. Orjalaulude põhitooniks on kaebus raske põlve üle ja pilge vägivaldsete rõhujate vastu. Päris-põlv ja mis sellega kaasas käis, nagu omast soost orjasundijate pealekaebused ja kius, samuti teiselt poolt orjade kadedus ja kättemaks, ongi meie rahva iseloomu istutanud neid negatiivseid jooni, mida nimetame „ohaka"-omadusteks. Pealeselle sisendab orjus veel isiklikku ja kollektiivset alaväärtustunnet ja hingelist paadumist, sest kuna vaba palgaline töö inimest arendab, alandab sunniviisiline töö ta hingetuks masinaks, tööloomaks. Seepärast sisaldabki orjalaul isandate aadressil paiguti südamekihvatusi ja tunderaskeid sõnu, mis orjalaulud vaeslastelaulude kõrval teevad hingeliseks väljendusluuleks („Paneksin härrad härgadeksi, junkrud peale juttadeksi, prouad peale pulkadeksi"). Väljendus-jõud.

Pehmeid toone tabab teopõlvelaul, kui kubjas juhtub olema hea ja õiglane. Sellele võivad osaks saada isegi orjade meelitused. Näit.: Pehmed toonid.

Meie kubjas kullakene,
Hõbedane härra orja,
Kuldne kuninga orja,
Vaskine vanema orja,
Kuldakeppi kiigutaja,
Hõbepiitsade pidaja!
Lase lapsed lõunaelle,
Kullad keskehommikulle!

Lapsed lõunata paluvad,
Kullad keskehommikuda.
Ju Virussa süüa lõunata,
Ammugi Alutagassa!
Meie sirgud söömatagi,
Haned aiva eine'eta,
Lõokesed lõune'eta,
Kalamarjad maitsemata!

Otsustades rahvalaulude päritolu järgi, pidi orjus eri kihelkondades omandama erilise kuju. Nii võib arvata, et Võrumaal olid orjaisandad eriliselt valjud ja armutud, sest siit kuulub ägavaid kaebusi („Vellekene, mis ma laulan? Laulu om ikkene

haleda, orjapõlveke väga raseda!"). Kibeda pilkena tundub, kui rahvalaulik satub kõnelema siin mõisasakste priskest näojumest ja õitsvast tervisest. Näit.:

Milles neo härra ilussa,
Milles näil provva nii punatse?
Ne omma vaeste vaeva läbi,
Pärisorja ohu läbi.

Peksuvaev. Kuid mitte ainult töö pole orjale suureks vaevaks; vaevaelu mõisapõllul astendub orjade peksmiseks kubjaste, kiltrite ja aidameeste poolt, kui ori töölt kuidagi kõrvale kaldus või ei edenenud see ta käes küllalt kiiresti. Mõisapõllul töötav peretütargi kaebab:

Viis on vaimu välja pealla,
Kuus on kubjasta järella,
Seitse seljapeksijada,
Kaheksa karistajada,
Kümme küljemõõtijada.

On ka neid juhtumeid, mil orjale tehakse mõisapõllul verist ülekohut, sest et kupja julmus ei tunne piiri. Teda võrreldakse siis vanapaganaga, keda rahuldab piinamine. Ülekohtuste kubjaste peale kaevatakse näiteks:

Oh minu härtu härrakene,
Kuldakrooni prouakene!
Tõuse üles tõllastagi,
Tõuse üles tooli pealta,
Astu akna raami peale,
Vaata oma valla peale,
Kuidas su valda vaevatakse,
Pisukesi piinatakse!
Kurat meil pandud kubijaksi,
Vali valla päälikuksi,
Kibe seatud kilteriksi!
A'ab ta valla varda'asse,
Teolapsed teiba'asse.
Kui mina kündsin välja pealla,
Tuli kubjas mõisa poolta,
Vedas vemmalta järele,
Kandis kaigasta õlale,
Lõi mul peeni pihta mööda,
Õhukesi õlgu mööda.

Kupja suuremad vihaalused viidi harilikult mõisa talli. Sinna toodi soolatud ja rehes painduvaks vinnutatud vitsu, tõmmati orjad pakule ja loeti sajad hoobid selga. Eeltooduga seletub, miks rahvas avaldab orjalauludes viha ja põlgust („Mis on elu helvetissa, ehk on põlve põrguessa, seep on meie mõisa'assa"). Sageli nimetab rahvas mõisa pagana linnaks ja kuradi kojaks.

Talusulane ja peremees. Talusulasel ja -tüdrukul on põhjust kaevata kurja peremehe, raske töö ja laisa peretütre üle. Sulaste kiitused käivad ennem tublide tööloomade kui lahkete leivaandjate kohta. Kuldne sulase põlv muiste ei olnud, talle sai omade ja võõraste poolt sageli osaks põlgus. Näit.:

Kui ma lähen koduje,
Ei mulle kõrred kõnele,
Ei mulle parred pajata,
Ei mulle räägi räästavihku,
Ahjuhark ei anna kätta,
Kaela ei hakka kaelakooku,
Tuimad on toassa seinad,
Tuimemad toa elajad.
Vaigud on peressa varnad,
Vaigumad pere vanemad,
Liiga valjud leivaandjad.
Kumma ma ära kulutan?
Kivi ma ära kulutan,
Maha löön ma varda valju,
Ei võida perevanemat.

Ülekohtune peremees, kes ei tasu orja vaeva, lastakse rahvalaulus kutsuda taevasse ja seal orjale välja maksta palk. Peremees istub taevas raudtoolil, ori aga kuldtroonil, joob vett kuldsest karikast. Orjade ainuke lohutus on järgmine: *Ori taevas.*

Üleval on orja õnne,
Kauge'el on orja karja,
Pealael lammaste jagaja,
Rahatäht on taeva'assa.
Kui tahad tasu jagada —
Orjast saab osajagaja,
Sulasest saab suuri meesi,
Perepojast palgaline,
Palgaline, päeviline.

Nõjatudes teisendite võrdlusele, on J. Krohn jõudnud veendumusele, et laulu „Ori taevas" algkodu peab olema Karksi kihelkond, kust levides see on täienenud ja kirdesse rännates jõudnud Ingerisse ja sealt Soome [1]). „Ori taevas" on eesti omapärasemaid lüürilisi luuleavaldusi, milles tegutseb piiramatu fantaasialend. See viib orja taevast põrgussegi ja seab ta seal oma maiste tagasundijate piinajaks: põrgu katlakütjaks. Väljendusjõult ja vormitäiuselt on orjalaulud meie rahvaluule paremaid saavutusi.

Seltskonna- ja pidulaulud.

Rõõmumomendid.

Eluvaevade kõrval leidub endiste eestlaste elus ka rõõmumomente, mil püüti raskusi kergendada sel teel, et neid hetkeks unustati. See sündis seltskondliku lõbu naudingul k i i g e all, t a n t s u m u r u l, l a u l u m ä n g u s ja t ä h t p ä e v a d e ühistel pidustustel. Neil valevail ajul otsis ka esteetiline väljendus endale väljapääsutee regivärssides, milles tungib esile kerge ja muretu pidutuju.

Kiigelaulud.

Lihavõttest kuni jaanipäevani soodustas soe ja ilus aastaaeg kiigelkäimist. Kiikesid leidus enamasti igal külavainul. Nende ümber kogunes noorrahvas ligidalt ja kaugelt kokku ilupidule. Kiigele minnes rõivastusid neiud hoolikamalt ja ehtekamalt. Kui

[1]) J u l i u s K r o h n, Viron orjan virsi. Kantelettaren tutkimuksia. Loppupuoli. Helsinki, 1902.

EESTI KIRJANDUSE TARTU

tütar emale kurdab, et teised neiud kiigel on ehitud tressidega ja poortidega, kuna kurtjal on kodutehtud lihtsad rõivad üll, siis saadab ema tütre aita ehtima, kus talletatud ta peorüüd („Paneb selga siidisärgi, vööle vöö virvekirja, kuue selga kuldatoime"). Nüüd kannab tütar ilu kaasas, kurvad meeled võivad jääda koju. Kiigel tulevad neiu ehted kõige mõjuvamalt nähtavale, sest:

Pärg siis kostis päeva vastu:
Päeva poolt paistis punane.
Helmed paistsid eha vastu:
Eha poolt paistis heleda.

Sõlg aga mängib sõrmustega,
Kuu aga mängib kudrustega,
Päev aga mängib pärlitega,
Eha aga mängib helmetega.

Kaunilt ehitud neiu sai ruttu tuttavaks ja laialt kuulsaks. Ta võitis laialdase tähelepanu. See väljendub näiteks kiigelaulus:

Käi, kiike, kõrge'elle,
Kõrge'elle, kauge'elle,
Et ma paistan palju maada,
Et ma paistan Paide'esse,
Läigin linna uulitsalle.
Pärg mul paistab Pärnumaale,
Pärjasabad Saksamaale,
Kuub mul paistab Kuramaale.
Et tuleb poissi Poolamaalta,
Naisemees tuleb Narvamaalta
Minu pärja ilu peale,
Minu lindi läike peale,
Kullat kuue toime peale.

Tantsulaulud.

Kiige all leidus enamasti ka tantsumuru, kus torupill ja viiul hüürgasid ja kihutasid karglema noori ja vanu. Tantsumuusikalt nõuti, et see oleks hästi jalapärane, teeks rütmi ehk veere võimalikult selgesti tuntavaks. Oli lugu jalapärast, siis tuli vanadelegi tantsulust ja seda väljendati tantsulauludes:

Tere, tibukene,
Kabu jalakene,
Hundi vilekene,
Meie Marikene!

Lint-lant lõi lugu pilli,
Krapi Aadu tõi kubu õlgi,
Siit nurgast ja sealt nurgast,
Keskpõradale kokku.

Mängulaulud.

Tähtsaks seltskonna lõbuallikaks oli veel mäng, mille juures lauldi. Hulk eesti mänge ja mänguaineid ühtib naaberrahvaste, eriti rootslaste, taanlaste, soomlaste ja venelaste omadega. Selliste laenatud mängude üldtunnus on see, et laulude tekst õpetab mängutegevust. Hanemäng („Kust ta tuleb, kust ta tuleb, hani, hani valge?") ja Leikari-mäng („Siia leikarid tulevad") käivad soome lauludega täiesti kokku ja on vististi pärit Soomest [1]). Väravategemine („Kesse tahab läbi minna?") ja Siimu-mäng („Siit tuleb Siim") on pisut muudetud kujul tuttavad Rootsis ja Taanis. Eesti mängulaulude tekst on selline,

[1]) Martti Haavio, Leikarit. Vertaileva kansanrunoudentutkimus. Helsinki, 1932.

et see mängutegevust ei nimeta ega juhata. Tuttavamad eesti mängulaulud on „Oh kuning, kuningakene", „Nõret, nõret, nõelukene", „Kuuts, kuuts, kullikene" ja Nukumäng.

Jaanilaulud.

Tähtpäevadest, mille pidustuseks rahvas loonud laule, seame etteotsa jaanipäeva. Selle eelõhtu ehk 23. juuni pidustus on vanem kui jaanipäeva nimetus. Paganusajal veedeti talvist ja suvist pööripäeva eriliste pidustustega. Suur rõõmupäev saabus rahvale, kui öö lühenes ja nagu kadus loojeneva ja tõusva päikese vahele. Vana ja noor rõõmutses siis valguse võidust, mis saabus suvisel pööripäeval. Kogu loodus pühitses kevade täielikku võitu valju talve üle ja sellest võtsid osa inimesedki [2]). Katoliku kirik kasutas paganuspüha selleks, et nende varal rahva sekka teed teha ristiusu kommetele. Suvise pööripäeva pidustus ühendati jaanipäeva pühitsemisega ja talvise pööripäeva püha muudeti ümber jõuludeks. Rahvas aga pühitses tähendatud pühi edasi paganuskommete järgi ja nende jälgi on tunda meie päevini. Rahvausundi järgi pidi jaanituli peletama nõiad elajate karjast eemale, hoidma vilja ikalduse eest. Iga jaanitulele tulija pidi tooma tulele midagi ohvriks: kes õlekoo, kes sületäie heinu, kes kimbu kadakaid. Kelle linad peavad hästi kasvama, see heidab tulesse kolm halgu ja lausub: „Tudrad tulesse, kasteheinad kaugele, linad meie põllule!" [3]). Hiljem muutus jaanipäev eestlastele noore rahva rõõmupäevaks, mil Jaanile antakse nõu kosja minna ja imetellakse ta toredat hobust, saani ja hobuserakmeid („Vaat kus sõidab Jaanike, hobune eessa kui see osja, täkku eessa kui see tähte, ruuna eessa kui see roosi").

Muhu laulude järgi on Jaan neiuröövija, sest ta „riibab neiu reele", viib ta koju vägisi [4]). Naistetõmbamist kujutab nähtavasti Nukumäng, mida mängiti jaaniõhtul. Neiud käivad lauldes ringi, kaks neist on keskel nukkudeks ja seisavad ühe liniku all. Nad teevad kõike järele, mis laulus kästakse:

Lähme nukku ehtimaie,
Vaesta lasta valmistama,
Kägu kulda kingitsema.
Ehi nukku, eeri nukku,
Ehi neile ehte'eile,
Mis su emal enne olnud,
Vanaema valmistanud:
Pane peale pardisulgi,
Liida peale linnusulgi,
Metsa'asta mehikusulgi.

[2]) M. J. Eisen, Jaani-raamat. Tallinn, 1899.
[3]) F. J. Wiedemann, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St. Petersburg, 1876.
[4]) O. A. F. Mustonen, Virolaisia kansanrunoja, lk. 27—28.

Pese silmad, soe pea,
Selga aja hame linane,
Peale pihta peenikene,
Jalga pane sukad sulgiesed;
Otsa kingad keerulised,
Pane ümber suure sõu
Nii kui pooli põdranahka;
Pane vööle suure vöö
Nii kui laia tõrre vitsa;
Lase ette laia põlle,
Nii kui isa aida uksi;
Rinda pane suuri sõlgi,
Nii kui kuu taeva'assa,
Heida kaela helmekorra,
Pane pähe laia pärga,
Ehi sõrmed sõrmuksile,
Sõrme vahed valusile.
Sea sääred jooksemaie,
Labajalad laskemaie,
Kodarad kolisemaie!

Viimaste laulusõnade ajal lasevad ringiskäijad oma käed sealt küljest lahti, kust poisid, kes väljaspool ringi seisavad, kõige kaugemal viibivad. Nukud jooksevad ringist välja, kaks püüavad neid. Ringiskäijad laulavad püüdmise ajal:

Viska linik lepa peale,
Kaelarätik kadaka peale,
Pearätik pedaka peale!
Jookse nukku, jõua nukku,
Jookse poolest Poolamaada,
Veidikene Venemaada,
Natukene Narvamaada!
Jookse, nukku, jõua, nukku,
Ära, nukku, metsa jookse!
Metsas mõnda murdijada,
Kivi taga kiskujada,
Aia taga haavajada.

On poisid nukud tabanud, hakatakse neid lauldes tagasi kutsuma:

Tule koju, nukukene,
Tule ja tunne omada:
Jaan su oma, hoia teda,
Jaan su päris, pea teda! [5]).

Seejärel valitakse uued nukud, ja mäng ja laul kordub.

Mardilaulud.

Eesti mardisandid ja nende kombed seisavad otseses ühenduses marraste ehk surnud hingede kujutelmaga, kes rahvausundi järgi käivad kodus söömas. Sügisesel närbumis- ja kolletamisajal mälestati surnuid, kostitades koju ilmuvaid hingi „uudsega", mispärast teatavaid päevi oktoobrist ja novembrist kutsuti h i n g e d e a j a k s. Hiljem on marraste kodukäimine ja söötmine nime ja aja suhtes kokku sulanud piiskop Sankt Martinuse mälestuspiduga [6]). Et piiskop Martinus Tours'i linnast (surnud. a. 400 p. Kr.) rahvatraditsiooni järgi pidanud keiser Maksiminusele võõraspidul ulatama kätte veinipeekri, hakatud Martinust pidama joodikute kaitsjaks ja tema surmapäeva (11. november) pidutsema joomingutega ja prassimistega. Hiljem liitus sellega komme mardipäevaks korjata andeid. Saksamaal toimetasid annete korjamist lapsed, saades akna taga laulmise

[5]) J. J u n g, Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. Sarjast „Kodumaalt". Tartu, 1877.
[6]) V. R e i m a n, Eesti rahva hariduse järg iseseisvuse aja lõpul. Eesti Kirjandus 1908 ja 1909.

eest oktoobris valmivat puuvilja. Meie maal on mardipäeva puhul annete korjamist toimetanud esmalt katoliku usu mungad, eelistades sügisese loomatapmise saadusi. Esmalt korjati andeid kloostrite kasuks. Hiljem on mardisandid hakanud andeid koguma vaestele. Viimaks kasutasid nad mangutud andeid isiklikuks hüvanguks, nimelt mardipidu toimepanekuks. Ühenduses selle piduga on tekkinud terve rida rahvamänge, nagu „Mardi pulm", „Mardi ristsed", „Mardi hobuse sõidutamine" jne.[7]).

Martide santimine toimub harilikult järgmiselt: noored mehed, kümme või rohkem koos, panevad enestele selga pahupidi kasukad, linadest habemed suhu ja lähevad „mardiisa" ja „mardiema" juhil külasse andeid manguma. „Mardiisal" on aisakell käes ja kaelakott kaasas. Paar pillimeest löövad lõõtspillil või viiulil tantsulugusid, „mardiisa" ja „-ema" laulavad mardilaule, „mardilapsed" tantsivad seltsimeeste poolt tehtud muusika järgi. Esmalt kõlistab „isa" akna taga kella ja palub sissepääsu:

Tere, tere, perekene,
Tere, perenaisukene!
Laske mardid sisse tulla,
Mardi küüned külmetavad,
Sõrmeotsad sõitelevad.
Mardid tulnud taeva'asta,
Tinast tehtud teeda mööda,
Hõbedasta õrta mööda,
Mööda kullasta kõrendaid.
Peretütar, neitsikene,
Puhu siis tuli tubaje,
Lõõtsu lõke lõuka'asse!
Kui pole peres peerukesta,
Siis võta laest laastukesta.
Kui pole laes laastukesta,
Siis võta roogu räästa'asta.
Kui pole roogu räästa'assa,
Siis võta parrest pinnukesta,
Siis puhu tuli tubaje,
Lõõtsu lõke lõuka'asse!
Peremees, peremehike,
Perenaine, naisukene,
Võta võtmed varna'asta,
Nõretimed nõtkemasta,
Kipsi, kapsi kamberisse,
Astu alla kelderisse,
Otsi Mardile osada,
Katsu Mardile kalada,
Vana venda vorstikesta,
Sandimardi maugukesta,
Sealiha siilakuida,
Põrsa peade poolikuida!

Seejärel astub „mardiisa" tuppa ja külvab põrandale herneid, mis peab tähendama õnnetoomist. Ise laulab ta:

Mart viskab sisse viljaõnne,
Sisse kannab kaeraõnne,
Uued odrad, keerud kesvad.
Sisse toob ta sigadeõnne,
Lauta toob ta lammasteõnne,
Kingib kirju karja õnne.

Nüüd hakkab pillimees mängima, „mardilapsed" tantsivad, nii et põrand müdiseb. Lõpuks laulavad mardid terakast rukkist, kaharatest kaertest ja keerulistest kesvadest, mardipeo ettevalmistusest, martide ootusest ja lootusest. On lahke perenaine martidele annid jaganud, lahkuvad viimased lauldes:

[7]) Elmar Päss, Mardipäeva mängudest. Tartu, 1933.

Aitumal, eidekene,
Aitumal, taadikene,
Aitumal, perevanemad,
Mardi osa hoidemasta,
Mardi vara vaatamasta,
Suurta käntsu käänamasta,
Vähikesta väänamasta!
Tõusku teile tõmmud lehmad,
Üle näo üsna mustad;
Sead siukad siginegu,
Laiad latakad emised,
Pitka putke pätsakesed.
Rukkid teil saagu roosilised,
Nisud neljatahilised,
Herned üsna ümmargused,
Odrad pisut pikergused,
Kaerad kaheharalised,
Läätsad laiad latergused,
Linad liugu oma liiki!

Mardilaule ei ole säilitatud alati kindlal esialgsel kujul, vaid neid on aja jooksul täiendatud, neisse põimitud uusi motiive. Nii on näiteks tervitussõnadesse kiilutud ukse mahalõhkumise värsid vanast pulmalaulust, kus kõneldakse peigmehe võitlusest pruudi pärast, takistuste vääramisest ja neiu ära viimisest väevõimul („Uksed põõnasta põrutan, sagarista saputelen"). Samuti on mardi- ja kadrilauludesse poetatud värsse loitsurunodest ehk nõialauludest, mille maagilise jõu varal hea vastuvõtu puhul sooviti talule vilja- ja karjaõnne või manati sajatusi, kui mardid ja kadrid ära saadeti tühjal käel („Hunti sinu hooste hulka, karu sinu kaera hulka, siga surgu sõnnikule!").

Kadrilaulud.

Katoliku kirik mälestab 25. nov. veretunnistajat Katariinat Aleksandriast, kes hukatud a. 307 p. Kr. Et Katariinat peetakse karjade kaitsjaks, pöetakse sel päeval lambaid. Martide eeskujul rõivastuvad kadrisandid pahupidi kasukaisse, katavad näod kinni ja käivad oma „ema" juhatusel perest peresse andeid mangumas. Kadrilaulud ei erine mardilauludest oluliselt. Uut sisaldavad nad ainult neis värssides, mis iseloomustavad naiste esinemisviisi ja neile vajalikke andeid. Kadrid tantsivad tasakesi, et liiv maast ei liigu ega põrm maast põru („Põrm rikub põllekirja, liiv rikub linikukirja"). Kadrid ei soovigi andeid söömiguks, vaid nende huvid on suuniteldud tululikule tööle („Kadri tahab takkusida, Kadri vingub villasida, nurub linanuustikuida").

Lihaheite liulaulud.

L i h a h e i d e ehk vastlapäev (saksa k. Fasten) langeb katoliku kiriku kevadpaastu algusesse, mil söödi viimast korda liha, harilikult seajalgu, ja veedeti see päev suure lusti ja möllamisega. Vastlapäeva toiminguist arenesid erilised lõbustused, nagu näit. n ä o k a t t e p i d u ja k a r n e v a l. Vastlapäeva pidamine on kombeks saanud kogu Lääne-Euroopas. Eestis anti sel päeval suur tähendus herne- ja oasupi keetmisele seajalgadega, urriluude-mängule ja liulaskmisele. Vastlaõhtul pidid nii vanad kui noored liugu laskma. Harilikult sõideti kelguga

mäest alla või tehti saanisõitu linaseemne kotil [8]). Olid seajalad söödud, mindi külast linu manguma, kuid peaasjaks siinjuures oli ikka kiire sõit ja nobe liulaskmine, et linad sel aastal kasvaksid hästi pikaks. Liueldes lauldi vastlalaule. Liulaul koosneb viiest jätkust, millest igaühel oma eriline sisu. Neis kujutatakse vastelt kui isikut või poissi sõitmas („Vistel-Vastel poisikene"), kirjeldatakse liulaskmist mäel, võrreldakse oma ja võõrast lina, laisklejate linaleotust ja pannakse toasistujaile peale vastlavanne („Kes ei tule liugu laskma, jäägu mardini magama!"). Sisult seisavad need laulujätkud küll ligistikku, kuid üheski teisendis pole nad liidetud tervikuks.

Laialdaselt levinud ja palju teisendatud on liulaskmist kujutav laulujätk, mille normaalkuju osutub järgmiseks [9]):

Lähme liugu laskemaie!
Lina liugu, pikka kiudu:
Lina liu laskejalle,
Tudrad toas istujalle,
Hebemed eestvedajalle,
Takud takkatõukajalle,
Paklad paigalseisajalle,
Luu kurun kurtajalle,
Vareskaelad vahtijalle.

Tähelepanu väärib ka oma ja võõrast lina käsitlev jätk. Viljandi- ja Tartumaal võivad liulaskjate soovid minna nii üksikasjaliseks, et isegi igale talule pakutakse iselaadilisi häid ja halbu linu („Peebule pika ja pehme, Tiidele tingutse, Toomale tutsaka, Hansule haljakese, Rekutoomale rebase, Andresele haleda, Kaldrijaagule kareda, Tumatrele tudikese").

Elutõsi ja nali.

Õpetuslaulud.

Elutõsi ilmub rahvaluules õpetuslauludes, milles anti noorsoole eluteele tarkust kaasa. Rohkearvuline on setudel seesuguste õpetuslaulude liik, milles emad manitsevad tütreid. Õpetuslaulud sisaldavad eestlaste kõlblaid arvamusi. Näiteks ei pea neiud üksteist halvaks pidama. Selleks pakkuvat metsa puudki head eeskuju. Küll on seal mõned puud teistest pikemad, mõned haavad halvemad, mõned kõivud kõveramad, siiski kummarduvad nad ühtekokku. Lahkeist sõnust, viisakast teretamisest ja korralikust töötamisest peetakse rahvaluules palju lugu; korralik töötamine ei tee mitte üksnes au tütarlapsele enesele, vaid ka tema emale,

[8]) Elmar Päss, Lihaheide Eestis. Tartu, 1931.
[9]) Samalt: Eesti liulaul. Runovõrdluse katse. Tartu, 1933.

kes last nii hoolsasti õpetanud. Rikkuse taganõudmist ei kiideta heaks, rikkust ei saa surres kaasa võtta. Neile, kes lasevad suud joosta ega talitse oma keelt, saab osaks naer ja laitus. Suurimat rõhku pannakse õpetuslauludes neiude karskusele. Emal on suur mure tütrest, kui viimane läheb teenima mõisa:

Sina kasvad mõisa'assa,
Saapasäärede seassa,
Tuhveljalgade toassa,
Kingajala kamberissa:
Viimati petvad peened särgid,
Haugutavad hallid kuued,
Matvad mantelimagajad,
Katvad karvased kübarad.
Sind ehk petvad petersellid,
Petersellid, peedijuured,
Saksa puu õunad saledad,
Maripuu marjad magusad.

Seepeale vastab karske neiu, et teda ennem petvat peenike liiv ja matvat maha must muld kui petersellid, peedijuured ja saksa puu õunad. Kuid karskuseõpetust pole vaja mitte üksnes mõisajunkrutest eemalehoidmiseks, ka perepoeg on petlik, temagi vastu peab neiu olema ettevaatlik. Vägivallale kästakse vastu astuda vägivallaga („Kui te käite teeda mööda, pidage piitsuke peossa, kandke kaigas kaindelassa!").

Pilkelaulud. Õpetuslauludega seisavad lähedases ühenduses pilkelaulud. Eestlane mõistab väga vaimukalt ja teravalt pilgata, kuid kõik pilkevõtted ei kuulu lüürikasse. Pilkenooli sihib rahvas lauludes kõige rohkem omasuguste pihta, ainult harva pilgatakse rahvalaulus ülemaid seisusi. Sakslastele saab osaks mõnitus, milles rahvas avaldab seda salaviha, mida ta vanal ajal südames kandnud rõhujate ja vabaduseriisujate vastu. Omasuguste hulgast pilkavad neiud lohakaid, korratuid ja joodikuid külapoisse, kihelkonna ja maakonna elanikud torkavad oma üleaedseid ja naabreid, aga ka uhked ja rikkad, rumalad ja laisad ei jää omast osast ilma („Kas sest peab kangas tulema? Viis oli vilksu vaksa peale, sada sõlme sülla peale").

Naljalaulud. Eesti naljalaulud on enamasti tasase loomuga. Neis ei taheta torgata, vaid heade naabrite kulul lõbutseda. Naljas ühendatakse asju, olusid, mis muidu tõsielus on vastandid. Nii kujutatakse naist naljaks sõjamehena:

Siin on rida neidusida,
Hea kord koos pärjapäida,
Hulk on ummiskingasida,
Salk saare lillesida.
Kas lähvad linna ehitama,
Pikka torni pillamaie?
Või lähvad saaja sagamaie?
Teevad linna linakestest,
Torni peale toomingasta.
Lähme Riiga rikkumaie,
Riia linna röövimaie,
Tallinna linna taotama,
Võnnu linna võttemaie!
Vaht siis hüüab valli pealta:
„Jäägu Riiga rikkumata,
Talilinna taotamata,
Võnnu linna võttemata.
Jäägu Riiga soola tuua,
Tallinn meile tubakat tuua,
Võnnu võtmeid vedada!"

Suurt naeru kutsub esile see, kui ära vahetatakse tegelaste näiteosad, neid asetatakse seesugusesse olekusse, millest neid muidu ei leita, mis käib nende loomu vastu. Nõnda nähakse Näsuveres ja Ubakallus, et „koerad kündsid, härjad haukusid, tüdrukud tegid regesid, naised raiusid rattapuid". Samuti kõditab see naeruerkusid, kui „siga läks tööle, mõõk oli vööle, kassil kannused jalas, lutikal pea lumine; kits läks killavooriga, lammas oma aamiga, konn läks kolme vallaga Riia linna viina viima, hiir aga istus, müts oli peas".

C. Rahvamõistatused.

Olemus.

Rahvamõistatused on pildid, võrdlused, lühikesed kirjeldused, mis meelega tehtud keeruliseks ja kirjuks, et seega juhtida asjale, millele mõistatus viitab, suuremat tähelepanu. Osavad luuletajad esitasid raskeid mõistatusi, kehvade omi võib kergesti lahendada.

Mõistatuste otstarve.

Mõistatusi lõid meie esivanemad vaimuterituseks, ajaviiteks ja lõbuks. Targast mõistusest peeti suurt lugu, seda katsuti mõistatuste andmise teel. Mõistatuste lahendaja õiendab mingi intelligentsikatse. Kuid ka nende esitaja tõendab oma vaimuteravust ja leidlikkust [1]). Tuli vanasti noormees kosja, siis esitati talle mõistatusi, et teada saada, kas tal on ka taipu peas. Rahvas räägib, et targa mõistuse pärast, mis avastati mõistatuste andmise teel, vahel kingitud vangidele vabadus ja andestatud surmasüü [2]).

Mõistatuste vanus.

Eesti rahvamõistatused on väga vanad. See selgub nende võrdlusest soome sugu rahvaste mõistatustega. Eriti palju ühtlust on neil soome sugu rahvaste mõistatustel, mis viitavad loodusnähtusile ja kultuurielule. Mõistatuste kõrget iga tõendab ka nende keeleline külg. Mõnes neist leidub selliseid sõnu, mille tähendust meie praegune põlv ei tunne. Neid sõnu ja kõnekäände säilitas rahvas põlvest põlve, ilma et hiljem ise oleks mõistnud. Teisendid selgitavad, et rahvas sõnu, mille tähendus oli neile võõras, tihti moondas, andes neile hoopis kummalise vormi. Seepärast on mõnikord võimatu rahvamõistatusele leida õiget lahendust. Hulk rahvamõistatusi on kahemõttelised. Neis püütakse

[1]) C. E. Mõtleja, Mõistatuste raamat. Esimene korjandus. Tallinn, 1878.

[2]) M. J. Eisen, Eesti rahvamõistatused. Tartu, 1913.

nähtavasti naljatada ja pilgata, sellest hoolimata, kas nali on kõlbeline ja viisakas.

Jaotus. Väliselt kujult jagunevad mõistatused mõistatusrunodeks ja lihtmõistatusteks. Regivärsistatud mõistatustes vahelduvad pikemad ja lühemad küsimused ja nende vastused. Näiteks:

Mõistke, mõistke, õed hellad,
Teadke, teadke, naised targad:
Kes joob jõesta vetta,
Haisub vetta allikasta,
Katsub küla kaevudesta?

Mina mõistan, miks ei mõista?
Vikerkaar, minu vennikene,
Seep see joob jõesta vetta,
Haisub vetta allikasta,
Katsub küla kaevudesta.

Lühemaid küsimusi ja vastuseid mõistatuslaulus:

Mõista, mõista, mu õeke,
Mõista minu mõistatusi:
Kes on haaviku emanda?
Mina mõistan, miks ep mõista,
Mis saab sesta mõistatada?
Jänes on haaviku emanda.
Kesse laane lammerikku?
Susi laane lammerikku.
Kesse kuusiku kuningas?
Orav on kuusiku kuningas.
Kesse kaera karjapoissi?
Karu kaera karjapoissi.

Kellel seljas kuldakuube?
Kuusel seljas kuldakuube.
Kellel kardane kasukas?
Kasel kardane kasukas.
Kellel halli vatikene?
Haaval halli vatikene.
Kellel seljas leinasärki?
Lepal seljas leinasärki.
Kellel see pea punane?
Pihelgal pea punane.
Kellel pikad põllepaelad?
Pajul pikad põllepaelad.

Lihtmõistatused on: a) võrdlused, näit.:

Eest kui ora, keskelt kui kera, tagant kui labidas? (Kana.)

Istub kui isand, sõidab kui saks, tallatakse kui koera? (Vokk.)

Sile kui siid, okkaline kui ohakas, ümmargune kui kera? (Siil.)

b) piltlikud kujutused, näit:

Eit pühib toa taga, tolm keerutab toa ees? (Lumetuisk.)

Ema imeb lapsi? (Jõgi.)

Koer haugub läbi luise aia? (Keel.)

Neli teevad voodit, kaks näitavad tuld, üks heidab magama. (Koer.)

c) kirjeldused, näit:

Seest siiru-viiruline, pealt kullakarvaline? (Sibul.)

Lipp lipi peal, lapp lapi peal, ilma nõela pistmata? (Kapsas.)

Org täis, mägi täis, mets täis, maa täis, aga pihku ei saa võtta? (Udu.)

Raiutakse, lõigatakse, keedetakse, küpsetatakse, aga siiski ei kõlba süüa? (Vorstiork.)

D. Vanasõnad.

Olemus ja tunnused.

Vanasõna on lühike mõtteavaldus, mida rahvas juba vanast ajast on hakanud tarvitama ja mis rahvasuus kindlal kujul edasi elades sisaldab elutarkust. Lühidusest hoolimata on vanasõna mõte täielik ja arusaadav [1]). Oma välise vormi säilitab ta kindlal kujul. Nagu täht ja pilt, mis kord raiutud kivvi, ei muuda oma nägu, nii püsib vanasõna jäädavalt rahva mälus. Enamasti tarvitatakse vanasõnas kujukeelt. Rahvas ei väljenda neis oma mõtteid otseselt, abstraktselt, vaid peidab nad mitmesuguste kujude ja võrdluste taha, et näitliku, piltliku kõne mõjul mõte jääks kuulajale sügavamalt meelde. Et näit. laisk inimene peab võitlema puudusega, see sõnastus on liiga kaine ja igapäevane, seepärast tarvitab rahvas „laiskuse" asemel selle tavalisi tunnuseid, nimelt: „uni" ja „magamine", ja seab ühtlasi vaesuse täheks „uue kuue" ja „maani särgi" puudumise. Nõnda väljendub sama mõte kujukeeles: „Uni ei anna uuta kuube, magamine maani särki." Selline kaunis, runotaoline sõnastus kergendab kolmanda tingimuse täitmist, mis vanasõnale esitatakse: ta peab rahvasuus elama. Inimesed avaldavad palju ilusaid, tuumakaid mõtteid. Niikaua kui rahvasuu neid ei levita ega iseloomulikul kujul säilita, ei või neid kutsuda vanasõnadeks ehk rahvasõnadeks.

Vanasõnade iga.

Mõned vanasõnad on tekkinud vanemal, teised hilisemal ajal, mitmed on saadud võõraist keelist. Uute rahvasõnade sündi võib tähele panna meiegi ajal. Suurel hulgal vanasõnadel on kõrge iga. Nagu tõendavad vanad üleskirjutised, on paljud neist juba mitmesaja aasta eest liikunud rahvasuus sel kujul, milles me neid praegugi kuuleme tarvitatavat.

Vanasõnade kogumine.

Eesti vanasõnade ja mõistatuste esimeseks üleskirjutajaks osutub Kullamaa õpetaja Heinrich Göseken (1612—1681). Oma eesti keele grammatika *Manuductio ad Linguam Oesthonicam* (1660) sõnastikus esitab ta kõnekäändude seletuses 72 vanasõna ja 2 mõistatust. Suuremal arvul kogusid vanasõnu ja mõistatusi ja andsid neid trükki: F. J. Wiedemann teoses *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten.* St. Petersburg, 1876; W. H. Stein, *Üks kubu vanasõnu.* Tartu, 1875; M. J. Eisen, *Eesti vanasõnad.* Tartu, 1911. Eesti Rahvaluule Arhiivi Tartus oli 1937. aastani koondatud kogusummas 129.789 vanasõna ja kõnekäändu ja 84.260 rahvamõistatust.

Vanasõnade tähendus.

Vanasõnade tähtsust ja väärtust hindab rahvas ise vanasõna abil: „Vanasõna — vana hõbe". Neist õpime tundma rahva mõtteid, vaateid, ta intellektuaalse ja moraalse hariduse taset ja ise-

[1]) J. Kapp, Vanasõna. Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamat 1873.

loomu. Vanasõnus väljendub rahva mentaliteet ehk vaimulaad. Sel sügavusi taotleval vaimuvaral on rahva enese kohta ka tegelik tähendus. Ta lohutab viletsuses ja kurbuses, karastab ja rõõmustab halvul päevil, on hädas tark ja mõistlik nõuandja ning õpetaja, on õiglane kohtunik, kes põlastusega karistab jõledust ning kurjust. Tihti peame üsna imetlema rahva teravat ja tervet mõistust, tarkust, hoolsust, tähelepanu, ettevaatust, mehist meelt ja mõnusat nalja, mis avaldub vanasõnus. Vanasõna kiidab mõnusal toonil nooruse rõõmu ja õnne, vanaduse tarkust ja ettevaatust; ta paljastab maailma jõledust ja õpetab, kuidas selle eest tuleb hoiduda; ta kujutab eluseisuste iseloomu, puudusi ja vigu. Eriti juhib ta meid igapäevases elus õiglusele, ustavusele, tõsidusele, usinusele, vahvusele ja headusele. Seevastu karistab ta kibedasti ihnust, ahnust, roomamist, kergemeelsust, kadedust, keelepeksu, salalikkust, laiskust jne. Nii harib vanasõna südant ja mõistust ning osutub väärtuslikuks kasvatusvahendiks.

Esteetiline ja kõlbeline külg.

Mõned vanasõnad on haritud kõrvale hoopis karedad kuulda. Sellised jämedad vanasõnad käibivad erilistes seltskonnakihtides, kus neid ei peeta jämedaks. Vanasõnade hulgas leidub ka niisuguseid, millel küll on rahva omaaegsest moraalsest seisukohast vaadates kulla nägu, kuid lähemalt silmitsedes osutub see kahtlaseks vasetombuks või koguni mullapuruks [2]). Nii võib vanasõna väljendada kas ümberlükkamatut tõtt („Kuidas külv, nõnda lõikus"), või kahtlasi ja kahemõttelisi väiteid („Üks kord pole ühtigi").

Vanasõna õpetab enamasti tõenduste abil. Siinjuures kasutatakse kaht meetodit. Sageli seab mõistus üksikuid juhtumeid üldise seaduse alla. Seda tõendusviisi näeme tarvitatavat neis vanasõnus, mis sisaldavad üldist elutarkust („Veerev kivi ei kasvata sammalt", „Söö, mis küps, räägi, mis tõsi"). Ümberpöördult katsub inimvaim üldnähtusi arusaadavaks teha üksikute juhtumite abil. Seda tõendusmeetodit tarvitatakse eriti seletavais vanasõnus („Kes korra käinud ümber tare, on targem kui see, kes istub toas").

Jaotus.

Sisult võib vanasõnu jaotada kolme liiki. Esimese liigi moodustavad need, mis avaldavad usulist ja aatelist, n. ö. filosoofilist elutarkust. Näiteks:

Jumal hooletut ei hoia ja laiska ei toida.

---

[2]) M. J. Eisen, Valekuld. Tartu, 1902.

Uhke läheb hukka, kõrge läheb kõrva, käre läheb kärna, hiljuke läheb edasi.
Parem hoida kui ohata, parem karta kui kahetseda.
Õige hõlma ei hakka ükski, vaga veri ei värise.
Kes hästi tahab surra, see peab hästi elama.

Teine liik vanasõnu jagab õpetust lihtelu juhtumite kohta. Näiteks:

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal!
Sitke kannab siidi, heldel pole helmigi kaelas.
Kohtuuksed on laiad sisse minna, aga kitsad välja tulla.
Sügisel on suured söömad, kevadel keed magusad.

Kolmandasse liiki kuuluvad vanasõnad, mis kõnelevad otseselt ilmast, põllutööst ja loodusest. Näiteks:

Rohunina tärkab, künnimees ärkab.
Lõoke toob lõunasooja, pääsuke toob päevasooja, ööbik toob öösooja.
Igavam on lehm lüpstes kui tappes.
Kes koera ei sööda, see söödab varast.

Rahva kõnekäänud.

Vahelüliks vanasõnade ja mõistatuste vahel on rahva kõnekäänud. Nende varal annab rahvas avaldatavale mõttele kenama väljendi, püüab nende abil kõne sisu teha piltlikult selgeks. Kujukeel, eriti võrdlused, metafoorid, liialdused jne. toovad sõnastusse elu ja mõnu.

Eesti kõnekäänud on näiteks:

Asjaks tegema = ettekäänet, silmakirjalist põhjust otsima.
Oma kannatuse alla võtma = puuduste vabandusi arvestama ja mitte käredalt otsustama.
Kulda ja kurja pakkuma = meelitama ja ähvardama.
Nüüd on oinad aia taga = äkiline, ettenähtamatu takistus, millest rumaluses üle ei saada.
Tabast ja tapist minema = segamini minema.
See on peaga katsudes tunda = nii selge, et võib pea abil läbi katsuda.

Vana rahvaluule maailmavaade, esteetika ja stiil.

Rahvaluule maailmavaade.

Mida rohkem süveneme eesti rahvaluulesse, seda enam selgub, et meile ei esine siin mitte üksnes ilusad luuletooted, vaid rahvaluule tuhandeis piltides ja helides kajastub ka maailmavaade, millel on päästev ja kinnitav karakter. Rahvalaul põlgab seda, mis on haiglane; temas väljendatud tunded on selged ja värsked, segamatud ja karsked nagu puhas vesi tasakesi voolavas metsaallikas. Et rahvaluule ennast elatab elu ürgjõust, kuu-

lutab ta heledat, optimistlikku maailmavaadet. Küll on rahvalaulul kurblik põhitoon, kuid rahvas armastab elu kurbi külgi looritada luuleiluga ja -säraga. Elu on rahvaluule järgi ilus, igatsetav ja kallis. Rahvaluulest kuuldub tagasihoidmatu elurõõm ja andumine esteetilistele tunnetele („Ilugeme, kui me võime!", „Üles, üles, kiigekene!").

Rahvalaul ei tunne järsku, kinnikatmatut, absoluutset eitust, ei tunne paljastatud „ei midagi". Kus ta peab eitama, seal varjavad naeratavad pildid eitava elemendi enda taha. Lõplikku hävimist rahvaluules ei olegi, vaid vaheldub ainult väline vorm. Eitus „iialgi" on rahvalaulule täiesti võõras, lugematuid kordi tarvitab ta selle sõna jaatavat vormi „iks", s. o. ikka.

Surma-kujutelm. Rahvaluules ei ole surm absoluutne lahutaja. Vaeslaps võib hauasviibiva emaga kõneldagi. Surnud elavad hauatagust elu edasi, muudkui väljapääsu ei ole sealt. Lahkunud omaksed peavad pärast surma mingit ametit või puhkavad. Uppunuil on veealuses palees lahke ja kaunis elu. Emaarmastus kestab haua taga veel edasi, ema muutub pärast surma lapsele kaitsevaimuks.

Õiglusemõiste. Rahvaluules kehtib õiglusemõiste ja tasuandmine töö järgi („Kuidas teed, nõnda saad"). Iga eksisamm, sõnamurdmine nõuab lepitust. Töö on rahvaluules kiituseväärilne, aus töö äratab lugupidamist. See on ühiskondlik kohustus. Tööst hoiduvad rikkad:

Ega rikas riiht ei pessä,
Kulda neiu kupo käänä:
Tal jääs udsu otsa pääle,
Põrmu jääse põlle pääle,
Sine siidi räti pääle.

Kokkukõla-taotlus. Vaesuseprobleemi rahvalaul ei käsitle. Sõnaga „vaene" ei tähendata varanduseta inimest, vaid harilikult seda, kes ilma hingelise, moraalse toeta, kes ilma armastuseta ja abita. Rahvalaul katsub jõuda harmooniliselt kõlavale lõpule, laseb nagu ehapaiste helendada üle kurva sündmuse. Mai, kes tappis mehe, leidis lõpuks pääsetee — läks merre angerjaks. Nuttev ema „Kalmuneius" leiab surnud poja tähena taevast, kadunud minia sõmerana merest. Õde, kes otsib uppunud venda, leiab lohutust selles, et kiidab venda vahust valgemaks, pilliroost sirgemaks. Rahval ei ole kalduvust lõpetada lugusid terava dissonantsiga, ta eelistab kokkukõla, sest see vastab paremini ta vaadetele. Optimism aitab üle elukuristikkude, ehitab üles, viib edule.

Rahvaluule võimaldab eritella lähemalt eestlase vaimulaadi. Nii vanades juttudes kui ka värsskõnes tungib sageli esile tagasihoidmatu pilkehimu, mis tõendab erku, kriitilist meelt, kalduvust irooniasse ja vaistlikku individualismi. Võtame sellele veel lisaks rahuliku, külmaverelise ja tasakaaluka käitumise ühes kainuse ja visadusega, siis viitab see elutundekompleks meie vaimulaadi intellektuaalsele koele ehk mõistuspärasusele. „Tulus" on meile olnud kaaluvam kui „ilus". Eestlase tundmuste laad on pikatoimeline ja enesessepöördunud, ilma tuleta ja kireta. Kuna regivärsid tihti sisaldavad paigalpüsivaid mõtteteisendusi, mõttekujutuse staatilist elementi, väljendavad muinaslood, eriti kangelassaagad taltsutamatut fantaasiat ja dünaamilist elutungi. Vaimulaadi lähem eritlus.

Rahvaluules valitseb lihtsuse esteetika. Niihästi proosas kui värsskõnes pöörab rahvas tähelepanu peamiselt väliste sündmuste ja juhtumite ärajutustamisele ja katsub sündmuste psühholoogilisest põhjendusest ning hingeelu kujutusest mööda pääseda. Ta hoidub sisemiste sündmuste ehk elamuste kujutamisest sõnades ja otsib ikka teed neid kuulajale nähtavalt silmade ette seada. Näiteks lastakse vaeslapsi teineteist lohutada, kuid selleks ei tehta palju sõnu, vaid „teine pühib teise silmi, teine teisel silitab pead". Lihtsuse esteetika.

Nagu kunstluules, valitseb rahvaluuleski teataval määral püüe leida mõtetele sündsamat, mõjuvamat ilmet, valida sõnu ja kõnekäände. Kuid rahvakogu on üksikute mõtete ja tunnete eristamises vähe arenenud, ei saa teostada individuaalset, isiklikku ja seega ühtlasi kõrgemat kunstioskust. Sellest siis tulebki, et rahvaluule oma väljendusviisis on lihtne, vahel üksluine, liiga üldine ja sageli ebamäärane.

Lihtsus nõuab kujutuses lühidust ja otsekohesust. Peent, põhjalikku tähelepanu, kauemat viibimist aine juures ja üksikasjalist analüüsi rahvaluules ei esine. Siin antakse kirjeldus kokkusurutult, loetellakse esileküündivad tunnused ja jäetakse lähem vaatlus kõrvale. Näiteks „Neiud kirikuteel": Lühidus ja otsekohesus.

Need on neiud, mis on meilla,
Kõnnivad kiriku teeda,
Pea soalla soetud,
Kuldaharjalla haritud,
Vaskikammila kasitud.
Sõrmkindad käessa,
Vikelsukad jalassa,
Kuub on kullakarvaline,
Seelik siidiviiruline,
Jalas uued ummiskingad.

Kuulaja mõttekujutuse elustamiseks ja meeleliigutuseks armastab rahvalaul kirjeldustes loetella üksikasju, tarvitab astendust ehk gradatsiooni. Näiteks: Astendus.

Viitjal viisi viletsusta,
Kõheldajal kuusi koormat,
Seitse sala sõlmitusta.

Meeleolustamisvahendina tarvitab rahvalaulik lausekujunditest tunderõhulisi küsilauseid, millele ise annab vastuse. Näiteks:

Mis sa kiunud, kiigekene? Kiike kiunub kindasida,
Halad, aluslauakene? Aluslauda andesida.

Plastiliseks kujutuseks rakendatakse kõnekujunditena osavasti leitud, vahel ka naiivseid ja julgeid võrdlusi. Näiteks:

Hobu ees neil kui see osja, Mära ees kui mängukanni,
Ruuna eessa kui see roosi, Täkku eessa kui see tähti.

Kujukeel. Sageli esineb rahvaluules metafooriline piltkõne, milles kaht asja ühiste omaduste põhjal võrreldes ühe asja omadused üle kantakse teisele asjale. Näiteks:

Kurat pandud kubja'aksi,
Pagan valla päälikuksi,
Saadan seatud kilteriksi.

Erilise mõnu saavutab rahvalaul sünekdohhi varal. Selles kõnekujundis paneb ta toime asjade vahetuse, paneb kas terve asemele ainult osa või nimetab asja asemel seda ainet, millest asi tehtud. Näiteks:

Tina seessa tilgukesta,
Karra seessa kaunikesta.

Rahvaluulet elustavad haruldased, fantastilised luulekujud, nagu siin fantaasia on üldse julge ja taltsutamatu. Laulikneiu ilmatark vend teeb näiteks tuulest hobuse, sädemeist sääred, kasteheinast kabjad, õlekõrrest kõrvakesed, tulesöest silmakesed. Päeval pole aega loojeneda, sest ta soeb sulaste päid, kammib karjalaste päid.

Kirjeldus- ja kujutusvahendid on rahvaluules küll primitiivsed, kuid juba seepärast algupärased ja väga huvitavad. Oma kujud ja võrdlused valib rahvalaulik otsimatult, sundimatult ja naiivselt. Suur naiivsus nähtub eriliselt lisandsõnade valikul. Neiut nimetatakse näiteks marjaks, kanaks, tedreks, linnuks, poissi jälle osjaks ja oaõieks. Sellises jäljendamatus värskuses ja naiivsuses peitubki suurelt osalt rahvalaulu eriline ilu ja mõju, ilma et just oleks tahetud taotella efekte.

Rahvaluule ilutsev geenius võlub oma ümbrusse ohtrasti läikivaid metalle, toredaid värve ja lokkavaid õisi. Kullased on kaelakoogud, hõbedased veepanged. Kõneldakse hõbenuppu-noorhärrast ja kuldpitsi-preilikesest.

Ilukahandavad asjaolud.

Rahvaluule ilu ja mõnu kahandavad siin-seal korduvad stereotüüpilised laused, pisut hooletu mõtetearendus ja kordamine, jämedus ning maitsetus mõnes võrdluses, vahel ka pealiskaudsus ning püsimatus tunnete avalduses. Aga ka juba kehvemaid luuletooteid karakteriseerib siiski eriline, omapärane laulutoon, isesugune mõttekäik ja isesugune sõnastik.

Rahvalaulu stiil.

Nagu rahvalaul kunstluulega võrreldes on teemade poolest vaene, keerleb talupoja kitsapiirilise koduse elu ja mõisaorjuse ümber, nõnda on ka tema väline vorm ehk stiil, ehk küll iseloomulik, omapärane ja huvitav, siiski vähe arenemisvõimeline. Kui laulikul mõlkus mõttes mingi sündmustik, valis ta esiteks mõne reaalse lähtekoha, kust võidi alata fantastilist teekonda, näit. „Tõusen üles hommikul". Seejärel valis ta mõte kibedalt nende ammutuntud lauluridade, võrdluste ja kõnekäändude keskel, mis puutusid ta aine piirkonda, ja otsis nende tagavarast oma sündmustikule vormi. Sest iga üksik lause, kõnekäänd, kuju, mis rahvalaulus esineb, on loodud kollektiivselt, on üldine, kõikidele lauludele kohane materjal, mis ära määrab üldise vormi ehk stiili. Nii kasutab rahvalaulik esivanemailt päritud vormivara oma ande ja osavuse järgi. Need stiilielemendid on enamasti kõigil laulikuil ühised, ka luulemeetod ja tehnika on rahva loodud, ainult nende kombinatsioon on iseseisev. Kõnekäänud, võrdlused ja muud stiiliained kaotavad liiga sagedase kordumise pärast oma otsese mõtte, neis pole üksikult iseseisvat tähendust ega loogilist sidet, nagu ka mitte arvsõnadel ja geograafilistel nimedel, mida tarvitati alliteratsiooni saavutamiseks, kuid nende kogudel on, nagu seda tõendavad mõtteriimi seatud read, ainult summaline tähendus: võrdlused ja pildid ei väljenda mõtet ennast otseselt, vaid näitavad eesmärki, kuhu poole mõte sihib. Kuulaja peab üksikutest piltidest lõpliku tõe ise välja koorima [1]). Nende võrdluste ja piltide valik pole juhuslik, vaid ühelt poolt juhib siin valikut hämaralt aimatav ideeline loomisloogika, mis sunnib hülgama üht vormi ja asemele võtma teist, kuid sageli

[1]) Fr. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Kriitika I. Tartu, 1935.

mõjub ühtlasi kaasa sõnade puhtvormiline väärtus, mis avatleb luuletajat otsekui nõiutud metsa. Sageli ei juhi loometööd mitte luuletuse idee, vaid mõni meeldiv kuju, armsakssaanud sõna, kõlav kõnekäänd. Sellest selgub, miks rahvalaulus esineb niipalju naiivseid lisandeid, haruldasi võrdlusi, piirita liialdusi, sest laulik on nendega täitmas stiiliseadusi ja vormiloogika eeskirju. Nii valitseb rahvalaulus kollektiivne stilisatsioon, mis oleneb alalhoidliku regivärsi seadustest. Vana rahvalaul on vormis niisama tüüpiline kui aines.

E. Uuema aja rahvalaulud.

Vana rahvalaulu saatus.

Eesti vana rahvalaulu saatus on pikaldane kadu. Regivärss läheb ühes vanade laulikutega hauda. Küll elutseb ta näiliselt veel käsikirjades ja trükitud antoloogiais, kuid sel kujul pole temas enam tõelist elu ega värskust. Elav on rahvalaul üksnes siis, kui teda lauldakse, kui ta käib suust suhu ja üks sugupõlv pärandab ta teisele.

Pind, millest vana rahvalaul juurdus ja kasvas, loodusrahvaste ajastu, on möödas. Rahva hing on ümber häälestatud. Uus kultuurilade on endisele peale kasvanud ja matnud ta enese alla. Vana aja naiivsed vaimuõied ei kannata uue aja karedat kultuuriõhku. Kust see tuleb? Vana rahvalaulu õitseng olenes kõigepealt sellest, et endisel ajal valitses rahva keskel ühtlus. Kuigi patriarhaalsel ajastul peremeest ja sulast nimepidi eristati, seisid nad ometi vaimselt ühel ja selsamal arenemisastmel. Neil oli ühine elutunne, ühine maitse, ühine laul. Uue aja kultuur lahutab rahva sotsiaalseteks kihtideks, loob teravaid vastuolusid, nõrgendab ühistunnet. Seni oli rahvalaul olnud ühiseks aardeks, ühiseks hariduse- ja naudinguallikaks. Raamat ja kirjaoskus tõid vaimuellu suure murrangu. Raamatud esitasid lugejaile uut mõttesisu, uusi elamusi uues väljendusviisis. Kes innukalt kirjandust lugesid, neil polnud enam aega ega kannatust kuulda rahvalaulikuid ega õppida pähe nende laule. Ühtlasi kadus usk rahvalaulu mõtteviisi.

Kunstluule ärkamine.

Kultuur tõstab arenemisvõimelisi indiviide rahvamassist kõrgemale, ta peenendab maitset ja jõustab individuaalset luuleloomingut. Regivärsi kõrvale tekib võõraste eeskujude mõjutusel isiklik luule ehk kunstluule, mis aine ja vormi suhtes otsib

uusi radu, loob isikliku, rafineeritud stiili. Kunstluulet loovad üksikud luulemeelsed isikud, keda on selekteerinud andekus ja sügavam vaimsus. Seda luulet harrastab tekkinud haritlaskond, kes loeb kirjandust.

Uuema aja rahvalaulu sünd.

Aga ka laiemaid, vaimselt vähemarenenud rahvakihte huvitab uus luulevorm, nagu nad üldse kinni haaravad kõigist kultuurisaavutusist. Need rahvakihid katsuvad jäljendada kunstluulet, tabada uut laulutooni. Kuid külalaulik ei suuda omandada isiklikku tundeviisi ega uue lauluvormi värsitehnikat. Ta tähelepanu köidab see, mis kunstlaulus väliselt kõige rohkem esile küünib ja on hõlpsamini omandatav, nimelt lõppriim ja stroofiehitus. Veereks jäi neljajalgne trohheus, vahelduv daktülusega, kuid varsti õpitakse tarvitama ka jambi. Värsimõõdu rakendamisel ei taotelda alati järjekindlust. Rahvaliku, üldiselt mõistetava väljendusviisi kõrval osutuvad lõppriim ja stroofiehitus uue rahvalaulu peatunnusteks. Seepärast nimetataksegi seda ka lõppriimiliseks.

Vana ja uue lauluvormi kokkupuutekohad.

Siiski on vanal ja uuel rahvalaulul kokkupuutekohti. Nagu regivärsis sageli algriim juhib sõnade valikut (näit. „maa on maksakarvaline"), nõnda tuuakse uuemaski rahvalaulus mõttekäigud ja sisu ohvriks lõppriimile, täidetakse paratamatult vormiloogika nõudeid. Nii seob järgmisi kujutlusi ainult riim:

Kui Tõnis õhtul õues käis,
Siis taevas oli lilla.
Üks setu potikoormaga
Läks üle Siimu silla.

Veel sundivamaks muutub vormiloogika vali surve, kui ühes lõppriimiga taotellakse algriimi:

Oh palu, ristiinime,
Et lammas sünniks sinine.
Siis poleks villa värvimist
Ja naistel raha raiskamist.
Villa värvimine paha,
Sine maksab palju raha.
Loll, kes linnast lehma ostab,
Narr, kes Narvast naise võtab.
Linna lehm ei anna piima,
Narva naine, see joob viina.

Uus rahvalaul meenutab rütmiltki regivärssi, sest et selle salmireas leidub harilikult ka neli rõhulist silpi. Kuid kaugemale sarnadus ei ulatu. Lõppriimilise rahvalaulu trohheilises värsis võib viimane värsijalg olla pea täielik, pea poolik ehk atakalektiline. Viimasel juhul lõpeb värss raske silbiga. Näiteks:

Mäe otsas, kaljulossis
Õitses mul üks armuke.

Teiseks puudub uue rahvalaulu veeres see rütmiline modulatsioon, mille varal regivärsilaulik võis värsi langu paigutada kas kaks või koguni kolm rõhutut silpi, teha tarbekorral tsesuuri ja üldse tuua veeresse vaheldust. Uue rahvalaulu värsis korduvad tõusud ja langud suurema järjekindlusega. Nii tekib ühepikkustes värsipaarides, niihästi trohheilistes kui jambilistes, monotoonne raiuv rütm, milles kuuldub justkui vemmeldamist. See on küla värsisepale veetlev muusika, eriti siis, kui värsilõpud on ilusasti riimis. Seesugune vemmalvärss on uue rahvalaulu eelistatud põhivorm. Nii jätkatakse eelpool alustatud luuletust järgmiselt:

Neiu, hoia selle eest,
Et sa ei salli saksa meest!
Saksa mees tahab kohvi juua,
Tilka vett ei viitsi tuua.

Ja nagu regivärsiveeretaja kõiki oma hingeliigutusi ei suutnud väljendada värsirealauses, vaid sellele järgnevad hüüded, nagu „alle-aa" või „kaske", neid vahel pidid edasi andma, nõnda kasutab ka uuema aja külalaulik refrääni oma ülekeevate tunnete vabaks tõlgitsemiseks sel juhul, kui nad ei mahu sõnadesse:

All orus rohelise pingi peal
Kaks kena neiut istsid seal.
Trihvai-trii, trihvai-traa,
Trihvai roosirallalla!

Ülemineku-periood.

Tõenäoliselt elas rahvapoeetika esmalt üle ülemineku-perioodi ehk murranguaja, mil vana lauluvorm hüljati, kuid uus polnud veel kujunenud lõplikult kindlaks. Esimesed ülestähendused tõendavad, et uus lauluvorm on varakult juurdunud Saaremaal, kus algas välisorientatsioon ja moderniseerumine [1]). Saarlaste tõemeelne ja mõtisklev „Kui mina alles noor veel olin" dokumenteerib oma kõrget iga vana-eestilise meloodiaga. Teksti kuuluvus ülemineku-perioodi selgub sellest, et siin on loobutud algriimist, kuid pole veel leiutatud lõppriime. Samalaadilise vahesammuna vana ja uue rahvalaulu vahel esineb kogu Lääne-Euroopas laialt tuttav „Kus käisid sa, kus käisid sa, mu pojuke?". Selle aluseks on vist mingi tõeline sündmus, õudne mürgitamislugu, mille traagikat aitab esile tõsta dialoog ema ja poja vahel ja valulev refrään: „ai valu mu südames" jne. Laulu mõte sel-

[1]) Juhan Libe, August Oinas, Hindrek Sepp, Juhan Vasar, Eesti rahva ajalugu. Tartu, 1932.

gub, kui oletame, et siin vana aja keelekäsituse põhjal „õe“ all tuleb mõista kositavat neiut. See oli nähtavasti leidnud endale meeldivama austaja ja kõrvaldas hüljatava kosilase sel teel, et söötis talle „hallikirju angerjat“, s. o. rästikut.

Vanimad lõppriimilised rahvaluulenäited ja tüüpiliselt rahvapärased vemmalvärsid kuuluvad saarlastele. Nimelt kaebab nende vägimehe Tõllu surev naine:

Matke mind aeda,
Muld matab mu vaeva.
Kaugelt kangest kuulub hääl:
Raske käsi rõhub rahva pääl.

Ja Udupere Toomas, kes õpetas Tõllu pojale viiuldamist, lõi pilliloo, mille eesmänguks lauldi vemmalvärssi:

Tiisu Tiiu oli ilus plika —
Poiste peale ta vaatas ikka.
Kui ta hommikuti tuba pühkis,
Luua varrega ta nisa nühkis.

H. Tampere uurimus „Jänese õhkamisest“ viitab sinnapoole, et selle Saksast laenatud luuleaine esimese eestikeelse värsistuse sünnikoht peab asuma Põhja-Tartumaal [2]). See värsistus

Oh mina vaene valge jänes,
Kevadine kerge jänes!
Elan suure metsa sees,
Paksu paju rähmu sees jne.

on paiguti algriimiline, paiguti lõppriimiline. Teine selline lauluvormide ristlus, jambilis-trohheiline rahvalaul on pärit ka Tartumaalt ja sisaldab ajaloolisi mälestusi XVIII sajandi lõpult:

Vaat siis oli põli meie maal,
Kui oli Katrina kuningas.
Vaat siis katti põli meie maalt,
Kui pandi Peeter Pauluvitsi.

See hakkas väge värbama,
Noorimehi nobima
Ja naisemehi narrima.

Ajaloost teame, et Katariina II värbas vabatahtlikke sõdureid, andes neile rahapalka. Keiser Paul muutis seda korraldust ja hakkas nekruteid võtma sunduslikult. Nagu Böckel üldiselt selgitab, ei käsitle rahvalaul ajaloolisi fakte usutavalt, vaid luuletab teisendeid. Ses laulus on Paul Petrovitš muudetud Peeter Pavlovitšiks.

---

[2]) Herbert Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. *Vanavara vallast.* Tartu, 1932.

Vanas käsikirjalises laulukogus, mis on alustatud Otepääs a. 1854, leiduvad „Punapardi laulu" riismed:

Üts hirmus sõdä sündi sääl, Es karta kedaki.
Se Muskva liina all, Es jõvva nemmä võidelda
Oi, se Muskva liina all. Se Muskva liina eest jne.
Kus Türk ja Prantsus Punapart

Külalaulik kõneleb siin Vene-Prantsuse sõjast 1812. a., kuid kujutab asja nii, nagu oleksid türklased ja prantslased koos Moskvat kaitsenud. Laulu lõpul lastakse Napoleon jääda võitjaks. Ilmselt ristlevad külalauliku kujutlustes kuuldused Vene-Prantsuse ja Krimmi sõjast. See tõendab, et laulu versioon on tekkinud Krimmi sõja ajal.

Eeltoodud näidetest selgub, et uue rahvalaulu tehnika arenes õige visalt. Püsib kaua ülemineku-periood vanast lauluvormist uuele oma ebamäärase segastiilse värsistusega. Kindlasti on teada, et teopõlve tegelikul lõpul, see on kuuekümnendate aastate veerul ja sealt edasi, neiude ja naiste suus kaasitamine ja regivärsside veeretamine olid veel täies hoos. Setumaal pole see veel praegugi lõppenud. Elu jättis teopäevil rahva hinge mure jälgi. Regivärss käsitles suures ülekaalus tõemeelseid ja muremõttelisi tundepuhanguid.

Uue rahvalaulu võidulepääsemine

Alles teopõlve tegelikule kadumisele järgnevail aastakümneil muutub rahva üldine meeleolu kergemaks ja lahkemaks. Sirgub uus generatsioon, kes pole orjanud mõisa. Selle hinge asub heledam, soojem, vabam elutunne, tulevad suhu uued, tujukamad sõnad ja ladusamad viisid. Siitpeale algab lõppriimilise rahvalaulu võidutee.

Romantilised jooned rahvalaulus.

On märgata, et uus rahvalaul areneb kahes suunas, mis erinevad ainevalikult ja käsitlusviisilt. Osa külanoortest, ainult tütarlapsed, harrastavad elevusrikast, kuid tundeviisilt romantilist igatsusluulet, näiteks laule kloostriüksildusest, kuningalastest, kes kokku ei saanud, kurtvast orvupiigast jõekaldal ja isegi kõrgeist krahvlikest kosilasist. Need ained on meie juurde ränanud võõrsilt. Näiteks põlvneb kuningalaste laul üla-saksa keelest ja on levinud Eestisse suuliselt [3]). Uuema rahvalaulu romantika on kitsapiiriline. Luulemeelsed külaneiud elustavad neis oma süütu lapsepõlve lahkeid mälestusi, noormees ülistab oma armastatu virkust („Pruut istub kuldsel toolil seal ja õmb-

[3]) Walter Anderson, Das Lied von den zwei Königskindern in der estnischen Volksüberlieferung. Tartu, 1931.

leb ühe raami peal"), mees kiidab oma naist („Pole ma rikas, pole ma vaene, aga mul on kena naine").

Romantilist meeleolu lõid tol ajal need uued rahvalaulud, mida kasutati ringmängudeks. Mängutegevus arenes algusest lõpuni pidevalt, nagu väikeses draamas. Kuid ainult ringi keskel viibijad said mahti tegelemiseks, suurem jõuk osalistest piirdus laulmisega ja ringlemisega. Lõppriimilised ringmängud olid tol ajal: „Lilla istus kamberis", „Mina kurblik neiu", „Mõisnik astus väravast välja" jne.

Realism uues rahvalaulus.

Uue rahvalaulu teine haru omandab realistliku värvingu ja taotleb oma napis väljendusviisis tüsedust ning mehisust. On ilmne, et meessugu surub vemmalvärsile peale oma isiklikud karakteritunnused. Külapoisid sepitsevad päris siledaid, voolavaid vemmalvärsse. Teemastik rikastub, mitmekesistub, väljendus muutub vabamaks ja julgemaks. Harrastatakse valida aineid isiklikust käekäigust, perekondlikust ja sotsiaalsest elust. Laulutoon ja -viis muutuvad mänglevaks, karglevaks. Pääseb kehtivusele rahvapärane iroonia. Pärnu-poolne külapoiss meeleolutseb: „Tilla-lilla poissmehepõli, mis sest kiita, laita oli". Viljandimaal heidetakse nalja taluniku üle, kes uhkeldab oma tütardega, ja lastakse isa nõnda suurustada:

Meie Mai, see mõistab niita,
Niidab kaared teistest ette,
Kaared nii kui laud.
Oi, oi, kaared nii kui laud!

Tundub, et lauluainesse ei suhtuta asjalikult, tõemeelselt, vaid vaadeldakse inimesi ja olusid koomilisest küljest, karikeeritakse neid, taotellakse naljatustega esile kutsuda elevust. Muidugi jõutakse nõnda eesmärgile. Ka ei puudu eneseiroonia. Tartumaal levinud tantsulaulus öeldakse:

Savikoja venelane,
See mu tütre kosilane.
Ei või tütart sulle anda,
Sa viid tütre saviranda.
Sa ei anna leiba süüa,
Annad savi veel ja lüüa.

Nalja ei heideta rahvalaulus mitte ainult inimeste üle. Ka loomi esitatakse laulutegelastena, eriti rebast, varest, kanu. Neis looduslauludes võib leida mõtteluule jälgi, kuid siingi käsitellakse ainet ironiseerivalt. Näiteks tõmbab rebane saagile minnes saksa kuue endale selga, kuid unustab hänna peitmata. See ettevaatamatus saab talle saatuslikuks. Pärnumaal levinud „Kõnnu

kuke laulus" seatakse kanadepidamise kasulikkus naljakasse valgusesse:

Kanad küll on väiksed loomad,
Aga kanged kasutoojad.
Talvel toas nad teevad lärmi,
Teenivad ka naistel värmi.
Kevadel, kui päevad soojad,
Toovad kanad kirjud pojad.
Nende eest ka saadaks maksu,
Kui on Pärnus patisaksu.
Liiati veel saksasugu,
Himustab seda kanapugu.
Aga kõige suurem kasu,
On veel kallis vokirasu.

Külapiigat meelitatakse laulus, et tal on sitsisuu ja siidimusu, atlassiidi hambad suus, purpurpunased palged peas, aga juhtub ta end unustama ja poistele ohvriks langema, siis on halastamatu häbistus vaesekese osa. Nii astendub naljatus kibedaks, torkavaks sarkasmiks:

Täna õhtul läeme meie
Laenu Madlit vaatama,
Kas ta võtab kiigu-kiigu,
Või ta võtab äiu-äiu
Lauldes Jukut kiiguta.
Kas tal puudub pudrupütti,
Või tal puudub viinavaati?
Ei tal puudu pudrupütti,
Ega vaja viinavaati.
Õlut, viina on tal küll —
Aga titel puudub taati.

Simmanilaulud.

Uut rahvalaulu viljeles ja nautis esmalt külanoorsugu. Suurema kuulsuse muretses sellele simmanite korraldamine, kusjuures endisi ringmängulaule asendas uus simmanilaul, milles ringmängu vaheldatakse tantsuga. Laulu esimesel poolel on aeglane tempo piduliku ringlemise saateks. Teine, kiiresti lauldav pool, millel eri sõnad ja eri takt, toetub tantsurütmile. Näiteks lauldakse esmalt pidulikul toonil„ Mu isamaa armas" esimese stroofi lõpuni, sellele järgneb vahetult ülemeelikult tujukas „Käi kapsasse, käi kapsasse, aga ära mine kaalide kallale!". Käesoleva sajandi tulekul toodi simmanilaul keskkooliõpilaste poolt maalt linnadesse. Nii sattus ka linna haritlaskond uue rahvalaulu harrastusringi, sellest hoolimata et simmanilaul on vähe esteetiline, ei rahulda igakord musikaalselt ega luuleliselt ilutundeid. Ta levikut soodustas see, et ta pakub arvukale seltskonnale võimalusi üheaegseks ajaviiteks ja tegutsemiseks, vaheldades laulu tantsuga. Simmanilaulu tekstides on sageli aineks armumäng, peiu resp. neiu hülgamine või pooldamine. Eelistatud simmanilaulud on: „Üks jahimees läks metsa", „Üks ilus mõis on Eestimaal", „Oh kui rasked on mu päevad". Ringmängud võivad vahelduda rahvatantsudega, mille juurde lauldakse vemmelvärsse, nagu „Kaera-Jaan" jne.

Ainestiku ülevaade.

Mida rohkem läheneme rahvalaulu tänapäevale, seda mitmekesisemaks ja värvikamaks osutub lõppriimilise värsiloomingu

ainestik. Esitan järgnevalt lühikese tüüpide ülevaate. Neis leiab käsitlust näit. kodukoht („Mul meeles meri, metsakink" ja „See Soaremoa on veikene moa"), armastuse õnn ja valu („Oh ütle, kena neiuke!", „Ilus poiss küll olen ma", „Kui olin alles nooruke"), vanapoisi saatus („Siin ma istun üksi"), kõrtsielu („Ma olen oma vanemate ainuke vara"[4])), vangide ja hulkurite seiklused („Vaat' kus poiss, kel lust oli minna!"), revolutsiooniline meeleolu („Nüüd ärka ilm, kes alles orjad!"), sõjaretk („See ranits, mis mul selga pandi", „Kui Saksamaa on ikke all"), sotsiaalsed vahekorrad („Oh mina vaene taluori" ja „Kui kätte jõuab küünlakuu") ja meremeeste elu („Ei meremees kosi noorelt naist"). Pealeselle lokkab külas lopsakas eepika, millel on aineks armastustragöödiad, verised külapoiste kaklused, roimad, pidustseenid külakõrtsis jm.

Kokkuvõtlik karakteristika.

Uue rahvalaulu repertuaar, eriti see osa, mis olevikule lähemal, juurdub esteetiliselt vähearenenud rahvakihis. Sel kandlel ei helise töö- ega murelaulud. Ta keeltemängust kõlab kerge ja hooletu elutunne, tujukas lõbustus- ja arvustusind. See on rohkem ironiseeriva mõistuse kui elevustloova tundeelu väljendus. Pagelejad, nagu simmanilised, ehalkäijad, õitselised, kõrtsilised, vangid, külarätsepad, madrused ja pillimehed on peamiselt vemmalvärsside loojad ning levitajad. Mõni neist on laulus oma kutsegi üles andnud („Ma olen Jantka, koerapoiss"). See luule vastab ainult teatud alamkihi maitsele ja ilutundele. Hoogne ja tugev rütm ja kõlksuv riim teevad selle massile meeldivaks ja mõistetavaks. Moodsate esteetide väide, et pahede õhkkond soodustab kunstipüüete teostamist, leiab meie külalaulikute uuemas toodangus kinnitust. Nende loomingu stiimuliks on nooruse elulust, kired ja pahed. Peatelgedeks, mille ümber keerleb tänapäeva rahvalaul, on armuelu, rõõm pagelemisest, joomakirg ja pilketahe. Instinktiivselt tunglevad uue aja külalaulikud elustiililt, mõtte- ja väljendusviisilt isiku vabastamisele. Nii pakatab uus rahvalik värsilooming samast individualistlikust ajavaimust, mis iseloomustab moodsat kunstluuletki.

Uuemail rahvalauludel ei ole mitte ainult psühholoogiline tähendus, vaid nad võivad olla huvitavad esteetilisestki küljest. Need sõnalise vaimuloomingu primitiivid, väljendatud vahetult,

[4]) Alfred Kurlents, „Vanemate vara". Monograafia ühest joomalaulust. Tartu, 1933.

ilma eelharjutusteta ja parandusteta, on naiivsed, võltsimatud ja värsked. Vemmalvärsistiilis leidub otsinguid lihtsale, vabale, otsesele, jõulisele ja tabavale väljendusviisile. On päris üllatav näha, et meie külalaulikud juba ammu on viljelnud konsonantriime ja irdriime, mis nüüd eesti kunstpoeetikaski on saanud tunnustuse. Näiteks: nõder — vader, leppis — lõppis, piima — viina, kraavis — paaris, inime — sinine, aeda — vaeva jt.

Teine järk.

Vaimuliku kirjanduse valitsusaeg.

Ajaloolised ja ühiskondlikud tegurid.

Iseseisev Eesti.

Eestlaste asumisala Läänemere idarannikul, kuhu nad on siirdunud Volga mailt osalt enne Kristuse sündi, osalt pärast seda, oli neile küll kasulik, kuid ühtlasi ka ohtlik. Sest ilus ja kaubanduseks soodus neemik äratas võimsais naabreis kadedust, kuid ei pakkunud nende pealetungi vastu loomulikku kaitset. Samuti nõrk oli selle rahvakillu ühiskondlik korraldus ja sellest olenev sisemine kaitsejõud. Võimutahte puudusel ei saavutanud meie esivanemad ühtlast rahvariiki, sest nagu neil vaimuvallas polnud ühendavat ülijumalat, nii puudus rahval endal üldine juht. Vabatahtliku liitumise teel tekkisid küladest kihelkonnad ja neist maakonnad, mille eesotsas seisvad vanemad rahvakogu abil otsustasid ja korraldasid ühiskondlikke asju [1]). Lepingud sõlmiti suuliselt, samuti peeti kohut ilma üleskirjutatud seadusteta ja kirjaliku asjatalituseta. Sõnumeid ja kutseid saadeti laiali käskjalgadega. Luulelooming pärandati, nagu juba eespool kuulsime, suust suhu ja põlvest põlve. Nagu muud hiliskultuuri valdkonda kuuluvad rahvad, ei tundnud eestlasedki enne tutvustamist ristiusuga kirjutamisoskust ega soetanud kirjavara. „Kirjaks" kutsusid nad esmalt tarbeasjade ja ehete ilustusi ja selle tehnikat „kirjamiseks", kuid mõtete jäädvustamist kirjatähtede varal on nad vist õppinud tundma venelastelt, kelle keelest meie, nagu soomlased ja lätlasedki, oleme laenanud sõna „raamat". Kuid tegelikku kirjutamisoskust levitasid meie keskel alles sakslased. Umbes tuhat aastat suutsid eestlased oma poliitilist iseseisvust kaitseda võõraste pealetungijate vastu, siis tõi ajaloo taltsutamatu käik meie saatusesse järsu pöörde.

Eestlaste ajalooline saatus.

Teise aastatuhande algul tõusis Saksamaal suur rahva tungimine väljapoole, sest et elanikkude arv kasvas seal kiiresti ja haritud maa-alad jäid kitsaks. Arvukate keskaegsete rüütlite maaisu, kauplejate kodanikkude äritulud ja katoliku kiriku võimupüüded kihutasid sõjakaid sakslasi alistama üht naaberrahvast teise järel. XIII sajandi algul tuli järjekord eestlaste kätte. Kangelaslikult ja meeleheitlikult kaitsesid meie esivanemad aastakümneid oma vabadust ja kodumaad. Kuid osalt oma sisemise,

---

[1]) Jüri Uluots, Eesti muistsest riiklikust ja ühiskondlikust korrast. Looming 1932, nr. 6.

ühiskondliku korralduse puuduse ja kehvema relvastise, osalt ka arvuliselt rängas ülekaalus olevate Saksa rüütliparvede ja nende liitlaste tõttu murdus ligi kakskümmend aastat (1208—1227) kestnud vabadussõja lõpul eestlaste sõjaline jõud. Võitjad rõhusid võidetud rahva aegamööda, kuid järjekindlalt kõige rängemasse pärispõlve, majanduslikku orjusesse ja vaimsesse sõltuvusse. Pärispõlv ühes kaasaskäiva germaani kultuuriga murdis läbi eestlaste orgaanilise edenemise, seadis ta vaimuelu hoopis uuele, võõrale alusele.

Ühiskondlikud mõjud.

Et eestlaste ristiusustamine toimus sõjalise võimu abil, võeti nende ristimine ette, ilma et ristitavaid enne oleks õpetatud. Vastristitute eest ei kantud vaimselt ega usuliselt hoolt, vaid nõuti ainult usukommete välist täitmist. Et jumalateenistust peeti ladina keeles, ei saanud rahvas selle sisust aru. Katoliku usu vaimulikkude ettevalmistamiseks avati kloostrikoolid, kuid meil puuduvad igasugused teated sellest, et need oleksid levitanud rahva sekka kirjaoskust, mis on rahva kirjanduse rajamise loomulikuks eelduseks. Alles pool sajandit pärast reformatsiooni läbiviimist kuuleme, et Tallinna ja Tartu evangeelseis kogudusis on töötanud eestikeelsed rahvakoolid [2]). Vististi andsid need noori kirjaoskajaid koguduseliikmeid, kes võisid kasutada käsikirjalist lugemisvara, nimelt rahva sekka levitatud katekismuse ja kirikulaulude sõnu, mille lugemist soovitab G. Müller oma jutluses. Selliste algsete lugemisainete, esimese rahvakirjanduse vaevalist levikut aitasid tõsta esimesed kodumaised trükikojad, millest üks, Jak. Beckeri nimeline, asutati 1631. a. Tartu ülikooli ja teine, Chr. Reusneri nimeline, 1634. a. Tallinna gümnaasiumi juurde [3]). Oluliseks ühiskondlikuks teguriks kirjanduse rajamisel on ka kirjastaja. Esimeseks eesti kirjastajaks osutub Gisebertus, raamatukaupmees Tallinnas, kes 1535. a. laskis Wittenbergis trükkida Wanradt-Koelli katekismuse. Ta jäi oma tööviljast ilma, sest et see meie kirjanduse esiktrükis võimude poolt konfiskeeriti ja hävitati. Järgmine eesti trükkteos, millest eksemplare säilinud meieni, Henricus Stahl'i *Käsi- ja Koduraamat*, ilmus autori enese kirjastusel, milleks Rootsi riigivalitsus andis abiraha. Kirjandustooted saadeti tol ajal rahva sekka üliodava hinna eest. Nii maksis näit. esimene eesti täispiibel köidetult 70 kop. vaskrahas või 25 kop. hõbedat. Eestlased ei leidnud kaua aega mahti juhtida oma kirjanduskultuuri arengut, sest neid peeti pärispõlves. Nõnda ilmneb tõeliselt haruldane nähtus, et umbes kolm sajandit võõrad harivad eesti keelt ja rajavad kirjandust. Sellest ongi tingitud meie varajaste kirjanduspüüete aeglane, kobav ja äärmiselt vaevaline areng.

Varajase kirjanduse üldlaad.

Kuni XVIII sajandi lõpuni pakkusid saksa ja rootsi rahvusesse kuuluvad kirikuõpetajad eesti keeles peaaegu ainult vaimulikke kirjandustooteid, andes trükki katekismuse ja kirikulaulude eestindatud tekste, jutluseraamatuid ja pühakirja tõlke. Ajastut eesti kirjanduse arengus, mis ulatub Arveliuseni, võib nimetada vaimuliku kirjanduse valitsusajaks, sest et mõningad ilmlikud pulmalaulud ja kalend-

[2]) V. Reiman, Bartholomäus Gilden. Sirvilauad 1899.
[3]) Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu. Tallinn, 1933.

rid, mis sel ajal trükiti, kaovad täiesti vaimuliku kirjavara hulka. Kolme sajandi kestel ei ilmu uustrükistena mitte üle saja teose [4]). Nagu mujalgi hiliskultuuri mail, pole need tekkinud rahva enda kirjanduslikust loomistarbest, vaid vajadusest vahendada maarahvale ristiusu algõpetuse põhitõdesid. Kui seda lugeda eesti kirjanduseks, siis ei tohita selle mõistega veel ühendada algupärasust ja iseseisvat edenemist. Praeguste väärtusmõistete seisukohalt otsustades ei ole selle kirjanduse arengu jälgimine mitte niivõrd kirjanduslugu kui kirjakeele ja kultuuri ajalugu. Lähtudes sellest vaatepunktist, arutame käsiteldavas ajajärgus peamiselt eesti kirjakeele ja õigekirjutuse arengut.

Jaotus.

Vaimuliku kirjanduse valitsusaeg jaguneb kaheks pikemaks alajärguks: A. Segase saksa-eesti kirikukeele aeg. B. Eesti parandatud kirikukeele aeg.

A. Segase saksa-eesti kirikukeele aeg.

Eesti keele vanimad mälestusmärgid.

Esimesed eestikeelsed sõnad.

Eesti keel on lääne-soome ehk ühis-soome keelemurre. Soome-ugri rahvaste algkodu oli see maavöö, mis ulatub Ilmjärvelt Volga ja ta harude kaudu Kama jõeni ja Uurali mäestikuni. Sellest ajast, mil soomlased elasid veel üheskoos, ei ole säilinud kirjalikke mälestusmärke. Vanim sõna, mis meie keeles peale mõne kohanime kirjas on säilinud, on Jumal. Olav Püha käsul käinud skandinaavia reisijad Thore Hund ja Karl 1026. a. kauplemas Bjarmimaal ja leidnud seal suures pühas metsas aia sees puust kuju, mille põlvil lasunud rahaga täidetud kauss. Sealsed elanikud nimetanud seda Jomala kujuks, millele nad toonud ohvrit [1]).

Järgmised kirjalikult säilitatud eestikeelsed sõnad esinevad Läti Henriku ladinakeelses kroonikas *Origenes Livoniae*, milles preester Henrik toob esile piiskop Alberti valitsusaja a. 1200—1229. Kroonika selles osas, milles käsitellakse eestlaste alistamist, leidub kaunike hulk eestikeelseid sõnu, nagu *maleva*, *kylegunda*, *vanem* ja *maja*. Kui saarlased preester Talibaldilt tahtnud kätte saada riisutud varandust ja teda piinanud, öelnud nad talle pilkeks: „*Laula, laula, pappi!*“. Kohanimedest, nagu *Allentaken*,

[4]) J. H. Rosenplänter, Uebersicht der ehstnischen Literatur nach dem Inhalte der Schriften und chronisch geordnet. „Beiträge“ XX, lk. 1—41.

[1]) J. Krohn, Suomen suvun pakanallinen jumalanpalvelus. Helsinki, 1894.

EESTI KIRJANDUSE TARTUS

Odenpe, Sontagana, Jogentagania, näeme, et selleaegses eesti keeles omastava lõpp oli -n, nagu soome keeles veel praegugi, ja et omastav kääne sõnast „jõgi" ei olnud „jõe", vaid „jogen". Hulga Eesti kohanimesid sisaldab XIII sajandi teisel veerandil kirjutatud Taani valitsuse maksuraamat *Liber Census Daniae*.

Kullamaa käsikiri.

Ajaloost teame, et Riia piiskop Henning von Scharffenberg juba katoliku ajal hakkas preestritelt nõudma rahvakeele oskamist. Seepärast näib olevat tõenäoline teade, et Saare-Läänemaa piiskop Johannes IV Kievel olevat lasknud 1517. a. katoliku katekismuse eesti keelde tõlkida. Tänini pole sellest raamatust jälgegi leitud. Katoliku ajast pärit on *Pater noster*'i, *Ave Maria* ja *Credo* eestikeelsed tõlked, mis leiduvad Kullamaa vanas käsikirjalises vakuraamatus [2]). Kahe esimese tõlke ümberkirjutaja on Kullamaa preester Johannes Lelow, kes siin tegutses 1524. aastast peale vaimulikuna.

Pater noster ehk Issameie palve on eestikeelse tõlkekirjanduse vanim näide, mis esineb praegusele lugejale vanade keelevormide ja vigase muulasmurraku seguna:

Yſamede, ken ſynna otte [3]) tayuas. po(h)ulut [4]) on ſynnu nymmy. Kulkut [5]) ſynnu rikus ſatka ſynnu tachtmuß tayuas nynck maeße [6]). Anna meytte tenneny yecke pewyne leybp. ninck heytka andex meye wollkat. nynda kut meye Andex annama meytte wollalyſth [7]) vasta. elle [8]) ſaettyt meyttyt kurya Ohachtuß [9]). erenes ſattka meyt kuryasth. Amen.

Esimene meie ajani pärandunud katse eesti keelt kirjutada tõendab teatud määral harjumust sõnade fikseerimisel. Sõnakujud on silmale üliveidrad, kuid ladusal ettelugemisel võis ehk kuulja kuidagi taibata nende mõtet.

Wanradt-Koell'i katekismuse katkendid.

Reformatsioonikiriku elulisemaid vajadusi olid koolid ja trükitud raamatud. Alates XVI saj. on Tallinna Oleviste koguduse koolis alatiselt õppinud umbes 20 eesti ja rootsi soost poeglast, kellest mõned saadeti välismaale usuteadust õppima. Neist õpilasist on võrsunud esimesi eesti kirjamehi. Sellisena esineb Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Johann Koell, kes tõlkis eesti keelde reformatsioonijutlustaja Simon Wan-

[2]) P. Johansen, Eestikeelsed palved Kullamaalt. Tallinn, 1923.

[3]) otte = võiks ka lugeda: olte (oled). [4]) po(h)ulut = põhütut (pühitsetud). [5]) kulkut = tulgu. [6]) maeße = maasse. [7]) wollalysth = võlaliste. [8]) elle = älä (ära). [9]) Ohachtuß = ohahtus (kiusatus).

r a d t'i alamsaksakeelse luteri usu katekismuse. See esimene raamat, milles leidub eestikeelset teksti, on trükitud 1535. a. Wittenbergis. Ta nihutab eesti kirjanduse alguse senisest saja aasta võrra kaugemasse minevikku tagasi, pisut ettegi soome ja läti keeles ilmunud esiktrükistest. Haruldasest trükkteosest on säilinud ainult 11 katkendlikku lehekülge [10]).

Tallinna magistraat kuulutas selle raamatu varsti pärast ta ilmumist keelatuks ja määras ta hävitamisele seepärast, et eestikeelse tõlke ääremärkustes oli parandatud rohkearvulisi vigu, mistõttu katekismus ei sobinud eestlastele õpperaamatuks [11]). Eelmisest keelenäitest on see küll rahvalikum, kuid üldiselt ei erine kuigi palju neist tekstitunnistustest, mis meile on seni tuttavaks saanud põhja-eesti kirjakeele alalt. Sõnad, nagu „Kuth", „meddy" ja „nynda" lubavad oletada, et loode-eesti murre on mõjutanud tõlkijat. Nagu selgub Oleviste kooli arhiivist, on Tallinnas hiljem olnud mittesaksa katekismusi liikvel ja neist on 1576. a. ühele vaesele õpilasele üks eksemplar ostetud [12]).

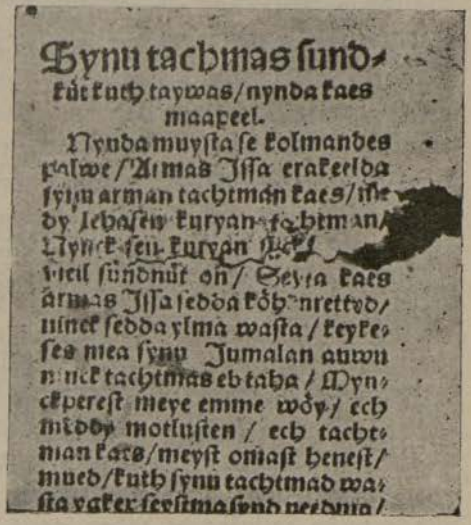

Lehekülg Wanradt-Koell'i katekismusest.

Pikemaid eesti keele lauseid leidub vanas käsikirja katkendis, mis avastati 1893. a. Tallinna raekojast. See kirjatükk arvatakse pärit olevat XVI sajandi esimesest poolest, nimelt orduajast [13]). „Kesz Walkist tunnistap."

Keß Walkiſt tunniſtap, ninck ep Woy ſe teor tehe ſe Maxap . . . 1 w.
Keß Unrechti kaiwap ſe maxap nuchtuß . . . . . 1 w.

[10]) H. Weiss u. P. Johansen, Bruchstücke eines niederdeutsch-estnischen Katechismus vom Jahre 1535. Beiträge zur Kunde Estlands XV. 1930.

[11]) Gunnar Mickwitz, Uusi andmeid eesti vanima raamatu ajaloo kohta. Ajalooline Ajakiri 1936, nr. 2.

[12]) P. Johansen, Wanradt-Koelli katekismuse senitundmatuist järglastest. Eesti Kirjandus 1935, nr. 10.

[13]) V. Reiman, Eesti kirjanduse hommikul. EÜS-i album II. Tartu, 1894.

Keß Roiwi vise ucheſt teiſeſt wottep tehvehl ellick kircko ellick toa ſeeſt ux aßi nis Kuß tibbo Wert on ſee Makſap . . . . . 40 w.
Kuß ux aßi ux kort leppitut on ſee ep pehe vheſte kaiwatut ſanna, keß ſe waita tep ſe mackſap . . . . . 1 w.
Joxſep ux ſullane temma perremehe jureſt erre enne ko temma aſt weljaß on ſieß kaddup temma palck keick ſeſt nuchtlußeſt ſap ſe Jßandt ux kolmaß oßa ninck ux oßa ſe kirck ninck kolmaß oßa ſe keß kaiwap.
Keß teiſe pehl Walleſtap ninck ep woip ſedda tedde ſahte ſel ohn Witzet ſelka pehl.

Nagu katkendi sisust nähtub, seisab meie ees kuus vana seaduse paragrahvi. See on osake *Liivi stifti talurahva õigusest*, mis ordu valitsusajal kehtinud ka Eestimaal. Eesti keelde tõlgiti „talupoja õigus" seepärast, et orduajal esiotsa veel lasti eesti vanemaid *(seniores terrae)* osa võtta kohtumõistmisest. Päris õigesti tarvitab tõlkija nimisõna osastavat, kui eelkäiv arvsõna seda nõuab, näit. „Kuß tibbo"; samuti tunneb ta osasihitist eitavas kõnes: „sedda", ja abiverbi „võima" tarvitamist eitavas kõnes: „ep woy". Kuid kindel ta neis käändeis veel pole ja pöörab ka abiverbi valesti: „ep woip".

Tekstitunnistus on kirjutatud gooti nuklike tähtedega. Konsonandid märgitakse sageli iseloomulike saksa tähtedega: ß, ft, ck, x, dh, z, tz, pikki vokaale h ja ie abil ja lühikesi sel teel, et nendele järgnev konsonant kirjutatakse kahekordselt: temma, erre, kaddup jne. Teiste sõnadega, eesti keelt kirjutatakse just nõnda nagu selleaegset saksa keelt, mille õigekirjutus oli veel väga kõikuv.

Eesti algupärase vaimuliku kirjanduse algmed.

Uue käsikirja avastamine.

Pärast Liivimaa orduriigi lagunemist alistus Tallinn ühes ta juurde kuuluvate maakondadega Rootsile. Rootslaste hoolitsemisel on vististi tekkinud lahedamad olud eesti kirjanduse arenguks. Seda tõendab Tallinna linnaarhiivist avastatud mahukas eestikeelne käsikiri, mis suudab anda juba pisut selgema ja kindlama kujutluse tolleaegseist kirjanduslikest katsetusist. See käsikiri koosneb 39 algupärasest kantslikõnest, kirjutatud ja peetud Georg Müller'i poolt 1600.—1606. a. Tallinna Pühavaimu kirikus selle koguduse abiõpetajana. Need jutlused ilmusid trükis 1891. a. Õpetatud Eesti Seltsi toimetustena [1]).

Mülleri elust.

Georg Müller on sündinud umbes 1575. a. Tallinnas. Ta kuulus vist Oleviste kirikukooli õpilaste hulka. Jutluste sisu

[1]) Neununddreissig Estnische Predigten von Georg Müller 1600—1606. Verhandl. der Gel. Estn. Gesellschaft zu Dorpat. XV. Band.

tõendab, et nende kirjutaja pidi olema saanud tubli hariduse, sest ta tunneb põhjalikult niihästi vanu klassilisi kirjanikke kui ka usuteadust. 1601. a. sai ta Pühavaimu eesti koguduse õpetajaks. Oma ametikohuseid täitis Müller ustavalt, otse iseennast ära salates. Vaesemate koguduseliikmete hooldamine oli jäetud aina Mülleri osaks. Ametikohuste täitmist raskendas kurb ja vilets aeg. 1602. a. ikaldas viljakasv, selle tagajärjel levis hirmus näljahäda, mille kustutamiseks söödi puukoort, juuri, nälga surnud hobuste ja inimeste liha. Näljahäda kaasaskäija oli katk, mis murdnud inimesi nii suurel hulgal maha, et ühes ainsas Tallinna koguduses kolme aasta jooksul 11.000 inimest aetud mulda ilma palveta ja lauluta. Juulis 1603, mil hirmus taud jõudis oma valitsuse lõpule, on Müller matnud 415 katkuohvrit, nende hulgas ka oma abikaasa. Seejärel jäi ta ise põduraks ja suri 30. juunil 1608.

G. Mülleri kirjatööd.

Võrdlemisi suurest eestikeelsest sõnatagavarast, mida G. Müller tarvitab oma jutlustes, võib järeldada, et ta juba noorelt on kokku puutunud meie rahvaga. On andmeid, et G. Mülleri jutlused olid määratud trükkimiseks, kuid kirjamehe varase surma tõttu jäänud asi seisma. Teame, et Mülleri järglane S. Blankenhagen 1617. a. on andnud trükki eestikeelse jutluseraamatu, millest meie ajani pole säilinud ainustki eksemplari.

Mülleri jutluste sisust nähtub muuseas, et sel ajal oli rahva käes olemas terve kogu vaimulikke laule, sest jutlustaja seletab 20 jutluses kirikulaule ja tuletab kogudusele meelde katekismuse sõnu, nagu nad „meddi Kirko Ramato siddes kiriututh" (lk. 109) [2]). Mainitud kirikuraamatus, mis koguduse liikmete keskel levitatud, pidid peale laulude seisma veel katekismuse tekstid ja palved. Need olid kogudusele nii tuttavad, et õpetaja käsib laule võrrelda katekismuse õpetusega ja läbi katsuda, kas nende sisu käib kokku. Jutlustest kuuleme ka, et kogudusel on Tallinnas eestikeelne kool, mille õpilased (Schole-Poisit) laulavad nii hästi, et seda seatakse sõnade ja viisi esiletoomise poolest kogudusele eeskujuks. Luteri usu jumalateenistusel sageli tarvitatava laulu „Au, kiitus olgu igavest" esimese salmi tõlge algab Mülleri jutlustes järgmiselt:

Yxpeines Jumalall vllevel olgkut Auvo,
Ninck taenno taema Armo eddest;
Semperast eth nuith ninck eddespeit eb enamb
Meydt likuta woyb vxkit wigka
Yx haemeel Jumalall meist on nüith . .

[2]) Nagu märgib dr. P. Johansen, on Tallinnas 1604. a. surnud raamatukaupmehe pärandusinventaris leidunud trükitud raamatute hulgas üks, mis kannab tiitlit „Geistliche Lieder Henrici Fabricii, Teutsch und Undeutsch".

Võrreldes eelseisvat tõlget saksa originaaliga, näeme, et laul on tõlgitud sõna-sõnalt, hoolimata rütmist, värsimõõdust ja riimist. Ka ei käi tõlge kokku koraali meloodiaga. Kui ei osata noote jaotada, jääb hulk laulusõnu üle. Laulud olid kogudusele etteütlemise ja ettelaulmise teel pähe õpetatud. Et rahvas ei suutnud sõnu ja meloodiat kokku sobitada, pealegi moonutas ja väänas sõnad arusaamatuks, ei võinud selline laul ühegi kuulja südant ülendada. Koguduse laul oli nii viletsas olukorras, et õpetaja peab tarvilikuks noomida ja hurjutada. Mülleri keele näitena paigutame siia mõned laused ta 11. jutlusest, milles arvustatakse koguduse laulu:

Et nüüth need Laulut küll löhikeßet omat, ninck kaas paliu Rahwaſt ſawat leudtuth, ke ned Sanat Suh kaas laulwat, waidt naemat eb tae, echk eb moiſta iße mitte, mea naemat laulwat, monikat laulwat echk mackawat, kudt ned rumalat Lombat ſegkamaße, ilma keike Sana moiſtuße. Sepraſt A: R: Wanambat ninck Rohrembat, on nüüth weika tarwis, eth teye eddeſpeiti pißuth parrembaſti tahaxete oppeta moiſtma, mea teye laulate.

Se Nelias ninck wymſes, Ja ſe eike ninck keicke korgkem Pae Orſaeck, minckpraſt mina ned Laulut henneße ette olle wotnuth, on ſe: Eth eb pea vxikit Inimene meddy Kichlakunda Rachwa ſaeas ſa leudtuth, ke vche Aino Laulo tunneb eikeſti Laulda, kuy teie rumalat Inimeßet teddy Rohre Polwel neiſt tratiſt ninck Santiſt nende vxede eddes ollete kulnut laulwa, ninda laulate teye weel taenakitpeiwa, eth vche wanſe Inimeße Korwat kurtax iaewat kulma, kui teye Laulate. Ja toeſti, mina olen hend ſagkedaſti pohl ſurnux hebbedanuth, kui ſael wahelt woyrad Kirick-Iſſondat meddy Kircko echk Chore ſiddes omat olnuth, ke teddy Kelae ninck Laulo omat moiſtnuth, Toehpoleſt naemat omat ſeiſnuth, ninck iße henneßa meles nairumth, ninck praſt minu Silmadde waſta paiatanuth. Teye Rachwas laulwat vppris Petzikeſte ninck hulluſt, eth eb meye mitte pea moiſtame, mea naemat laulwat, tuleb ſe Jumala Sana kaas vchte echk eb mitte. . .

Jutlusest kuuleme, et koguduseliikmed oma rahvalaule, mida kirikhärra kuradi tööks nimetab—„ilma heutümata Portulaulut“—, armastas õppida ja laulda meelsamini kui suure vaevaga kätteharjutatud kirikulaule. Põhjus, miks rahvas kirikulaule laulab „Valschiste“, näib õpetajale enesele olevat selge: kogudus ei ole aru saanud tõlgitud kirikulaulude sõnadest. Seepärast selgitabki Müller 20 jutluses nende sisu ja juhib koguduse tähelepanu ka koolipoistelaulule.

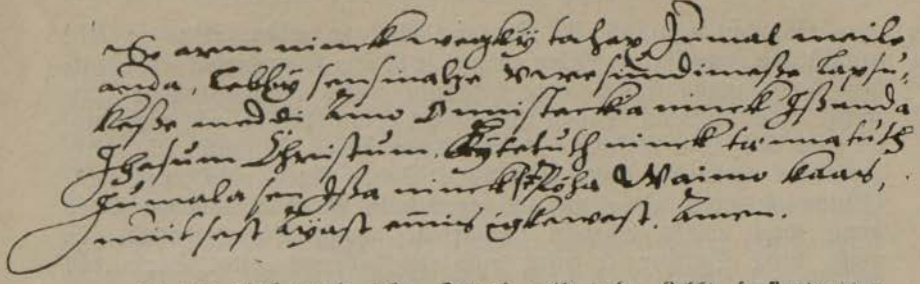

„Se arm ninck wegky tahax Jumal meile anda, Lebby senſinatze wwe ſündimesſe lapſukesſe meddi Aino Onnisteckia ninck Jſſanda Jheſum Christum, Kythetuth ninck tannatuth Jumala ſen Jſſa ninck Pöha Waimo kaas, nuitſeſt Ayoſt emis igkeweſt. Amen."

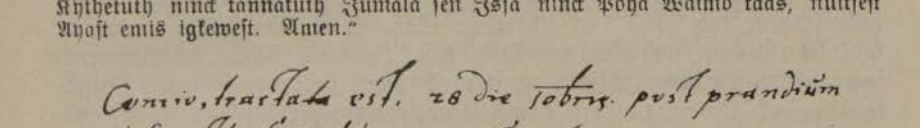

Georg Mülleri käekirja näide:
28. XII 1600 peetud jutluse lõpp.

Edasi järgnegu siin veel mõned kärped 9. jutlusest, milles Müller kujutab selleaegseid masendavaid sündmusi ja olukordi Tallinnas:

A. R. R. meddy A. Jſſandt ninck Oniſtegkia, kudt kaas meddy keickede Erralunnoſtaya, Jhs Chrs Jumala ninck ſe Neuwtzikeſſe Maria Poick, on iße keickeſt ſeſtſamaſt aßiaſt kulutonut, mea enne ſen Wymbſe Peiwa ſyn Maapael piddab ſündima. Kuß taema ninda on paiatanut: Seal piddab ſe Rachwas vlle toyne toyſe, ninck vr Kunningka Rickus vche toyſe waſta vlleſtoußma, ninck piddab vr ſuhr Moawerriſemene ſyn ninck ſael ſündima, ninck ſael piddab ollema Katku ninck Kallis ayck. Ninck ſael piddawat ſuhret ninck birmſat Jme (aßiat) taehet ſündima, ſen Peiwlikus, ninck Kwes ninck Taehes ſe on ſe hedda Algkmene, waid ſempaele piddab pea ſe hedda algkma . . .

Kudt meye nüith A. R. ſenſinatze Meddy Jſſanda Chrre Jütluße peale pißuth tahame wallatada, ninck kaas ſe Aya paele mottelda, kumba ſiddes meye nüith, ia eike nüith ſelſinatzel ayal ellame, ſyß piddame meye toeſti keick tunniſtama, eth ſeſama ayk io Amokit meddy Tallina ſiddes, ninck Lyſſlande Maa pael on olnuth, ninck on weel nüitkit. Ninck eb olle ſyn mitte tarwis, et mina ſyn paliu peaxin wöyra Rachwa Exemplit ninck Hyſtoriat maelleſtama, moito meye tahame oma heneſa hedda ninck willetzuße aya paele walatada, kumb teye iße igkepeiw oma Korwade kaas kulete, ninck Silmade kaas naete. Meddy Jſſandt Chrs. on kulutanut. Sael piddab vr Rachwas vche toyne toyſe, ninck vr Kuningk Rick vche toyne toyſe waſta, ſuhre Tapluße ninck Maeſſu kaas vlleſtoußma.

Eb ſyß ſe nüith A. R. toßy olle, ſe pidda meye io keick tunniſtama, minckſarnſe ſuhre wayno ſe Rotße Kunningkas ſen Wenelaße kaas monda Aaſtat omat piddanut, mitto Sadda tuhhat Inimeßet omat ſenſama Sodda Aya ſiddes erratappetuth, echk mea motlet ſina küll, mea ſenſinatze Kolme Aaſta ſiddes on ſündinuth, mitto Inimeßet omat ſen Rotze nínck Pola Sodda Ayal, oma henge erraſüllitanuth: enne kudt nente ayck on tulnut. Nínck ſe Pola waegki eb anna weel nüitkit vchelekit Inimeſelle armu, Taema rayub, löb maha nínck Surnux, ke eales tema ette tullewat, olkat Saxſa echk Maa Inimene etc:

Perraſt on Chrs. kaas kulutanut, Nínck ſael piddab vx ſuhr Maa werriſemene ſyn nínck ſael ſündima. Seſama A. R. pidda meye io keick tunniſtama, eth ſeſama ſuhr nínck hirmus Maa werriſemene ſyn meddy Tallinna Merre nínck wyki pael, kudt kaas meddy Linna ſees, nínck Linna vmber, haeſti (motle mina minuſt melaeſt) on maeßanut, Kudt eb ſina mitte maeleſta, ſyß motle minckſarn hirmus Tuhl nínck Maawerriſemene maennewall Aaſtal vx Naeddal peraſt Micheli Peiwa olly, eth is mitte vpeinis ſuhret Laiwat Wyki paell, moito kaas Saddama ſiddes ſayd errarickututh, Eb ſyß ſe Wachthuß Saddamaſt, kudt kaas kogkonis ſe Sild, nínck kaas ny monda Mündriko Patit, Herma Pöllu nínck Pirrida Ranna pole ſaid ayetuth nínck katky pexetuth, Mitto mayad nínck Ayadt, kudt kaas ſuhret Lipput nínck kiwit loy taewa ſenſama Öh ſiddes (nínck) ny haeſti werra tagka kudt Linna ſiddes maha; Seſama piddat ſina minu A. Inimene io iße tunniſtama, eth ſeſama Aßy meddy iures ſündinut on. Mea kachio minu A. Inimene on ſelſamal ayal küll Merrae pael ſündinuth, mea ſina nínck mina oma Silmade kaas eb mitte olle naechnut. Mitto Laywat omat ſel ayal Merre Pochiaße Maehe nínck hüyde kaas errahuppunut, nínck allawayonut, eth ſe Laiw nínck hüys eb eales enamb pidda ette tullema . .

Kolmandal on meddy Iſſand Chrs. kaas kuulutanut: Nínck ſael piddab ollema Katku ning Kallis ayck. Seſama Ayck (A. R.) on io nüith parrahellis meddy kaes, mitto tuhat Inimeßet motlet ſina minu A. Inimene, omat küll nente ſinatze 2½ Jahren Parblalle, S. Hannuxſelle nínck Kollamaya (de) Kirch Ayade paele ilma Kirck Iſſandate nínck Scholi Poyſidte kaas mahamattetuth, echk motlet ſina minu A. Inimene, mitto Inimeße Lapſet, ad D: Olaum, Nicolaum, ad. S. S. et zum Syſtern, ſenſinatze Aaſta ſiddes omat maha mattetuth, ny haeſti Rickat kudt wayſet, wannat nínck nohret, nínck ſuhrrewat weel igka peiw paelikit.

Mea taha meye iüttelda ſeſt Kalliſt Ayaſt. Eb ſyß ſe Aick meddy kaes nínck Linna ſiddes olle. . . Olle ſedda A. R. wottab ſe Kallis Aick weel ickex melewalla nínck olle Kae, et nüith pea keick aßy, Kolmet ia küll nelly kordt kallimb on kudt enne 18 20. Jahren. Ja mina tahan küll vſckuda, kudt ſeſinane kallis nínck kurry Ayck peax kauwa thurima, ſyß eb pea vxkit Inimene Tallinna ſees kauwa elama. . .

Keelelisi vaatlusi vormi- ja lauseõpetuse alalt.

Eesti keele arengust XVI sajandi lõpul ja XVII algul võime märkida järgmist: usuõpetuse oskussõnad olid Mülleri päevil juba kõik olemas[3]). Jutlustaja omab arvuka sõnatagavara ja tunneb hulga rahvakõnekäände. Müller tarvitab juba verbi lihttuleviku vormi: „Kuy kaas eddespeiti (Lasseb Jumal meid ellada) needt toysest Lauluth taha hennese ette votta." „Meye omax tehme." „Ninck piddat teye (annab Jumal tervet) omal ayall enam kulma." Mülleri käsikirjast leiame suure hulga sõnu, mida tol ajal veel üldiselt tarvitati, nüüd aga tulevad lugeda arhaismide hulka. Verbi eitus on, nagu praegu soome keeles, olemas iga isiku tarvis: „en, et, ei, emme, ette, eivat". Abiverb „olema" kolmanda isiku mitmus on sel ajal tarvitatav, seepärast kirjutab Müller „omat". Meie praegust kaasaütlevat käänet ta ei tarvita. Müller kirjutab „sanna kahs", „Jumala kaas", kuna *Agenda Parva*'s trükiti juba silmi-ga, nenä-ga. „Rääkima" esineb kolmesaja aasta eest veel harvasti, selle asemel oli tarvitusel „pajatama". Ütlema oli vanasti „iutlema", tõotud = „toyvutut"; meie = „meddy", teie = „teddy". Verbi infinitiiv oli vanasti -da: „andada", „maxada", „lotada"; määrsõna lõpp oli -sti: „toesti", „heldesti", „rikasti". Sel ajal olid tarvitusel vanad pro- ja postpositsioonid: „siddes", „eddes", „emmis". Tallinnas peetud jutlustest leiame hulga lõunaeesti-murdelisi sõnu, nagu: „welliet", „sessare", „heimlane", „paimendama", „nackama", „morssia", „soeth", „parahilles", „sen", „perra", „hee", „pee".

Ehk küll Müller rahvasuust on õppinud palju õigeid sõnavorme, on ta jutluste keel üldiselt siiski nii vilets, et neis harva võib leida lauset, milles ei eksita kas sõna- või lauseõpetuse seaduste vastu. Pahatihti pannakse ladina ja saksa keele seadused vägivaldselt maksma eesti keele kohta. Nõnda tõlgib Müller sõna-sõnalt saksa keelest: „Jumala töh piddab auvsasti kytetuth ning taeta antuth sama." „Lebby Ihm Crvm meddy Issanda." „Lebbi nende Prophetide kulututh." „Vyss Paetückit", „kax korvat", „kolmet Waymuth". „Se sakrament sest altarist." Kus rahvakeeles sündsad sõnad puudusid või olid sakslastele tundmatud, seal tarvitasid nad hädakorral saksa sõnu, nagu meie kadakasaksad praegugi. Sõnad „Spegel", „Stund", „Offer", „schenkinuth", „mörderit", „selschop" jne. pidid vist Tallinna eestlaste suus liikumas olema, et Müller neid jutlustes tarvitab.

[3]) V. Reiman saksakeelses eeskõnes G. Mülleri jutluste juurde. Verhandl. der Gel. Estn. Gesellschaft, Band XV.

Mitmed neist germanismidest on nüüd kaotanud võõra maigu ja eesti keeles omandanud kodanikuõigused.

Selleaegne õigekirjutus.

Õigekirjutuse alal andsid sakslased kirjatähtedele sama väärtuse, mis neil on saksa keeles, ja kirjutasid eesti keelt nõnda, nagu nad olid harjunud kirjutama saksa keelt. Peale q tarvitati eesti sõnade transkribeerimiseks kogu saksa tähestikku. Sealjuures ei võinud kõnetki olla õigekirja ühtlusest ja järjekindlusest. Seda ei olnud sakslastel sel ajal veel omaski keeles. Nii korratult kui Müller kirjutab jutlustesse põimitud saksakeelsed sõnad ja laused, niisama järjekindlusetu on ta eesti keele õigekirjutus. Näiteks esineb sõna „rõõm" kuuel kujul: röhm, röim, röihm, röym, roim, roym. Vist pole teisendite võimalusi rohkem olemas. Ometi tuleb märkida, et Müller mitmetes sõnades, nagu: „Jumal", „taema", „naemat", „avama" kirjutab järeleandmatu kindlusega konsonandid sõnade keskel ühekordselt. Arvatavasti on ta neis sõnus tüvevokaale hääldanud pikalt.

Mülleri käsikirja tähendus.

Mülleri jutlustel on suur tähendus eesti keele ja kirjandusloo uurimisel. Esmakordselt esineb meile siin eestikeelne algupärane tekst, mille autor avaldab oma isiklikke mõtteid ja elamusi, kirjeldab selle aja olusid. Neist jutlusist ja eespool toodud vanemaist tekstidest võime järeldada, et eesti kirjakeel juba algusest peale on olnud mingi segane muulasmurrak, mida sakslased panid kirja nagu eneste keelt. Eesti keeleajaloo uurijale pakub see esimene algupärane teos ülirikast materjali nii foneetika kui morfoloogia alal. Kirjandusliku arengu vaatekohalt võiks märkida, et siin katsutakse eesti keelt rakendada kirikulaulude tõlkimiseks vabas värsimõõdus. Paiguti taotellakse elamuslikku ja kujukatki väljendusviisi. Näiteks annab Müller edasi merehädas oleva laevuri tõotuse, tuttava rahvusvahelise rändmotiivi, järgmiselt: „Ach sina Jumal Nicolae, Kuy sina mind sesinatze Laiwa, Hüide, ninck keick nedtsamat, ke minu kaas Laiwa siddes omat, haesti ninck terwe vlleawitat, Ny kudt mina Maa paele tulle, syss taha mina sinu auwux vx sesarn Mechewna Küynla lascke teha, kudt sesinane Mastpuh on."

Turu käsikiri.

Turu toomkiriku arhiivist leiti 1909. a. eestikeelne käsikiri, 22 lehekülge paks, mis põlvneb samuti XVII sajandi algusest. Selle autor on nähtavasti olnud keegi Soomest Eestisse ametisse tulnud kirikuõpetaja, kes on tõlkinud eesti keelde r i s t i m i s-, l a u l a t u s- ja m a t u s talituse sõnad. Käsikiri esindab samalaadilist keeletüüpi nagu Mülleri jutlusedki. Võib oletada, et

käsikirja autorile pidi tuttav olema selleaegne eestikeelne kirjandus, sest ta kasutab sama muulasmurrakut. Soomlasena saab ta eesti keelega paremini toime, kuid segab sellesse omakorda soome keelevorme ja sõnu. Tõlketööna pole Turu käsikirjal ei keeleliselt ega sisuliselt seda tähendust, mis on G. Mülleri jutlustel.

Agenda Parva.

Et vastureformatsioon, mis Poola valitsuse ajal jesuiitide kolleegiumi kaastegevusel käima pandi, ka eestikeelse trükitud teksti appi võttis, tõendab 1622. a. Braunsbergis ilmunud ladinakeelne vaimulik käsiraamat *Agenda Parva*, kuhu on paigutatud lühikesi kõnetusi ja noomitusi lõuna-eesti murdes. Nende juhil võisid preestrid koguduste poole pöörduda kohalikus rahvakeeles.

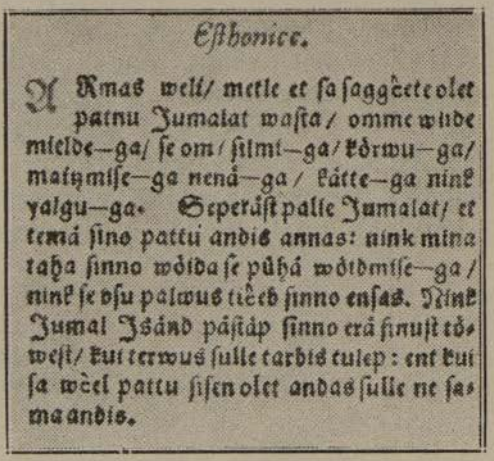
Eſthonice.

ARmas weli/ metle et ſa ſaggĕete olet patnu Jumalat waſta/ omme wilde mielde—ga/ ſe om/ ſilmi—ga/ kõrwu—ga/ maitzmiſe—ga nenä—ga/ kätte—ga nink yalgu—ga. Seperäſt palle Jumalat/ et temä ſino pattu andis annas: nink mina taha ſinno wõida ſe pühä wõidmiſe—ga/ nink ſe vſu palwus tiĕeb ſinno enſas. Nink Jumal Isänd päſtäp ſinno erä ſinuſt tõweſt/ kui terwus ſulle tarbis tulep: ent kui ſa wĕel pattu ſiſen olet andas ſulle ne ſama andis.

Katkend eestikeelsest tekstist *Agenda Parva*'s.

Otse üllatav on siin näha, kui kõrgele selle aja kohta on arenenud katoliku vaimulikkude eesti keele oskus õigekirjutuse alal. Nagu tõendab juurdelisatud näide, teeb see kirjamees oma tugeva keeleinstinkti tõttu Forseliuse ja Hornungi hilisemad keeleparandused ülearuseks ja tabab sageli eesti keelele loomukohase õige transkriptsiooni, esinedes paiguti E. Ahrensi eelkäijana.

Vaimulikkude käsiraamatute trükkitoimetamine.

Käsikirjade tarvitamine.

Et eesti keele õppimiseks puudusid vajalikud abinõud, nagu grammatika ja kirjandus, pidid eesti kogudustele kutsutud umbkeelsed õpetajad rahvakeele omandama praktiliselt. Nad laenasid teistelt õpetajailt käsikirju, kirjutasid need ära ja lugesid neist kogudusele ette, ilma et ise sellest täiesti aru said, mida nad lugesid [1]). Georg Mülleri ajal oli igal õpetajal olemas selliseid käsikirju. Niikaua kui sõjakära hoidis meeli ärevuses ja takistas

[1]) Mag. Hoppius, 1715. a. ilmunud Uue Testamendi eeskõne, lk. 5.

rahulikku töötamist, ei võidud mõelda raamatute trükkitoimetamisele. Kui Rootsi vahva kuningas Gustav Adolf Stolbova rahulepinguga 1617 oli lõpetanud sõja venelastega ja Altmargi rahus likvideerinud poolakate valduse Liivimaal, seega ühendanud kogu eestlaste maa Rootsi valduse alla, sai meie kodumaa mõni aeg maitseda rahu. Gustav Adolf hoolitses selle eest, et rahva põlv paraneks ja laastatud maa hakkaks uuesti kosuma. Ta laskis Riiga, Tartu ja Tallinna asutada gümnaasiumid, kuhu pidi võetama õppima ka talurahva poegi ja neile õpetatama emakeeltki. Tartus avati Gustav Adolfi käsul 1632. a. ülikool. Nüüd ärkas meie kodumaal uus vaimne elu. Sel ärkamisajal koostasid ligikaudu ühtaegu kaks ettevõtlikku kirjameest, Stahl ja Rossihnius, oma vaimulikud käsiraamatud ja andsid need trükki.

Stahli elulugu.

Heinrich Stahl on sündinud Tallinnas 1600. a. paiku Suure gildi vanema pojana. Saanud ettevalmistuse Tallinnas, õppis Stahl 1620—1623 usuteadust Rostockis, Greifswaldis, Wittenbergis ja teistes Saksamaa ülikoolides, saades abiraha Tallinna linna nõukogult. Õige noorelt kutsutakse magister Heinrich Stahl 1623. a. Järva-Madise õpetajaks, kuna ta ühtaegu vaimulikult hooldab ka Peetri kogudust ja elab alatiselt Peetri kirikumõisas. Kui Rootsi valitsus korraldas Eestimaa kirikuolusid, nimetati Stahl 1627 esimeseks Järvamaa praostiks ja Eestimaa konsistooriumi liikmeks. 1633 sai Stahl Kadrina õpetajaks ja Virumaa praostiks. Viie aasta pärast kutsuti ta Tallinna toomkiriku õpetajaks. Kui 1641 Ingerimaale asutati uus konsistoorium ja Narva superintentendi koht, seadis kuninglik usaldus Stahli esimeseks Ingerimaa vaimulikuks ülemaks. Kasuliku tegevuse pärast kirikuolu korralduse ja kirjanduse alal tõsteti Stahl aadliseisusse. Ta suri 17. juunil 1657 [2]).

Stahli kirjatööd. *Käsi- ja koduraamat.*

Kirjanduse alal tegutses Stahl sel ajal, kui ta elas Peetris ja Kadrinas. Noores eas oli ta Tallinnas kuulnud mõne sõna eesti keelt, kuid sellest ei jätkunud õpetajaameti pidamiseks. Ta õppis eesti keelt rahvasuust, sest peale puudulikkude käsikirjade polnud muud juhatust. Stahl tundis elavalt nende raamatute puudumist, mida õpetajad vajavad jumalateenistusel ja ametitalitustel. Asjata oodanud ta seda tööd targemate poolt, viimaks

[2]) Recke u. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon der Provinzen Livland, Ehstland und Kurland. IV. Band. Mitau, 1827—1832.

otsustab ta ise sellisega esineda. Peetris lõpetab ta oma tähtsama teose; see ilmub 1632—1638 järgmise pealkirja all:

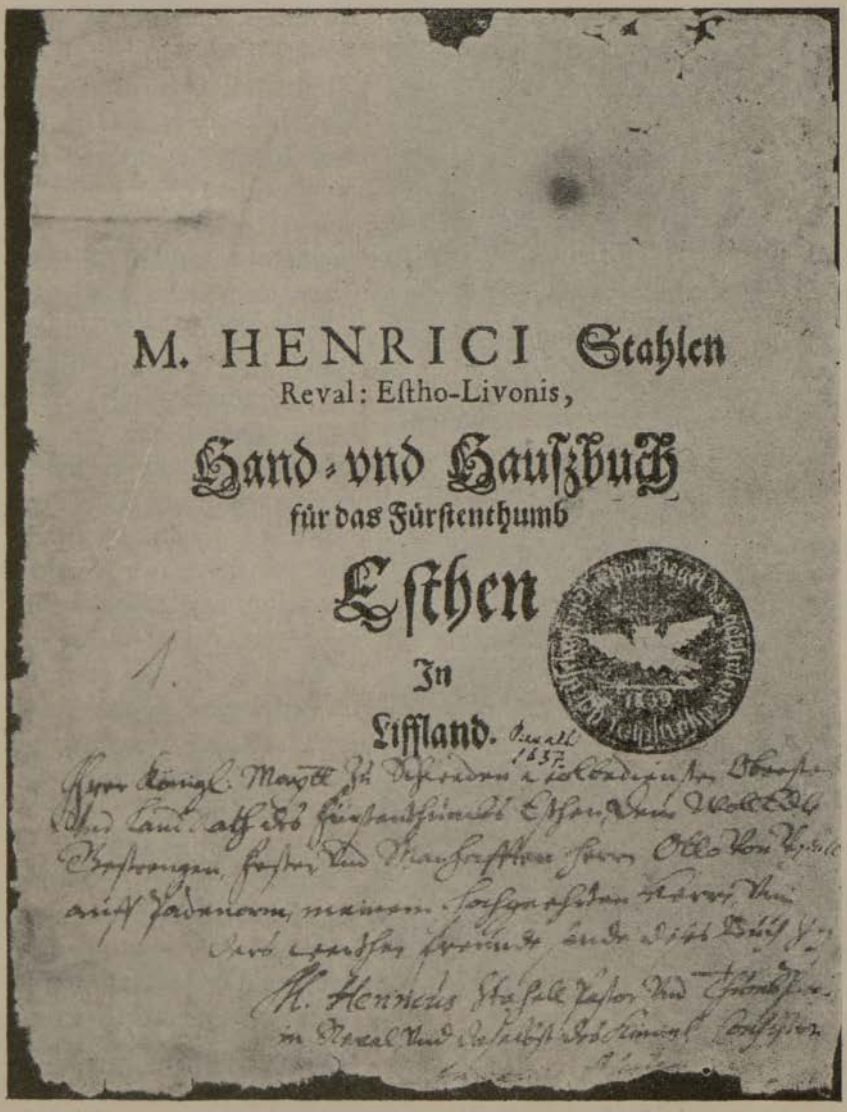
M. HENRICI Stahlen
Reval: Eſtho-Livonis,
Hand- vnd Hauſzbuch
für das Fürſtenthumb
Eſthen
In
Liffland.

Pildistatud tiitellehel leidub Stahli käekirja näide.

Magister Henricus Stahli Käsi- ja Koduraamat Eesti vürstiriigile Liivimaal — nii kõlaks see pealkiri eesti keeles — on tubli

Piibli paksune teos ja sisaldab neli osa. Esimeses leiduvad Lutheri katekismuse viis peatükki [3]), teises vabalt tõlgitud kirikulaulud, kolmandas evangeeliumid ja epistlid ja neljandas psalmid ja palved. Niisiis on käsiraamatusse koondatud peaaegu kõik, mida õpetajad vajavad jumalateenistusel. Muuseas võisid perevanemad seda raamatut kasutada koduse jumalateenistuse korraldamiseks ja tulevased vaimulikud, kes õppisid ülikoolis ja gümnaasiumis, eesti keele õppimiseks. Kogu raamatu sisu on ka saksa keeles trükitud. Iga lehekülg on jagatud pikuti pooleks, esimesele veerule on paigutatud saksakeelne, teisele vastav eestikeelne tekst. Raamatu etteotsa on mahutatud saksakeelsed eeskõned, juhatused, hulk pühendusi ülemusele ja sõpradele, lisaks kõigele sellele veel saksa- ja ladinakeelseid värsse, milles Stahli sõbrad, R. Brocmann ja teised, ülistavad pakutavat mahukat teost, kõrvutades selle autorit vanaaegsete tähtsamate kirjanikkudega.

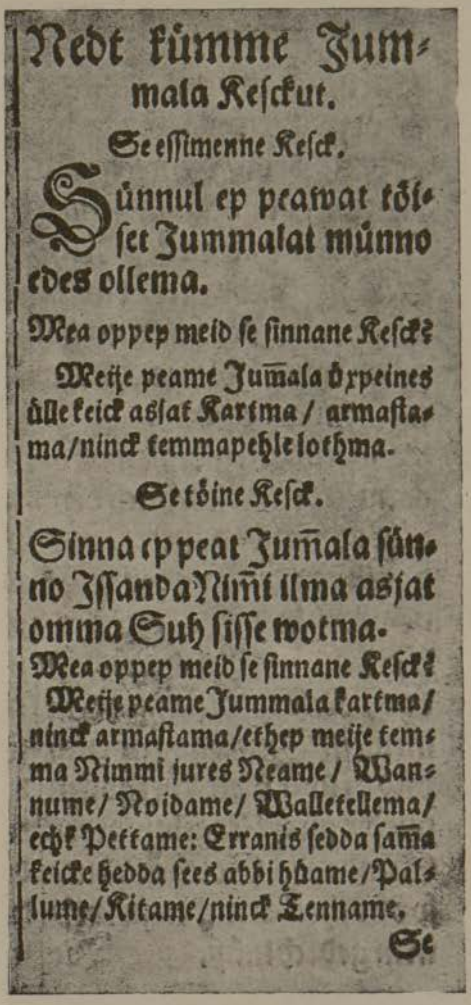
Nedt kümme Jummala Kesckut.

Se essimenne Kesck.

Sünnul ep peawat töiset Jummalat münno edes ollema.

Mea oppep meid se sinnane Kesck?

Meije peame Jum̄ala üxpeines ülle keick asjat Kartma / armastama/ninck temmapehle lothma.

Se töine Kesck.

Sinna ep peat Jum̄ala sünno Issanda Nim̄i ilma asjat omma Suh sisse wotma.

Mea oppep meid se sinnane Kesck?

Meije peame Jummala kartma/ ninck armastama/ethep meije temma Nimmi jures Neame / Wannume/ Noidame/ Walletellema/ echk Pettame: Erranis sedda sam̄a keicke hedda sees abbi hüame/Pallume/Kitame/ninck Tenname,

Se

Eestikeelse teksti näide.

Käsi- ja koduraamat oli, nagu seda tõendab ta pealkirigi, määratud ka eesti talutaredesse levitamiseks. Talle tasandas sinna teed esimene eesti *ABD-raamat,* mis ilmus 1641. a. ümber

[3]) Sel ajal loeti katekismuse tekste pühapäeval kirikus enne jutlust kantslist ette ja järgmisel pühapäeval küsiti lauarahvalt loetu sisu.

piiskop Joachim Iheringi poolt. *Käsi- ja Koduraamatu* ühe lehekülje eestikeelse veeru esitame siin trükinäitena. Sisu tutvustamiseks järgnegu pealeselle veel mõne tuttava teksti tõlked.

Se töine Pehtück

on ſe oppedus ſeſt uſckuſt.

Mina uſckun ühe Jummala ſiſſe/ Jſſa keicke weggiweſſe/ taiwa ninck mah loja.

Ninck ſiſſe JEſum Chriſtum/ temma aino poja/ meddi Jſſanda/ ke on ſatut pöhaſt waimuſt/ ilmale tulnut Mariaſt puhtaſt Neitziſt/ kannatanut alla Pontio Pilato/ Riſti pehle potut/ ſurnut/ mahhamattetut/ allespeite aſtnut Pörgkohauda/ kolmandal peiwal jelles ülles tousnut Surmaſt/ üllesaſtnud Taiwa/ ſehl iſtup temma Jummala omma keickeweggiweſſe Jſſa parrambal kehl/ kuſt temma ſahp jelle tullema ſundima nedt ellawat ninck nedt ſurnut.

Minna uſckun ſe Pöha Waimu ſiſſe/ öhe Pöha riſti Kircko/ nende Pöhade koggoduſſe/ pattude andixandmiſſe/ ülleſttousmiſſe ſeſinnaſe minno Lehakahs/ ninck öhe iggaweſſe ello/ Amen.

Jõulu ewangeeliumi algus. Luuk. ew. 2.:

SE ſündis agkas ſel ajal/ eth üx keick ſeſt Keiſr ſt Auguſtuſeſt welja lex/ eth keick ſe Jlm piddi arwatut ſahma/ ninck ſeſinnane arwaminne olli ſe eſſimenne ninck ſündis ſel ajal/ kus Kirenius mahſundija Syria mah ſiddes olli Ninck üx igkamees lex/ eth temma hend laſckis arwama üx igkalik oma linna ſiſſe

Sihs andis hend kahs te pehle Joſeph Galilea mahſt/ Nazaretti linnaſt/ Juda mah ſiſſe/ Dawida linna pohle/ kumb kutzutaxe Bethlehem/ ſemperraſt/ eth temma Dawida koddaſt ninck uguſt olli/ eth temma hend laſckis arwama Maria omma towotut Pruti kahs/ kumb olli hendas.

Nelipühi ewangeeliumi algus. Ap. t. 2. p.:

NJnck kus ſe pehw ſeſt nelli pöhaſt töitetut olli/ ollit needt Apoſtlit keick öhes meeles öheekohs Ninck ſehl ſündis heckiſelt üx murriſeminne taiwaſt/ kudt öheſt wegkiwaſt tubleſt/ ninck töitis ſe kogkonis kodda/ kuſſa nemmat iſtſit. Ninck nende keelet nechti neile jäetut/ kudt ollexit nemmat tulliſet/ Ninck temma iſtutis hend öhe igkalicko pehle nende ſehs/ ninck ſait keick töiſet ſeſt Pöhaſt waimuſt/ ninck halckſit jütluſt jüttelda töiſede keelede kahs/ ninda kudt ſe waim neile andis welja pajatada.

Au, kiitus olgu igaweſt.

Üxpeines Jummalal üllewel oleckut auw; ninck tenno temma armo eddes, ſemperraſt eth nüdt/ ninck eddeſpeite ennamb/ meid ep lihckotab üchtekit wigga/ üx heh meel Jummalal meiſt on/ nüdt on ſuhr rahwo ilma jelleſietmatta, keickel wainul on nüdt üx otz.

Ma tulen taewaſt ülewelt.

SEſt Korgkeſt taiwaſt tullen minna/ minna tohn teil hehdt uhet ſannat/ neiſt uheſt ſannaſt tohn minna ni paljo/ kumbaſt minna laulda/ ninck uttelda tahan.

Teil on üx lapſokenne tennapehw ſündinut/ öheſt neitziſt erra-wallitzetut/ üx illus ninck kaunis lapſokenne/ ſe peab teye röhm ninck arm ollema.

Se on ſe Jſſand Chriſtus meddi Jummal/ temma tahap teid ſahtma keickeſt heddaſt/ temma tahap teye lunnaſtaja iſſi ollema/ keickeſt pattuſt puhtax teggema

Stahli grammatika.

Kuigi meie H. Stahli ei pea enam, nagu seda tehtud aastakümneid, eesti kirjakeele loojaks ja esimese trükkteose väljaandjaks, püsib ta siiski meie kirjandusloos veel esikohal eesti keele grammatika ja jutluseraamatu autorina. Oma kirjatöös *Anführung zu der Ehstnischen Sprach* — Juhatus eesti keele õppimiseks — (1637) seab ta eesti nimisõnade käänamise ladina keele grammatika alusele, tuues sisse hüüdkäände ehk vokatiivi, näit. o üx Jummal! Seevastu ei tunne ta osastavat ega kohakäändeid ja vahetab vahel ainsuse mitmusega. Verbe pöörab ta saksa keele eeskujul.

Leyen-Spiegels/
Darinnen kürtzlich gezeiget wird/ wie
ein einfältiger Christ
Die
Fest- vnd Sontäg-
liche Evangelia in reiner Lehr vnd hei-
ligem Leben Ihm zu nütze machen
kan/
Sommer-Theil/
Zugerichtet
Von
M. HENRICO Stahelen/
Superintendenten
Reval/
Gedruckt bey Henrich Weſſphal/ deß Gy-
mnaſij Buchdrucker/ Anno 1649.

Stahli jutluseraamatu tiitelleht.

Stahli jutluseraamat.

Stahli mahukas, neljajaoline jutluseraamat *Leyen-Spiegel* — Võhikute peegel — (1641—1649) on sisult algupärane ja kaua aega asendamatu teos, sest et kirikuõpetajad seda tarvitasid kuni XVIII sajandi teise pooleni. Tolle aja ühiskonna psühholoogia ja elutarviduste tutvustamiseks tsiteerime siin järgukese Luuka ev. p. 16

põhjal peetud jutlusest „Needt Rickat peavat omma Rickusse öigkest pruhckima“:

Christus kihtap Salomoni köstlickut Rihdet / ninck Rebeckaſt löeme meije / eth temma Eſaui köstlickut Ridhet Jacoba pehle pannut on Agkas eth meije enamb kudt kohus omma Rihdede kahs körgiſtame / ninck üx Moißnick kudt üx Förſt / üx Kaupmees kudt üx Moißnick / üx Ammetmees kudt üx Kaupmees / üx Tallopoick kudt üx Ammetmees omat rihdet ehhitama / ninck keddakit töine töiſe jerrel andma tahap / ſedda eip woip Jummal mitte ſallima / erranis pajatap: Semperraſt / eth needt Sioni Tüttret körgkiſtawat / ſirrotawat omma Kaila / woidwat omma Palle / ſuhruſtellewat omma ſambode kahs / ninck pannewat köſtlickut Kingat omma Jallade pehle / ſihs ſahp ſe Jſſand ſe Lagke ſeſt Sioni Tüttreſt paljax tegkema / ninck ſe Jſſand ſahp nende Höbbe ninck Kulda errawotma. Sel Ajal ſahp ſe Jſſand ſe ehhitamiſſe neiſt köſtlickuſt Kingaſt errawotma / ninck needt Mallit / ninck Panget / needt Kehdikeſſet / needt Keſſikehdit / needt Tannut / need Lippokeſſet / needt Kallit nahat / needt Pailakeſſet / needt Haiſoknöpit / needt Körwakaunikeſſet / needt Sörmuxet / needt Juhxe pailat / needt kallit körgket Rihdet / needt Mantlit / needt Linnaſet rittet / needt Kuckret / jne.

Niihästi Stahli algupäraseis kui ka tõlketöis valitseb see- Stahli keel.
sama saksa muulasmurrak nagu Müllerilgi, kuid paiguti veelgi kangem ja hapram lausekorraldus ja vigasem keel. Saksa artiklite asemele on võetud tarvitusele asesõnad, kus eestlane neid ei tarvita („sest Keisrist“, „keick se Ilm“) ja saksa *verbum reflexivumi* osa „sich“ tõlgitakse asesõnaga „hend“ („istutis end“). Osastavat, mida kohati tarvitab Müllergi, Stahl ei tunne („vihs pahr weddo Herjat“). Ehk küll Stahl muidu pole sõnatagavara poolest vaene, segab ta siiski eesti keelt saksa ja ladina sõnadega („kes on doch suhremb Taiva Ricko sehs?“). Eesti „ehk“ asemele astub igal pool ladina „vel“. Noomenite ja verbide muutmine on veider segamine, näiteks asendatakse osastavat omastavaga („kihtke sedda Issanda!“). Omastava asemel tarvitatakse kummalist sõnadekogu, milles sõnad kuhjatud saksa kõnekäändude eeskujul („Tubba sest korgke Pappist“, „se Pöhha neist magkusast Leibast“). Mõnele eesti sõnale antakse saksakeelne lõpp („se Römischke Keiser“, „grekische kele siddes“, „Galileische Mere ehres“). Mõned sõnad, mis Müller kirjutab õigesti, esinevad Stahli saksa õigekirjutuses („Jummal“, „temma“, „nemmat“).

Siiski leidub Stahli kirjades ka hulk õigeid sõnavorme, mil-

lest võib tundma õppida endist eesti keelt ja selle seadusi. M. Veske tõendab Stahli keelepraktika varal, et meie adverbi praegused lõpud -li, -le, -ldi, -ni, -ne on vanemal ajal lõppenud s-ga ja et -s aja jooksul on lõpust kulunud, näit.: ickas = ikka; eales = iial; vallales = vallali; koggones = koguni; agkas = aga; tahs = taa, kahs = ka; ielles = jälle [4]). Stahli „jelles ietmatta" oli seega õige vorm, ainult veidralt üles kirjutatud. Stahli „kohldes" (praegu koolde, s. o. täiesti) on tuletatud sõnast „kogu". „Sest männo Reijet kuivavat erra kohldes" = mu riided kuivavad täiesti.

Stahli tähendus kirjamehena.

Igatahes on Stahli laiaulatuslik kirjavara eesti keeleuurijale väärtuslikuks materjaliks. Kaasaegsete kirjameeste seas tõusis Stahl autoriteediks ja leidis laialdast lugupidamist. Ta keelekäsitlus jäi pooleks sajandiks nagu mingiks normiks, millest ei tahetud kõrvale kalduda. Samuti võis ta mahukas teos külas ka eesti lugejale teha lugupidamist äratava mulje. Oli küllalt neid, kes katsusid vabatahtlikult jäljendada kanget, barbaarset keelejama ja kõnelda kirikhärradega sellist segamurrakut.

Rossihniuse *Kodu- ja Käsiraamat.*

Tegelikult väiksem menu oli Joachim Rossihniusel, kes ühtaegu Stahliga andis trükki esimese lõunaeesti-murdelise *Kodu- ja Käsiraamatu* (1632). See jäi Stahli teose kõrval seepärast varju, et tema levikuala oli väike. Võrdlemisel selgub, et Stahl ja Rossihnius on kasutanud ühist allikat, nähtavasti Tallinna pool ringi liikunud käsikirja, mis vist pidi tuttav olema juba ka G. Müllerile. Toetudes põhjaeesti-murdelisele eeltööle on Rossihnius oma käsiraamatu keeleliselt iseseisvalt kohandanud lõuna-eesti murdele. Loomuliku keeleande tõttu on ta eesti keele omandanud siiski märksa paremini kui Stahl. See ilmneb pisut rikkama sõnatagavara rakendamises ja tunduvalt rahvapärasemas, sulavamas lausekorralduses. Stahli tüüpilisi keelevigu kordab temagi.

Eesti ilmliku kunstluule algus.

Äratavad tõukejõud.

Eesti keele õpetuse vajaduse rõhutamine Rootsi valitsuse poolt vastavatud Tallinna ja Tartu gümnaasiumis, samuti ka eestikeelsete raamatute ammuoodatud ilmumine kujunes mingiks

[4]) M. Veske, Ueber bemerkenswerthe Formen in dem ältesten estnischen Buch. Sitzungsberichte der Gel. Estn. Gesellschaft 1881, lk. 171—183.

uut ajastut kuulutavaks sündmuseks. Erilist elevust näib see olevat loonud Tallinna gümnaasiumi professorite ja Stahli lähemate kaastööliste keskel. „Liefflandi mah-keel" oli omandamas õigusi, näis tõusvat kultuurkeeleks, millega tuli ametlikult tegelda ka mõnel gümnaasiumiõpetajal. See keel muutus neile järsku huvi- ja harrastusesemeks, milles katsuti pidulikel momentidel värsskõnes mõlgutada mõtteid. Äratajaks ja eeskujuks luulekunsti alal oli neile saksa luuletaja Paul Fleming, kes tol ajal viibis Tallinnas rohkem kui aasta. Pealetulnud vaimustushoos katsusid tolleaegsed estofiilid värsiveeretamis-osavust eesti keeles, sepitsesid perekondlikeks sündmusiks, nimelt pulmadeks ja matusteks, pühenduslaule. Neis peitubki meie ilmliku kunstluule algus. Piduandeks määratud eestikeelsed juhusluuletused ilmusid Tallinna gümnaasiumi trükikojas esmalt eritrükistena, hiljem koondati need *Vota Nuptialia* nime all üheks vihuks [1]).

Eelkäijad.

Omalaadilise kirjandusliku liikumise algatajaks oli nähtavasti teoloog Reiner Brocmann sen. (1609—1647). Siirdunud Mecklenburgist Tallinna gümnaasiumi kreeka keele professori kohale, tutvus ta eesti keelega oma andekuse tõttu õige kiiresti, tundis selle vastu harukordset huvi ja vaimustus selle kiitmiseks saksakeelses laulus. Siit kuuleme, et eesti keel olnud saksa aadlikkude, kodanikkude, õpetlaste ja kunstnikkude suus kõikjal tarvitusel, Brocmann ise tõotab kirjanduse alal aina ses keeles tegutseda. („Andre mögn ein anders treiben, ich hab wollen Ehstnisch schreiben.") Võimalik küll, et impulsiivne estofiil kujutles eesti keele levikut ja üldist harrastamist samal määral liialdatuna, nagu ta värssides piiritult ülistas Stahli kirjandustöid. Kuid on õige, et Brocmann täitis oma isikliku tõotuse, tegi eesti keele sakslastele, muidugi oma tutvuskonnas, pidukeeleks, sepitsedes neile pikki juhusluuletusi. Nii õnnitles ta pikemas eestikeelses värsskõnes Mustapeade seltsi vanemat Hans von Höveln'i (*Carmen Alexandrinum Esthonicam ad leges Opitij poëticas compositum*, 1637), kirikuõpetajat Henricus Göseken'i (*Oda Esthonica Jambico-Trochaica*, 1638) ja Gunnar Germund'i (*Oda Esthonica Trochaica*, 1639) nende pulma puhul. Nagu vanemad saksa kirjanikud olid vabad oma väljendusviisis,

[1]) Täielikud äratrükid sellest kaotsiläinud kogust leiduvad „Verhandlungen der Gel. Estn. Gesellschaft" Band XVI. Samuti ka: Saareste-Cederberg, Valik eesti kirjakeele vanimaid mälestisi. Vihk I. Tartu, 1927.

sageli lausa rõvetsesid, ilma et seda tol ajal oleks peetud kombevastaseks [2]), nõnda armastasid nad pulmapidudelgi noorpaare nöögata hälliga ja lapseäiutamisega, laskudes pealegi nilbetesse naljatustesse. Nii lausub äsja välismaalt tulnud ja sensuaalselt mõtlev Brocmanngi oma juhusluuletustes paiguti frivoolseid fraase või väljendub vähemalt kahemõtteliselt. Viimane õnnesoov lõpeb näiteks järgmise stroofiga:

Soudket Armo-Merre pehl,
Soudket, ütlep münno Hehl:
Ke sehl Merres souwap,
Se Meess mitte hucka lehp,
Erranis jo Önne nehp,
Ninck kahs töddest jöuwap.

Õnnitlemine eestikeelsete värssidega on tol ajal olnud kombeks ka Tartu ülikooli ringkonnis. Vanim neist, mis meile on tuttavaks saanud, nimelt õpetaja O. G. Salenius'e salmik Tartu ülikooli professori Joh. Georgius Gezelius'e pulmaks 1643, kuulub ka pikantsete liiki [3]).

Järglased. Sisult teiselaadilised on Brocmanni ja Saleniuse järglaste, nimelt kohalikkude kirikuõpetajate Josua Möllenbeck'i († 1650), Henricus Göseken'i (1612—1681) ja Georgius Salemann'i (1597—1657) poolt loodud pulmalaulud. Kuigi pulmapäeva kohaselt neis vihjatakse õrnustele noorpaari vahel („Ach minnu illus mannoken, ach minnu armas kannoken!"), ei äratata neis otseselt pikantseid kujutlusi, vaid kõneldakse pigem oodatavast perekondlikust õnnest, mida tõotab tuua jumalakartlik elu. Salemann põhjendab oma esinemist järgmises sissejuhatuses:

Laddina ninck Saxa-Keelet
Nöitwat teil keick heldet meelet,
Peigk ninck Pruhdt; ux igga könne
Packub teile palju önne,
Laulab ühhe Pulma-luggo
Ommas keeles mönda suggo.
Tulle kahs Liefflandi mah-keel,
Nöita neil kahs sinno heh meel,
Ninck lass kuhlma hennes könne
Omma mah sees, packma önne.
Kuhle. Lase nühd tahs mahsannat,
Kui sihn laulwat nohrt ninck wannat.

Selliseid juhusluuletusi sepitsesid eesti keeles veel mitmed Tallinna gümnaasiumi õpetajad üheskoos. Üks neist avastati Peterburi teaduste akadeemias saksakeelsest käsikirjalisest luule-

---

[2]) Vt. Georg Wickram, Rollwagenbüchlein. Anno 1555. H. J. v. Grimmelshausen, Der abenteuerliche Simplicissimus. 1669.

[3]) Toini Melander, Paar eestikeelset isikuluuletist 17. sajandist. Eesti Keel 1927, nr. 8.

kogust, mille ühele leheküljele oli märgitud aastaarv 1680. Selle neli esimest stroofi kõlavad nõnda:

Armaß kalliß kuldene Wend
Ep ſa ollet kuhlnut End
Kuh ned pillit hüedewatt
pillh nappat, pilli nappat kulewatt.

Tule ka mo armaß Wend,
wiewitakem hendeß end,
Pulma Rock on Walmiſtut,
keik on heſth, keik on heſth Ehetut.

Minna ollen kuhlnut küll,
Meite killaß hüeap pill,
minno hüet pulmalle,
Johma heyle, Johma heyle Pehwale.

Saiat kackut ollut Wien,
Kil mißtarbiß ollep ſien,
Kahllat, kehnnat Ohnikut,
Küpſetut, küpſetut ninck kehtetut.

Võrreldes vanemate pulmalauludega tundub eelseisva luuletuse keel ja väljendusviis olevat pisut soravam, kunstipärasem ja hoogsam, kuna sõnade kordus iga stroofi viimases värsis loob kerguse ja elavuse, mis pulmalaulule päris kohane.

Eelmistele juhusluuletustele järgnegu siin veel huvitav kirjanduslik pühendus, mis G. Salemann avaldas 1644. a. Henricus Stahli jutluseraamatu *Leyen-Spiegel* soovituseks:

SE Rahmat / kumba Iſſand Stahl
Meil packub nühdt Liefflandi mahl /
Se Poſtill oſtku igkalik /
Sax / Tallopoick ninck Moiſenick /
Ke tunnep iſſe luggema /
Echk töiſeſt woip ſe kuhlema.

Doch ſeſt ep Kirckuſt velja jeh /
Waidt uſſinaſt kahs ſinna leh /
Ninck kuhle / me ſehl kuhlutax /
Kahs lugge / me ſihn kirjotax /
Sihs kinnitap ſe kuhltut hehl /
Mis ſinna lugget kirja pehl.

Et meie esimesed ilmlikud värsikatsed kunstluule rajamiseks olid sepitsetud iseseisvalt, ei sattunud kirjamehed neis nii tunduvalt saksa keele mõju alla, nagu kirikulaulude ja muude tekstide tõlkimisel. Seepärast on need keelelt pisut korrektsemad ja sisult arusaadavamad kui vaimulikkude kirjapalade ülekanded. Sellest hoolimata, et need on luulevaesed, sisaldavad vähest kunsti ja ilu, on nad meile kirjandusloolisel huvitavad ses suhtes, et neis esmakordselt rakendatakse eesti keelt kunstluule värsitehnika teenistusse. Kokkuvõte.

Esimene põhjaeesti-keelne lauluraamat (1656).

Rahva kohta oli kirikulauludel suur tähendus, kuid just laulude osa oli Stahli käsiraamatus kõige puudulikum. Laulud olid tõlgitud lihtkõnes, sõna-sõnalt. Riimi ei usaldatud tarvitada, silbid jäeti lugemata, sõnarõhule ei pööratud tähelepanu. Laulmiseks oli see tekst täiesti kõlbmatu ja tekitas juba varsti pärast ilmumist pahandust. Saksa luulekirjanduses sai laulik Martin Kirikulaulude parandamise vajadus.

Opitz oma *Prosodia Germanica* läbi 1624. a. uueks seaduseandjaks ja reformaatoriks. Ta näitas, et selle üle peab otsustama rõhk, kas teatavat silpi tuleb lugeda pikaks või lühikeseks. Opitz lõi korraliku stroofiehituse, mis lõpetas endise metsikuse ja korratuse, seejärel kui see XV ja XVI sajandil saksa luulekirjanduses oli vabalt valitsenud. Nüüd hakati Opitz'i esitatud kindlat rütmilist printsiipi tähele panema ja tarvitama ka vaimulikus luules. Saksa kirikulaulud, mis luuletatud pärast Opitzi reformi, täidavad kindlalt meetrika nõudmisi. Ja äsjailmunud eestikeelsed juhusluuletused tõendasid, et see keel väga hästi kõlbab meetrika seaduste rakendamiseks.

Kirikulaulude parandamine.

Eestimaa piiskopiks oli sel ajal tark, energiline ja teovõimeline mees Joachim Ihering, kes kõigest jõust püüdis soetada rahvale vaimulikku kirjavara. Tema ettepanekul võtsid õpetajad Georg Salemann Tallinnast, Martin Gylläus Keinast, Reiner Brocmann Kadrinast ja Heinrich Göseken Kullamaalt enestele ülesandeks Stahli käsiraamatu parandamise. Teos töötati ümber sisult ja keelelt. Katekismuse taha seati evangeeliumid ja epistlid, siis järgnes 241 kirikulaulu ja lõpul seisid palved. Raamatu sisu on eestikeelne, sest saksakeelsed tekstid jäeti välja. Saksakeelsesse pealkirja esimesel leheküljel on tulnud väike muudatus, nimelt antakse raamatule nimeks *Käsi-, Kodu- ja Kirikuraamat*. Nõnda ilmus 1656. a. esimene põhjaeesti-keelne laluraamat, mis kogudustes võeti üldiselt tarvitusele.

Tähtsaim uuendus.

Tähtsaim uuendus kõnealuses teoses oli see, et kirikulaulud tõlgiti uuesti riimitud salmides, milles täpselt oli läbi viidud iga originaali rütm. Nii ei võinud uute kirikulaulude laulmine rahvale enam raskusi tuua. Suurema hulga laule oli riiminud Heinrich Göseken, arvult 127, Salemann 45, Gylläus 38 ja Brocmann 21. Kaheksale laulule ei ole juurde lisatud tõlkija nimetähti. Raamatu väljaandja oli Tallinna toomkiriku õpetaja mag. Abraham Winkler.

Mõnes laulus, mis leidub esimeses riimitud lauluraamatus, on endine metsik proosa ümber valatud niisama metsikuisse salmidesse. Ainult mõned üksikud salmid on nõnda õnnestunud, et neid tarvitatakse tänapäevani peaaegu muutmatult. Esitame näiteks Gylläuse tõlgitud salmi tuttavast laulust „O Armu juhr, see Patt on suhr“:

Kut Linno Wihs,
Et temma sihs
Hend kauniſt warjul hoiab,

Kus tuisk on ees
Ninck Hedda Kehs,
Küll omma Aucko leiab.

Peaaegu muutmatult püsib ka Salemanni järgmine salm meie praeguses lauluraamatus:

Ma tennan sind,
Et ollet minb
O Jummal, Armuſt hoidnud,
Se Öhſe ſees
Keik kurja eeſt,
Et Pehw minb terwe löidnut.

Lauluraamatu keel jäi endiseks, sest katekismus, evangeeliumid ja epistlid on muutmatult ära trükitud Stahli *Käsi- ja Koduraamatust.* Viletsat keelt uuele parandatud *Koddo ja Kirgo-Ramatule* süüks ei antudki, sest Stahli-aegne keel oli kirikuõpetajaile veel küllalt hea. Ainult see-üle tõsteti kaebust, et talupojad tehakse uute lauludega segaseks, neile õpetatakse uut ja võõrast usku. Seda ei olevat laulude tõlkijail mõttes olnud, nendel olnud soov teha vana usku rahvale selgemaks, arusaadavamaks ja armsamaks. Riimitud kirikulaul oli igav, kuid siiski tarvilik samm edasi paremusele.

Lõunaeesti-keelse kirjanduse ettejõudmine.

Ettejõudmise põhjus.

Stahlist ja Rossihniusest alates jääb Pühakirja tõlkimine niihästi lõuna-eesti kui ka põhja-eesti murdesse meie vaimulikkudele kirjameestele kõrgemaks ülesandeks, mille kallal mitmed neist näevad kibedat vaeva. Et eestlaste maa lõunapoolses osas leidus paremaid keeletundjaid kui põhjapoolses, jõudis lõunaeesti-keelne kirjandus hea sammu ette põhjaeesti-keelsest. Ettejõudmine algas seega, et aastal 1686 ilmus trükist *Uus Testament* lõuna-eesti murdes. Kirjamees, kes kergesti lahendas selle ülesande, oli Adrian Virginius [1]).

Virginiuse elust.

Adrian Virginius sündis 20. oktoobril 1663 Kambjas kirikuõpetaja pojana. Sai kooliõpetust Tartu gümnaasiumis, lühikest aega Riia Lyceum Carolinas ja 1680. a. peale Tallinna gümnaasiumis. 1681 hakkas ta Kieli ülikoolis õppima usuteadust. Enne kui ta selles oleks jõudnud eesmärgile, pidi ta 1683 sealt lahkuma. Sama aasta lõpul kutsus Liivimaa kindral-superinten-

[1]) V. Reiman, Adrian Virginiuse surma mälestuseks. Sirvilauad 1907.

dent Johann Fischer ta Riiga ja tegi talle ülesandeks eestikeelse vaimuliku kirjanduse soetamise, eriti pühakirja tõlkimise lõuna-eesti murdesse. 1686 õnnistati Virginius Puhja koguduse õpetajaks. Siit käis ta piiblikonverentsidel Lindenhofis ja Pilistveres, kus aitas valmistada Uue Testamendi põhjaeesti-murdelist tõlget, pooldades J. Hornungi ja B. G. Forseliuse keeleliste uuenduste nõudeid. 1694 lahkus Virginius Puhjast ja asus Otepäässe kirikuõpetajaks. Põhjasõja puhkemisel sai Otepää ümbrus palju kannatada Vene sõjaväesalkade rüüstamise all. Virginius kaotas peavarju ja varanduse. Ta kogus Otepää talupojad enda ümber ja korraldas rüüstavaile Vene väesalkadele energilist vastupanu [2]), mispärast venelased nimetasid teda talupoegade pealikuks. Kui venelased asusid Tartu ümberpiiramisele, viis Virginius oma perekonna siit Tallinna varjule. Pärast Tartu langemist venelaste kätte pöördus Virginius Otepäässe ja andis Vene tsaarile ustavusvande, et võiks jälle olla abiks oma koguduse liikmeile. Kuid juba lühikese aja pärast vangistasid venelased Virginiuse ja köster Erdmanni, tõid nad Tartusse ja süüdistasid neid selles, et nad olevat seisnud kirjavahetuses Rootsi väeosadega. Tõepoolest oli Virginius oma naisevennalt, kes teenis kaptenina Rootsi sõjaväes, saanud kirju, kuid need puudutasid ainult perekonnaasju. Seda ei saanud aga Virginius tõendada, sest et oli kirjad hävitanud. Kirjade tooja oli olnud köster Erdmanni väimees. Niihästi Virginius kui Erdmann langesid salakuulamises kahtluse alla. Küll kostsid Otepää koguduse mõisnikud ja talupojad süüdistatavate eest, palusid ka Tartu magistraati astuda samme Virginiuse vabastamiseks. Kuid sel ei olnud mingit mõju. Virginiust piinati ja hoiti kaks aastat vangis [3]) ja hukati viimaks ühes köster Erdmanniga 27. juulil 1706 Tartu linnaväravate taga, praegusel turuplatsil.

Virginiuse kirjanduslik tegevus.

Lõunaeesti-keelse kirjanduse rikastuses on hoolsal kindral-superintendendil Fischeril suured teened. See mees ergutas juba A. Virginiuse isa Andreast Piibli tõlkimisele lõuna-eesti murdesse ja hoolitses trükikulude katmise eest. Kui noor Virginius jõudis Kielist koju, oli ta isal juba tõlgitud Uus Testament ja osa Vanast Testamendist. Vististi kutsuti Adrian Virginius seepärast Riiga, et ta oleks trükikojale lähemal ja võiks kiirustada raamatute väljaandmist. Kõigepealt asus ta Vastse Testamendi tõlkimisele. Küllap on ta appi võtnud oma isa Andrease eeltöid, muidu ei oleks ta nii lühikese ajaga jõudnud saavutada eesmärki.

---

[2]) A. W. Hupel, Topographische Nachrichten I, lk. 48.

[3]) Vangipõlves kirjutas Virginius 1706. a. oma eluloo, mis vist pisut muudetud kujul on ilmunud teoses „Mittheilungen aus der livl. Geschichte", IX jagu.

Paralleelselt Vastse Testamendi tõlke käsikirja koostamisega ja viimistlusega toimetas Adrian Virginius 1684. a. trükki Lutheri suure katekismuse, mille tõlget põhja-eesti murdes ei olnud kuni 1897. aastani, ja 1685. a. lõunaeesti-murdelise laulu-

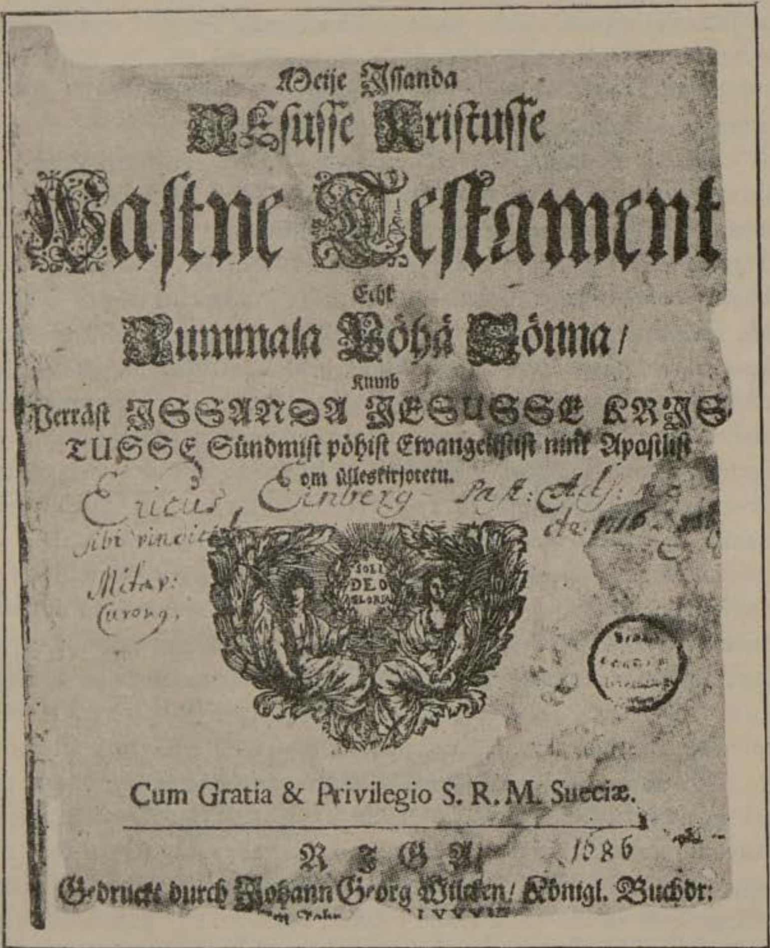
Meije Issanda
JEsusse Kristusse
Wastne Testament
Ehk
Jummala Pöhä Sönna/
Kumb
Perräst JSSANDA JESUSSE KRJS-
TUSSE Sündmist pöhist Ewangelistist nink Apostlist
om ülleskirjotetu.

Cum Gratia & Privilegio S. R. M. Sueciæ.

RJGA
Gedruckt durch Johann Georg Wilcken/ Königl. Buchdr:

Vastse Testamendi tiitelleht.

ja palveraamatu. Need kaks teost, mis tähtsalt tõstsid lõunaeesti-murdelist kirjandust, oli tõlkinud Virginius sen. kahe ametivenna abil. Meie päevini pole neist raamatuist kumbki säilinud. Aastal 1691 andis Adrian Virginius uuesti välja lõunaeesti-murdelise lauluraamatu, millele ta omalt poolt lisandas mõned laulud. Sel-

les trükis leiame juba jutustuse *Jerusalemmi Lina Ärrahäetamissest*. See on esimene ilmlik jutustus eesti keeles. Tuttav tõestisündinud õudne ja hale lugu on tänini säilitanud oma algkuju. See võeti varsti ka põhjaeesti-murdelisse lauluraamatusse lisaks. Selle otstarve on näidata: „ni rassedaste ninck hirmsaste om Jummal omma pühha jummalikko Sonna Pölgjid ninck Naarjid sundnu nink nuhhelnu, nink om se lebbi kigelle Ma-Ilmale ütte Mällestusse-Tähhe nink Mannitsust andnu, et eggaüts Jummala Wihha nink Sundust peab pelgama."

A. Virginiuse tähtsus.

Vastse Testamendi tõlkimisega tõusis Adrian Virginius tähtsamaks vaimulikuks kirjanikuks XVII sajandi lõpul, mitte ainult lõuna-eesti keele piirkonnas, vaid kogu Eestis. Ehk küll Virginiuski siin-seal tarvitab valesti sihitist („temma töije Poiga", „wöt omma Wohdet", „katztöistkümmend Mehi"), eksib tüve muutmisel ja ühendab kirjakeeleks eri murdeid, isegi Stahlile omaseid laensõnu, on ta tõlketeoste keel üldiselt rahvapäraselt ladus ja sõnarikas, viib kirjakeele arengut suure sammu edasi. *Vastse Testamendi* tõlge, esimene mahukam eestikeelne teos, valmistab teataval määral juba ette kirikukeele parandamist, tuues rahvasuust kirjakeelde seni veel mitte tarvitatud keelendeid, misläbi kirjakeel muutub rikkamaks ja painduvamaks.

Käsu Hansu kaebelaul.

Lõunaeesti-keelse kirjanduse ettejõudmisest kõneleb veel see huvitav tõsiasi, et sel ajal luuletab esimene eesti rahvusesse kuuluv kirjamees lõuna-eesti murdes ja selges rahvakeeles algupärase kunstluuletuse. Kõne on siin Käsu Hansust ja tema nutulaulust [4]). Eesti talumees Käsu Mardi Hans ehk, nagu ta oma nime ise kirjutab, Hans Kes, peab 1700—1730 Puhjas köstriametit. Põhjasõja ajal, mil õpetaja Königson koguduse maha jätnud ja põgenenud Pärnu, jääb köster Hans oma ametikohustele ustavaks, kannab sõja kära ja riisujate keskel koguduse eest niipalju hoolt kui jõuab. Elades Tartu naabruses asetsevas kihelkonnas, elab ta üle selle linna hirmsa katastroofi. Juulikuul 1704 langes Tartu venelaste kätte. Kartuse pärast, et linnakodanikud oma ustavusvandest hoolimata hoiavad rootslaste poole ja saadavad neile Vene väe üle salaja teateid, kõvendas komandant Narõškin ühtelugu järelevalvet linnakodanikkude üle. Viimaks tõusis venelaste kahtlus uute alamate vastu nõnda suureks, et

---

[4]) Vt. V. Reiman, Esimene Eesti soost kirjamees. EÜS-i album II. Tartu, 1894. Fr. Bienemann, Die Katastrophe der Stadt Dorpat. Reval, 1902.

Tartus elavad sakslased 1708. aastal tsaari käsul veeti vangi Venemaale Vologda linna. Et rootslased tulevikuski Tartus enam ei leiaks toetuspunkti, hävitati püssirohu abil linna majad ja purustati linna vallid. Maretipäeval, 12. juulil tähendatud aastal tehti ilus linn rusuhunnikuks. Kurb sündmus mõjus masendavalt Käsu Hansu meeleolule. Ta väljendas oma elamusi 32 stroofi pikas kaebelaulus *Tarto Lina ärra häetamissest*, mille vanim ärakiri on säilinud Tartu Jaani koguduse personaalraamatus. Mingil seni selgitamatul teel on see pääsenud rahvasuhu ja teisenenud suusõnalisel ringkäigul [5]). Kurva sündmuse kujutus on äratanud ka rahva fantaasiat.

Luulevabadust kasutades isikustab Käsu Hans Tartu linna, laseb teda üksikasjaliselt esitada oma hukkamisloo ja iga stroofi lõpul ohata: „Oh, ma vaene Tardo Liin!", sest et sündmuste kujutus üksi ei suuda väljendada valulevaid tundeid. Esmalt jutustab linn, kuidas ta enne olnud jõukas ja elanud külluses:

Mes mul olli enne waja?
Kui mul Käsfi häste keuß:
Torre Koa, torre Maja,
Sure Aida, Wilja teuß,
Kalli Kooli, Kerriku
Illusast tik ehhitu
Olli minno sißen siin:
Oh! ma waene Tardo Liin!

Kuid kodanikud pillasid varandusi, õpetlased sõid väga kallilt, kaupmehed petsid rahvast ja „Egga Meeß tei Patto Tööd". Küll noomivad õpetajad kantsleis ja kutsuvad rahvast meeleparandusele, kuid see kõik ei aita. Patu pärast tabab linna Jumala õige karistus:

Tulli Tarw mul laßti sisse,
Tukki Mürrin ning Pombi Hääl.
Honi Rahwa üttelße
Pörrut, lei tik mahha tääl,
Rahwas paesi Toomi pääl
Es löwwa Armo henne sääl,
Nätß se olli hirmuß Piin!
Oh! ma waene Tardo Liin!

Esiotsa jäetud linnakodanikud ja raekohus oma paigale, aga kui komandandi südames tõusevad ebalevad mõtted nende ustavuse kohta ja isand „Krop ning Moresin Tarto Radi Lülli pand", siis tegi komandant teise otsuse, mille keiser kinnitas:

Kui ta sedda kulda sai,
Et Rootß pallaw pähle paist,
Siß Ta Wenne Male weij
Kit se Lina Rahwast wäest,
Jssanda ning Emmanda
Ülli halleſt igkiwa
Wenne-male minnen siin.
Oh! ma waene Tardo Liin!

---

[5]) H. Prants, „Tarto liina ikulaulu" teisend. Eesti Kirjandus 1932, nr. 12.

Lõpuks avaldab rusuhunnikuks tehtud linn pika manitsuse kogu maale, eriti suuremaile linnadele, et nad parandaksid meelt ja jääksid ustavaks oma noorele kuningale, muidu võiks ka neile osaks saada Tartu kurb saatus.

Kaebelaul kajastab ajaloolisi sündmusi õige täpselt ja on kahtlemata algupärane värssteos. Ometi on sel kokkupuuteid selleaegse kirjandusega. Elamusluuletuse autor on selle loomisel äratust saanud lauluraamatus seisvast Jeruusalemma linna ärarikkumise loost, mille ehituskavagi ta jälgib kaunis lähedalt. Kuju poolest seisab Käsu Hansu luuletus riimitud kirikulaulude mõju all, kuid erineb neist siiski stroofiehituselt ja meetrumilt, sest et siin kasutatakse pea jambi, pea trohheust, ilma et nendegi vahelduses oleks järjekindlust. Luulelendu ja kujukeelt otsime asjata, sündmused ja pikk moraaliõpetus sõnastatakse kainelt, kuid, nagu vemmelvärsis, püütakse igal hinnal panna kõlksuma lauluridade lõppe. Ometi on värssteoses tunda luuletaja kaastundlik ja soe süda, mis osa võtab kodumaa ja rahva kurvast saatusest.

Kokkuvõte. Andreas ja Adrian Virginius ja Käsu Hans on lõuna-eesti tähtsamaid kirjamehi, kes soetasid lõuna-eesti murdes sellist kirjavara, mis põhja-eesti murdes veel puudus. Eriti andis *Wastse Testamendi* tõlge lõunaeesti-keelsele kirjandusele põhja-eesti-keelse ees suure ettejõudmise.

Lõpphinnang. Segast saksa-eesti kirikukeelt levitavad kirjamehed painutasid eesti keele ladina ja alam-saksa keele liistudele. Eesti häälikute ülestähendamiseks kasutasid nad saksa tähestikku, ilma et selleski oleks oldud järjekindel. Saksa kõnekäänud ja lauseehitus võetakse eesti keelde muutmatult üle, valmistatakse sel viisil veidrat keelesegu. See oli eriline tõug kirjalikku muulasmurrakut, milles rahvakeele loomusest ei säilinud muud kui murtud sõnad peaaegu arusaamatus lausekorras ja järjestuses. Selline väärsünnitis tõi meie kirjakeele arengusse kaasa saatuslikke tagajärgi, teataval määral sanktsioneeris eesti keele rikkumist ja hakkas varakult hävitama elava rahvakeele vastupanevaid instinkte. Sel kirjandusel ja keelel polnud muud tähendust, kui et selle varal ja selle taga võib aimata, kuidas on võinud kõlada tõsine eesti keel, mis võrsus edasi külade maalises rahus suulise rahvakirjanduse, nimelt rahvalaulu ja rahvajuttude kandjana [6]).

[6]) V. Grünthal, Eesti kirjakeele arenemine. Eesti Kultuura I. Tartu, 1911.

16. 5. 38

B. Eesti parandatud kirikukeele aeg.

Kirikukeele uuendamise algus ja areng.

Uus kirjameeste sugupõlv.

Segane saksa-eesti muulasmurrak jäi eestlasele võõraks kõlaks, mis jättis ta hinge külmaks. Niikaua kui selleaegsed kirjamehed ammutasid oma keeletarkuse vaimulikust kirjavarast, ei märganud nad seda lõhet, mis rahvast keele alal neist lahutas. Kui aga sugupõlv vaheldus ja kiriku teenistusse astus mehi, kes olid üles kasvanud rahva keskel, tõi uus sugupõlv kirjameeste ridadesse keeleuuenduse ideid. Tegelikult olid Stahli-aegsed keeletraditsioonid vapustatud juba Adrian Virginiuse *Vastse Testamendi* tõlkes. Kuid Virginius ei esitanud uut grammatilist ega ortograafilist süsteemi. Selle tööga tulid toime B. G. Forselius ja J. Hornung. Tegelikult etendas Virginius väljapaistvat osa ka põhja-eesti keele uuendamises.

Piiblikonverentsid.

Liivimaa teovõimeline kirikujuht Johann Fischer kutsus 1686 Põhja-Eesti kirikuõpetajate esindajad kokku Võnnu lähedale Lindenhofi mõisa nõu pidama, missugust teksti võtta Uue Testamendi tõlke aluseks ja kas valmistatavas tõlkes pidada kinni senisest keeletraditsioonist, millised maksma pannud Stahl, või ette võtta uuendusi. Konverentsile abijõuks kutsutud noor teoloog Bengt Gottfr. Forselius pani ette eesti keelest kõrvale heita tarbetud ladina ja saksa keele tähed c, ch, ck, z, tz, f ja y, samuti ka vokaalide pikendusmärgina tarvitatud h. Selle uuenduse oli Forselius ise tegelikult läbi viinud oma ABD-raamatus, millest vist on säilinud 1694. a. trükitud eksemplar [1]). Põhja-Eestist pärit olevate saadikute vastuseisu tõttu ei saavutatud Lindenhofi konverentsil mingeid positiivseid tulemusi, ehk küll neli nädalat koos istuti. Teisel piiblikonverentsil, mille Fischer 1687. a. kokku kutsus Pilistveresse, kerkisid vaidlused Forseliuse keeleuuenduse kohta esile uue hooga. Sellele seisid rinnu vastu Tallinnamaa esindajad, kuid uuendusi kaitsesid südisti Adrian Virginius, Johann v. Berthold, M. de Moulin ja noor teoloogiakandidaat Johann Hornung. Viimane oligi see, kes etendas kirikukeele uuenduste normeerimisel ja tegelikul läbiviimisel esileküündivat osa.

[1]) A. Saareste, Eestikeelsete kirjaliste mälestiste uusleidudest. Eesti Keel 1929, nr. 3—4.

Hornungi elust.

Johan Hornung on sündinud 1660. a. ümber, arvatavasti Rakvere kirikuõpetaja G. Hornungi pojana. Tema hariduskäigu kohta puuduvad igasugused teated. Noore kandidaadi kutsumine piiblikonverentsile laseb oletada, et teda peeti heaks eesti keele tundjaks. 1692. aastast peale töötas Hornung Põltsamaal abiõpetajana, täitis 1698—1715 Karula pärisõpetaja kohuseid, kusjuures 1706—1709 hooldas ka Otepää kogudust. Et Põhjasõja aastail valitsesid kodumaal segased ja rahutud olud, ei suutnud Hornung oma elurada otse hoida. See on täis eksimusi, viletsusi ja kannatusi. Olles joovastunud alkoholist, teeb ta armulauaannete väljajagamisel pahandusi ja saab see-eest konsistooriumilt valju noomituse. Kord süüdistasid rootslased teda kirjavahetuse pärast venelastega ja pidasid teda Pärnus vangis, kuni ta süütus selgus. Hiljem vangistasid venelased ta kahel korral ja Vene vanglas ta surigi 1715. a.

Hornungi grammatika.

Nagu Hornungi elukäiku saatsid pea helendavad, pea jälle tuhmuvad tähed, niisama vankuvalt on ta töid kirjandusloos üle- ja alahinnatud. Stahli-aegset keeletraditsiooni austavad ametikaaslased salgasid Hornungi teened maha, sada aastat hiljem tõstis Ed. Ahrens ta põhja-eesti kirikukeele looja ausse [2]), praegu teevad kirjandusteadlased Hornungi teenete kohta uuesti küsimärgi. Mida Hornungilt mitte võtta ei saa, on ta 1693. a. trükis ilmunud *Grammatica Esthonica*, millel meie keeleõpetuse arengus ja keeleajaloos on põhjapanev tähendus. Siin on eesti keele ehitus ja sõnamuutmisseadused esimest korda õigesti ära tuntud ja rahvalikkude keelenäidete varal selgitatud. Ehk see küll pole grammatika sõna teaduslikus mõttes, kummatigi on see esimene õige samm selle keele grammatilises käsitluses, mis jätab pimedasse varju niihästi Stahli kui Gösekeni väärsünnitised. Hornung teostas Forseliuse nõudmised eesti häälikute tähistamisel. Kuid käies veelgi saksa ortograafia põhimõtete järgi, kirjutas Hornung kõik nimisõnad suure algustähega ja pani kahesilbilistes sõnades pikad tüvevokaalid kirja ühekordselt („toma", „kele"), seevastu esimeses vältes seisvad konsonandid kahekordselt („sedda", „agga"). Siiski tuli endisele keelesegadusele ja korralagedusele lõpp; tarbetute võõraste tähtede kõrvaldamine, eesti häälikute võrdlemisi parem ülestähendus ja suurem järjekindlus töid eesti õigekirjutusse tunduva kergenduse. Need

---

[2]) E. Ahrens, Johann Hornung, der Schöpfer unserer ehstnischen Kirchensprache. Zur Ehrenrettung des Unterdrückten. Reval, 1845.

õigekirjutus-seadused jäid maksma kuni Ahrensi keelereformini.

Koddo ning Kirgo Ramat.

Võib kindlasti oletada, et tüseda keeleoskusega kirjamees, kes koostas esimese eesti keele õpetuse, mis väärib selle nime, oli võimeline õigesti äratuntud keeleseadusi läbi viima ka tegelikult. Nii ongi põhjaeesti-murdelises *Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatus*, mis ilmus 1695. a. Riias ja sisaldas muuseas evangeeliumid ja epistlid, kirikulaule ja palveid, katekismuse teksti ja Jeruusalemma linna ärahävitamise loo, tõepoolest praktiliselt rakendatud Hornungi keelelised uuendused. Et teose eeskõnes kaastöölistena tähendatud raamatu koostamisel on mainitud Adrian Virginius, Rein. Brocmann jun., Joh. v. Berthold ja Magnus de Moulin, ei loeta põhja-eesti keelereformi tegelikku läbiviimist ainuüksi Hornungi teeneks [3]). Olgu *Koddo ja Kirgo Ramatu* autoorsuse küsimusega lugu kuidas tahes, ilmne on, et see teos tõi tähtsa pööripäeva meie kirjanduslukku. Siin astuvad eesti keel ja kiri eduteel suurema sammu kui kunagi enne. Vigadeta see veel küll ei ole, kuid igal leheküljel esineb tõsine püüe kirjutada nõnda, kuidas eestlane räägib. On tähele pandud tüvepainutust, antud eitavale kõneviisile tagasi selle õigused, kõrvaldatud artikkel kõigi saksa käänetega ja parajal kohal tarvitatud osastavat käänet. Esimest korda lõbustab meid siin kerge ja rahvapärane põhja-eesti kirjakeel, mis

Ma Kele
Koddo ning Kirgo
Ramat/
Kumma sisse.
I. Keik Ewangeliumme ja Epistli Loud;
II. Issanda JEsusse Kristusse Kannatamine ning Surm.
III. JEsusse Kristusse Üllestousminne ning Taewaminneminne.
IV. Jummala Pühha Waimo näggem Tulleminne Apostlide päle.
V. Jerusalemma Linna ärrahäwwitaminne.
VI. Ma-Kele Uus Laulo-Ramat.
VII. Ma-Kele palwe Ramat.
VIII. Önsa Lutri Katekismus / ehk Laste Öppetus/
ühte ommad kirjotetud
Jummala Auuks / ja
godusse Öppetus
RIGA/
Gedruckt bey Johann Georg Wilcke
Königl. Buchdrucker. 1695.

Koddo ning Kirgo Ramatu tiitelleht.

[3]) G. Suits ja M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. I. Tartu, 1932.

saanud võidu barbaarse saksapärase segakeele üle. Võrreldagu näiteks järgmist laulusalmi Stahli eespool toodud tõlkega, siis selgub, millise sammu astub siin edasi meie kirjakeel.

Nüüd olgu ikka iggavest
Au, kitus Jumalalle,
Et temma surest Heldussest
Meid avitanud jälle.

Nüüd Melehä meist Jummalal,
Suur Rahho Pölv on Taeva al,
Keik Vaen on otsa sanud.

Meie praeguses „Lauluraamatus" leidub hulk kirikulaule, mis sinna peaaegu muutmatult püsima jäänud sel kujul, mis neile antud 1695. a. *Koddo ning Kirgo Ramatus*. Näit.:

Ma tullen Taevast üllevelt,
Häid sannumid toon teile säält,
Neid toon ma teile römuga,
Neid tahan minna kuluta.
Üks Laps on tänna sündinud,
Kui ammo ajast tootud.
Üks kaunis illus Lapsoke,
Se sünnib Neitsist puhtaste.

Se on se Issand Jesus Krist,
Ke tahhab aita Häddalist,
Se on teil Önnisteggia,
Ke tahhab Pattust lunnasta.
Keik Ön saab teile temma Kääst,
Mis Jummal pakkund iggavest,
Et teie võite meiega
Nüüd Taevas järgest ellada.

Samasuguse osavusega on *Koddo ning Kirgo Ramatus* evangeeliumid ja epistlid tõlgitud õigesse ja soravasse rahvakeelde ja sealjuures tarvitatud mõnd vormi, mida eelistatakse praegugi. Toome siin näiteks Matt. ev. XXII peatüki alguse:

NJng JESUS kostis/ ja räkis neile taas Moisto=Sannade läbbi/ ning üttel: Taewa Rikkus on ühhe Kuninga saarnane/ ke omma Pojale Pulmad teggi. Ja lätkias omma Sullaſed wälja/ neid kutſutud Pulma kutſuma. Ja nemmad ei tahtnud mitte tulla. Taas läkkitas temma teiſed Sullaſed wälja/ ning üttel: Üttelge neile Kutſutuile: Wata/ minno Söömaja ollen minna walmis=tanud/ minno Härjad ja Nuumweikſed ommad tappetud/ ja keik on walmis/ tulge Pulma. Agga nemmad ei holinud ſeſt/ ning läkſid wälja/ üks omma Põllule/ teine omma Kauba jure. Agga teiſed wottiwad temma Sullaſed kinni/ naerid ja tappid nemmad ärra Kui Kuningas ſedda kulis/ jai temma wihhaſeks/ ja läkkitas omma Söa=Wä wälja/ ja ſüttitas nende Linna pollema. Siis üttel temma omma Sullaste wasto: Need Pulmad ommad kül walmistud, agga need kutſutud ei olnud mitte ſe wäärt. Sepärraſt minge Te Lahmidde päle/ ja kutsuge Pulma kedda teie leiate. Ning needſammad Sullaſed läkſid wälja Teie päle/ ja koggoſid kotko/ nimitto kui nemmad leidſid/ kurjad ning hääd/ ja need Lauad ſaid keik täis Wöraid.

Ses raamatus kuulis eestlane jumalasõna esimest korda tuttavas ja puhtas helis. Vististi vaimustus rahvas ja asus raamatu elavale ostmisele ning lugemisele. Kuid Tallinnamaa õpetajad nägid Riiast tuleva raamatu levikus oma lugupidamise kahanda-

mist. Et see pealegi veel erines seni üldtunnustatud ja ainumaksvast kirjakeeletraditsioonist, hoolitses Tallinna piiskop Salemann selle eest, et tähendatud raamatu tarvitamine Tallinnamaal ära keelati. Ometi andsid keelereformi vastased 1700. a. Tallinnas trükki uue *Koddo ning Kirgo Ramatu*, mis on parandatud Riiast tulnud võistleja järgi ja käib sellega osalt sõna-sõnalt kokku.

Uue Testamendi trükkitoimetamine.

Segased ja tumedad on *Uue Testamendi* trükkitoimetamise eellood. Pilistvere piiblikonverentsil oli selle juhataja Fischer esitanud *Uue Testamendi* tõlke käsikirja *(versio Esthonica in manuscripto)* läbivaatamiseks. Kuid keelelistes küsimustes ei jõutud üksmeelele, sest et Forseliuse ja Hornungi keeleuuendus-ettepanekud tagasi lükati. Siis kutsub Adrian Virginius noore ametikaaslase ja sõbra Johann Hornungi Puhja enese juurde. Siin alustasid nad Uue Testamendi tõlkimist kreeka keelest põhja-eesti murdesse ja jõudsid selle tööga 1688. a. lõpule. Sellele käsikirjale rajanevad nähtavasti need Pühakirja osad, mis on ära trükitud 1695. a. Riias ilmunud *Koddo ning Kirgo Ramatus.* Nõnda tekkis kaks võistlevat käsikirja. Pilistvere käsikiri oli valmistatud Lutheri saksakeelse tõlke alusel, Puhja käsikiri toetus kreekakeelsele originaalile.

Põhjasõja lahtipuhkemisest hoolimata võeti Uue Testamendi trükkitoimetamise küsimus päevakorrale. Sõjamöllu eest Tallinna põgenenud õpetajad, nagu Johann v. Berthold Pilistverest, Magnus de Moulin Suure-Jaanist ja teised ametikaaslased otsustasid 1704. a. aja kasuliku veetmise huvides läbi vaadata ja parandada Uut Testamenti, „mis jo enne olli Ma Kele valmis kirjotatud", nagu seisab Piibli eeskõnes. Missuguse käsikirja võtsid nad oma töö aluseks, kas Puhjas valmistatud Hornungi või Pilistvere konverentsil esitatud versiooni? Nende töö puhas ärakiri, mis esitati kuningas Karl XII-le ja nüüd asub Stokholmi kuninglikus raamatukogus, osutub kirjutatuks Johann v. Bertholdi käega, ja on alustatud Tallinnas 1705 [4]). See ei või olla Hornungi oma, mis kirjutatud Liivimaal, vaid nende meeste töö tulemus, kes Tallinnas revideerisid Pilistvere käsikirja. Trükkida seda ei saadud, sest sõja kannul käiv katk pani ettevõtte täiesti seisma. Kui rahu jälle maale tuli ja taud vaibus, pakkus Tallinna raamatutrükkija Brendeken end Uue Testamendi kulu-

[4]) O. Sild, Kelle käega on kirjutatud Uue Testamendi eestikeelse tõlke Stokholmis olev käsikiri? Eesti Kirjandus 1928, nr. 12.

kandjaks. Kuid valmis käsikiri oli läinud kaotsi. Vene valitsuse poolt ametisse kinnitatud superintendent Justus Blankenhageni ülesandel koostati 1713. a. uus toimkond, kelle juhatajaks sai Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleff. Ta isa oli eelmises komisjonis töötanud ja tõlketöist säilitanud mustandeid. Et lõplik käsikiri redigeeriti Pilistvere konverentsil esitatud versiooni alusel, selgub komisjoni liikme E. Gutsleffi tõendusest, mille järgi olevat peetud juhtnööriks Lutheri saksakeelset tõlget, kuigi tehtud erandeid [5]). Vaadati läbi eeltööd, mille järgi olid valmistatud endised puhtad ärakirjad, komisjoni liikmete poolt õiendati ja kohendati, mis veel näis parandamist nõudvat, ja nii läks aastal 1715 trükki ammuigatsetud teos, mille pärast oli palju vaieldud:

Meie Issanda
JEsusse Kristusse
Uus Testament
Ehk
Jummala Ue Sadusse
Sanna
mis
Pärrast Issanda JEsusse Kristusse Sündmist
pühhast Ewangelistist ja Apostlist on ülles-
kirjotud / ja nüüd Ma Kelel ülles-
pantud Tallinnas.

TALLINNAS
Trükkis Johan Kristow Prendeken. Aastal 1715.

[5]) O. Sild, Täiendusi „August Hermann Francke mõjudele meie maal". Usuteadusline Ajakiri 1928/29, nr. 2—4.

Nagu kuulsime, toimus selle raamatu käsikirja ettevalmistamine kahes komisjonis. Et esimesse komisjoni kuulus kaks keeleuuenduse pooldajat, nimelt Johann v. Berthold ja Magnus de Moulin, on tõenäoline, et nad läbi viisid Hornungi keeleparanduse nõudeid. Seda tõendab ka Stokholmi saadetud puhas ärakiri. Ka teine komisjon on Hornungi nõuded vastu võtnud, sest Riias ilmunud *Koddo ning Kirgo Ramatu* evangeeliumid ja epistlid käivad üllatavalt ühte Uue Testamendi tekstiga. Siiski pole keeleuuendust rakendatud tingimatult. On tehtud õiendusi ja parandusi („üttel" asemele: „ütlis", „lõppes" asemele: lõppis"), kuid satutud uuesti vigadesse („Härgi" asemel: „Härge", „Põllu ostnud" asemele: „Põldu ostnud"). Eeskõne „Armas Maamees" on Adrian Virginiuse Vastse Testamendi saatesõna tõlge põhja-eesti keelde.

Kokkuvõte.

Nagu segane saksa-eesti kirikukeel ei ole üksiku sulemehe väljamõeldis, vaid selle kummalise fantaasiakeele tootmisest kauemat aega võttis osa laiem ringkond, nõnda on ekslik kirikukeele uuendust pidada ainult ühe mehe teeneks. Meie esimene keelepuhastus arenes kolme aastakümne kestel ja oli kollektiivne toiming. Kirjanduslik isik, kes esimesena tegelikult omandas eestilise keeletunde ja kirjutas üsna puhast lõuna-eesti murret, on Adrian Virginius. Kuid ta ei vabane saksapärasest transkriptsioonist. Uued keeleprintsiibid seadis põhimõtteliselt üles ja andis meie kirjale uue ilme Forselius, aga ta ei leidnud mahti süsteemi koostada ega oma ideid tegelikult rakendada. Need ülesanded langevad osaks Hornungile, kes tähistab suurt edusammu eesti keele teoreetilises käsitluses. Kuid keeleuuenduse praktikat jagavad Hornungiga niihästi Virginius ja Forselius, kui ka v. Berthold ja de Moulin. Nende koostöö rajas keeleharimisele ja kirjandusele uue aluse, millele ilma suuremate muutusteta ehitati poolteist sajandit.

Piibli tõlkimine.

Endiste tööde parandamine.

Kulus ära hulk aega, enne kui meie kodumaa toibus pikaldase ja raske Põhjasõja kurnatusest ja leidus uusi tööjõude eesti kirjavara rikastamiseks. Pärast Uue Testamendi trükkitoimetamist võeti käsile lauluraamatu parandamine ja täiendamine. Nagu selgub 1721. a. Wrede kulul trükitud *Koddo ning Kirgo Ramatust*, on sellesse üle võetud 117 kirikulaulu Hornungilt,

neile lisandatud 139 uut tõlget ja kogu teos ümber töötatud uuendatud kirikukeeles. Parandamistööst võtavad teiste hulgas osa Uue Testamendi tõlkekomisjonist tuttav Heinrich Gutsleff Kullamaalt ja uus kirjanduslik tegelane Jüri õpetaja Anton Thor Helle, kellele langes hiljem osaks teostada Pühakirja tõlkimine eesti keelde.

Thor Helle elust.

Anton Thor Helle sündis 1683 Tallinnas, kus ta isa pidas kaupmeheametit. Kooliõpetust sai Thor Helle Tallinna gümnaasiumis, seejärel valmistus ta Kieli ülikoolis kirikuõpetajakutsele. 1713 seati ta Jüri koguduse õpetajaks. Siin kutsus ta ellu köstrikooli ja andis ise selles õppetunde [1]). Tema rahvavalgustuspüüete tulemuseks tuleb pidada seda, et 1726. a. leidus Jüri kihelkonnas 200 kirjaõppijat last, kuna vanemaist inimesist peaaegu igas talus oli keegi, kes oskas raamatut lugeda [2]). 1742. a. alates täitis Thor Helle Ida-Harjumaa praosti kohuseid. Ta suri 13. aprillil 1748.

Thor Helle grammatika.

Thor Helle püüdis eesti keelt põhjalikult ära õppida. Head tuge andsid talle seejuures Hornungi grammatika ja lauluraamat, kuid kõige ustavam, parim keeleõpetaja oli talle rahvas ise. Thor Helle süvenes selgesse põhja-eesti murdesse, mida kõneldakse Jüri kihelkonnas, ja kui ta kahtles mõne sõna tähenduses, siis ei puhanud ta enne, kui järelepärimise teel rahva suust oli saavutatud täielik selgus. Töötanud nõnda kakskümmend aastat, rajas ta keelematerjalile, mis ta oli leidnud Hornungi grammatikast ja rahvasuust, oma keeleteoreetilise kokkuvõtte. Aga et vaimulikkude raamatute väljaandmine, eriti Vana Testamendi tõlketööde juhatamine, nõudis talt palju aega, tegi ta oma grammatika ümberkirjutamise ja trükkitoimetamise ülesandeks Tallinna eesti koguduse abiõpetajale Eberhard Gutsleff'ile, kes oli ka hea eesti keele tundja. Nõnda ilmus Halles 1732 Thor Helle *Kurtzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache*, mille sisu koosneb eesti keele grammatikast, sõnastikust, eesti vanasõnade ja mõistatuste kogust ja kahekõnedest. Thor Helle grammatika on Hornungi grammatikast täielikum, parandab mõnedki eelkäija vead, kuid üldiselt keelekäsitluselt toetub see siiski Forseliuse ja Hornungi rajatud alusele. Juba Thor Helle märkas neid segadusi, mida tekitas Hornungi õigekirjutus seal, kus

[1]) R. Winkler, Piibli ümberpaneja Anton Thor Helle. Ristir. p. leht 1899, nr. 1—2.

[2]) J. Aunver, Mõnda Anton Thor Helle elust ja tegevusest. Eesti Kirjandus 1924, nr. 8.

mitmesilbilistes sõnades lühikesele vokaalile järgnevad konsonandid kirjutati kahekordselt. Ses kirjaviisis esinesid sageli kaks eritähenduslikku sõna samal kujul: murre (keeles) ja murre (südames); kallad (sinna) ja kallad (vees). Selle asemel et vältida konsonantide tarbetut kahekordistust, kus neid loetakse ühekordselt, soovitas Thor Helle vahetegemiseks eelolevale vokaalile märkida rõhk, kui sellele järgnev konsonant tuleb lugeda kahekordselt, näit. keele mùrre, südames on murre. Thor Helle grammatika toob ka seaduse, et eesti keeles sugunimed ei tule kirjutada suure algustähega, nagu see tänini saksa keele eeskujul oli toimunud isegi Hornungi raamatuis. See juba 100 a. eest *Agenda Parva*'s leiduv kirjutusviis on läbi viidud 1721. a. trükitud Tallinna *Koddo ning Kirgo Ramatus*. Olgu veel mainitud, et Thor Helle grammatikas põhja-eesti kirjakeeles esmakordselt esineb „hea", „pea", „seal", kuna Stahli ajal oli kirjutatud „heh", „peh", „sähl" ja Hornungist peale „hä", „pä", „sääl". Sõnajärjekorra kohta lauses märgib Thor Helle, et eesti keelel on kalduvus paigutada verbi noomeni lähedusse.

Piibli tõlkimine.

Pärast Uusikaupunki rahulepingut ärkas vaimulikkudel kirjameestel tung tegevuse järele ja pani uuesti liikuma Piibli tõlkimise töö. Eestimaa konsistoorium usaldas selle ülesande Anton Thor Helle kätte, kes omas põhjalikke teadmisi niihästi heebrea kui eesti keeles ja oli üldiselt tuttav usina ja hoolsa töömehena. Tähtsamaks abiliseks oli talle Kullamaa õpetaja Heinrich Gutsleff, Uue Testamendi trükkitoimetaja, koos oma venna Eberhardiga. Tõlkimisest võtsid jõudumööda osa veel mitmed teised piiblipietistlikud kirikuõpetajad. Kõik teiste tõlked vaatas Thor Helle hoolega läbi, parandas ja viimistles need ühetaoliseks. Suuri raskusi sünnitasid need kohad Vanast Testamendist, kus leidus sõnu, mis tähendasid eestlastele võõraid asju ja eesti keeles puudusid. Siis rändas Thor Helle uuesti külast külla ja talust tallu, et hankida sõnu ja kõnekäände selle tõlgitsemiseks, mis ta oli leidnud heebreakeelse Vana Testamendi originaalis. Oli otsing asjatu, siis võeti heebrea ja kreeka sõnad eestikeelses Piiblis tarvitusele ja lisati seletused juurde. 1736. a. oli Piibli käsikiri trükivalmis. Veel tegid Pühakirja tõlkijaile muret trükikulud. Sel ajal oli herrnhuutlik usuliikumine otsaga juba Tallinna jõudnud; sellega sõbrustasid Piibli tõlkimise komisjoni liikmeist koduõpetaja Anton Vierorth ja Oleviste koguduse abiõpetaja Eberhard Gutsleff. Nagu teada, panid evan-

geeliumi vennaksed suurt rõhku härdale piiblilugemisele ja piiblitunnid omandasid pietistide usuelus üldse esmajärgulise tähenduse. Thor Helle kaastööline Vierorth kurtis Piibli väljaandmise häda vennastekoguduse asutajale krahv Zinzendorf'ile, kes tol ajal parajasti viibis meie maal. Zinzendorfi mõjutusel laenas kindral Bohn, endine Liivimaa kuberner, Piibli trükikuludeks 3900 rubla. Suurema osa sellest võlast on ta hiljem kingitusena kustutanud. Nüüd algas Tallinnas Johan Jakob Köleri trükikojas Piibli trükkimine. Et tööd mitte viivitada, andis Thor Helle trükiparanduse Tallinna gümnaasiumi vanade keelte õpetaja Biek'i hoolde. Biek tarvitas volitust kurjasti ja parandas oma üliagaruses ja mõistmatuses eesti Piibli tõlkesse hulga vigu. Ta seadis tõlke sõna-sõnalt alguskirja järgi ümber, võttis tõlkes uuesti tarvitusele saksa artikleid asendavad „see" ja „üks", mis Helle, nagu varem Hornungki, oli puhta eesti keele tundmise põhjal välja kasinud. Nõnda osutub Pühakirja esimese trüki keel paiguti õige kirjuks ja vigaseks. Thor Helle sai Biek'i talitusest märku alles siis, kui suurem osa raamatust juba oli läbi trükitud. Nõnda ilmus 1739:

Piibli Ramat/
Jummala Sanna,
Wanna Seáduse Ramatusse
Ebrea Kele
Uhe Seáduse Ramatusse
Kreka Kele
Eesti Ma Kele
Esimest korda

Eestikeelse piibli 1. trüki palge- ja tiitelleht.

Kui mitte arvestada ülemaltähendatud Biek'i poolt tehtud vigu, käis esimene eesti Piibel keelelt ja õigekirjutuselt neid

radu, mis Forselius ja Hornung ette märkinud. See oli kapitaalne suurtöö, millele pärastine kirikukeel enam palju ei suutnud juurde lisada, vaevalt seesugust, mis oleks tähendanud nii suurt edusammu. Kuigi eesti Piibli tõlkes ei suudetud edasi anda kõiki originaali peensusi, oli see oma lihtsuses tüse, tõsine kujuandmine pühakirjalisele ilmutusele talupoeglikult võimsas keeles. Seisku siin tõlke näiteks 1. Moosese raamatust paar esimest salmi:

Algmisſes loi Jummal taewaſt ja maad. Ja ſe Ma olli tühhi ja paljas, ja pimmedus olli ſüggawusſe peäl, ja Jummala Waim olli lähwitamas wee peäl, ja Jummal ütles: Sago walgus, ja walgus ſai. Ja Jummal waatas ſe walgusſe, et ta hea olli, ja Jummal teggi wahhet walgusſe ja pimedusſe wahhele. Ja Jummal nimmetas ſe walgusſe päewaks, agga ſe pimmedusſe nimmetas temmaööks.

Mida rohkem arenes eesti keele uurimine, seda enam hakkasid Piibli keelevead silma paistma ja nõudma parandust. Juba Ahrens ja Wiedemann tõendasid oma arvustustes, kuidas tõlkijad on eksinud eesti keele loomuse vastu, patustanud sõnade muutmises, objektikäände tarvitamises jne. Piibli tõlkega sai eesti kirjakeele aluseks põhja-eesti läänepoolne murre, mille peamiseks tunnuseks on rahvapärane tugevaastmeline inessiiv. See koduneb aeglaselt, võites ühe sõna teise järel. Gösekeni grammatikas 1660. a. esineb „ulkas“. Uue Testamendi tõlge eelistab nõrgaastmelist „riigis“, „lauas“, kuid kõrvalepõikena esineb siiski „selgas“, ja 1721. a. trükitud lauluraamatus ka „lautas“. Piibli tõlge toob siia lõpliku ühtlustuse, mille põhjal kirjutatakse „taeva rikis“, „laudas“, „köikis paikus“ jne. Pärast Ahrensi keelereformi jääb see kauemaks ajaks „kirikukeele“ iseäraldusеks, mis kaob alles üleminekuga uuele kirjaviisile.

Piibli tõlke kirjanduslik ja haridusliк tähendus.

Piibli tõlge avaldas meie keele ja kirjanduse arengule head mõju. Esiteks loodi Piibli tõlke läbi eesti ühine kirjakeel, mis hoiab rahvast killustamise eest. Piibli tõlge muutus pealeselle eeskujuks, mis mõjus sarnastavalt ja tasandavalt iga kõrgema kirjaliku mõtteavalduse keele suhtes. Nüüd oli eesti keeles antud võimalus, olgugi teatavail mõttealadel, väljendada kõrgemaid ja keerukamaid mõisteid. Lõpuks andis eesti Piibel rahva vaimukultuuri edenemisele tähtsal määral hoogu. Rikas lugemisaine, mis kirjavaesel ajal saadeti rahva sekka Piibli näol, ei virgutanud Piibli omanikku mitte üksnes lugemistehnika raskuste väärami-

sele, vaid Piibel pakkus eriti ajaloolistes osades tõsist teaduvara ja laiendas lugeja silmaringi niihästi maailma kui rahvaste tundmaõppimises, kuna luulelised osad avaldasid kahtlemata sügavat mõju tundmuste ja maitse arengusse, äratasid mõtlemist ja sisaldasid elutarkust. Nii on Piibel tähtis tegur mitte ainult kirjanduse arengus, vaid ka rahva üldise hariduse käigus.

Lõunaeesti-keelne kirjandus.

Eesti Piibli ilmumisest peale jäi lõuna-eesti murre kohalikuks kõnekeeleks, mille tarvitajaile on siiski kaunis rohkesti soetatud kirjavara. Selle arengut XVIII sajandi keskel on eriti põhjustanud herrnhuutlik liikumine, mis puhtas ja selges rahvakeeles välja antud teostega äratas lugemishimu, kutsus esile elavamaid meeleolusid ja koguni ekstaatilisi elamusi. Pietistlik äratustöö sai alguse Urvastes Weimarist tulnud õpetaja Johan Christian Quandt'i juhatusel. Quandt on 1736. a. tõlkinud saksa keelest lõuna-eesti murdesse *Kuseni Hindriku loo*, mis lugejaid otseselt äratanud kristliku armuõpetuse vastuvõtmisele ja mõjutanud rahva eluviisi. Sama õpetaja avaldanud lõuna-eesti murdes trükis ka 21 herrnhuutlikku laulu. Ühtlasi levitatud tol ajal Zinzendorfi koostatud õpetusraamatu tõlget, mis olnud vennastekogudusele ideoloogiliseks aluseks. Et neid raamatuid on trükitud tsenseerimatult, on nad langenud valitsuse tagakiusamise alla.

Veel laialdasem on selleaegne herrnhuutlik käsikirjaline lugemisvara. Meie päevini on säilinud Urvastest pärit olevaid lõunaeesti-murdelisi jutlustekogusid, milles herrnhuutlikus vagameelsuses võideldakse rahva ebausu, joomise ja muude pahede vastu [3]). Tartus tegutseb herrnhuutliku liikumise süvendajana Maarja koguduse köster Michael Ignatius. See tõlkis 1752. a. lõuna-eesti murdesse õpetaja Heinrich Schubart'i mahuka jutluseraamatu, mille käsikirja koopia nüüd säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis. Sisuliselt on need jutlused vastavate pühapäevade ja suurte pühade jaoks määratud evangeeliumide seletused, mis kirjutatud mõõduka pietismi vaimus [4]). On märkimisväärne, et juba tol ajal levitati lõuna-eesti murdes vaimuliku kirjanduse kõrval ka ilmlikku jutuvara. Nii on Otepää Karskusseltsi raamatukogus talletatud 1768. a. kirjutatud

[3]) R. Põldmäe, Eesti vennastekoguduse kirjandusest XVIII sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1936, nr. 6 ja 7.

[4]) Samalt: 1000-leheküljeline haruldane käsikiri. „Postimees" 1936, nr. 29.

jutustuse koopia, mis kannab pealkirja *Üts hallelik sündino Luggo nink Ellokäik üttest Türgi Keisri Tüttrest: nimmega Helena.* See osutub saksakeelse rahvaraamatu *Die schöne Helena von Konstantinopel* vabaks kokkuvõtlikuks ümberkujunduseks ja keelelt ja stiililt liigub Ignatiuse jutluseraamatust tuntud traditsioonides.

Vaimulikud jutud.

Eesmärk.

Eesti Piibli ilmumine lõi vaimulikule kirjandusele kindla keskkoha. Kõik, mis hiljem vaimuliku kirjanduse alal ilmub, keerleb selle keskkoha ümber, astub raamatute raamatu teenistusse, püüab selle sisu arusaadavaks teha ja aidata õigele mõjule. Esimesed vaimulikud juturaamatud, mis õhutasid rahvast Pühakirja lugema ja selgitasid sellest saadavat kasu, huvitavad meid eriti ses suhtes, et neis ülaltähendatud eesmärgi saavutamiseks rakendatakse jutustuse ja kahekõne vormi. Rahvakeeles nimetati niihästi jutustusi kui kahekõnesid „juttudeks". Neist on hiljem arenenud jutustav proosa, milles ju ka käsitellakse ainet ühe- ja kahekõne vormis.

Hansu ja Mardi jutt.

Esimene põhjaeesti-keelne juturaamat pääses trükist 1739. a., seega ühtaegu Piibliga. Vanimais kataloogides kannab see trükkteos nime *Hansu ja Mardi jutt,* millega on pealkirjastatud raamatu kolmas osa. Et teosest pole säilinud tervet eksemplari, ei teata, milline nimi seisis raamatu esilehel. Juttude ja dialoogide kogu koosneb neljast palast: 1) „Kuseni Hinriko ümberpöörmine". 2) Kaks kirikulaulu, mis ära trükitud põhjaeesti-murdelisest lauluraamatust. 3) „Üks hea jut, mis kaks tallopoega Hans ja Mart isekeskis aiavad". 4) „Veel üks hea jut, mis üks vagga õpetaja ajab ühhe mehheeksiaga, Rein nimmi, kui ta tedda öndsa surma vastu valmistab". — Viimane neist on ära trükitud Thor Helle grammatika lisast, mis lubab oletada, et kogu raamat võiks olla tähendatud grammatika trükkitoimetaja Eberhard Gutsleffi töö. Nagu kuuluvus herrnhuutlaste hulka ajas teda edendama Piibli tõlkimise asja, nõnda kasutab ta siin esimest juturaamatut lapselikult lihtsa ja ärksa usumeele elustamiseks. Lugejale esitatakse siin kõik algeliselt olemasolevad kirjandusvormid: jutustav proosa, lüüriline värsskõne ja dialoog.

„Kuseni Hinriku ümberpöörmine".

„Kuseni Hinriko ümberpöörmine" huvitab meid seepärast, et see on esimene iseseisvalt esinev trükitud jutustus,

kuna esimene eestikeelne lugu „Jeruusalemma linna hirmsast ärarikkumisest" jäi kauaks ajaks kirikulauluraamatu lisaks. Jutustus Kuuseni Hinriku elukäigust on tõlgitud saksa keelest ja nõjatub tõelisele sündmusele.

Kasnevitsa kogudus Rügeni saarel koosnes 1718. a. ümber arenematust rahvast, kes kirikus jumalateenistusel viibides ei osanud laulda, sest et ei omanud lauluraamatuid ega mõistnud lugeda. Õpetaja manitses neid, et nad peaksid ostma raamatu ja harjutama lugemisoskust. Koguduse liige Kuuseni Hinrik, mõisa lambur, võttis õpetaja sõnad südamesse, ostis esmalt katekismuse ja värskendas selle teksti lugemisel unustatud kirjaoskust. Ta täienes varsti sedavõrd, et võis lugeda Uut Testamenti ja Piiblitki. Tähelepanelikult omandades Pühakirja sisu, muutus ta hingeliselt koguni teiseks, sai uue meele ja paremad mõtted. Ta ei vandunud enam, ei laulnud ilmlikke laule, oli kannatlik ning lahke. Kui ta kord kandis lammastele heinu ette, tungis talle üks kõrs silma ja rikkus selle nägemisvõime. Hinrik oli rõõmus, et talle veel teine silm järele jäänud ja selle varal võis jätkata Pühakirja lugemist. Haigusepäevil tuletas ta veel peast Pühakirja sõnu meelde ja leidis kuni surmani neist lohutust. Jutustus lõpeb lausega: „Sellesinnatse lambrise ello ja surm on sepärrast kirjasse üllespandud, et keik, kes sedda savad nähha, õppiksid mõistma, mis suurt kasso ja rõmo se ellus ja surmas sadab, kui inimenne järgesti pühha kirja loeb."

Siin seatakse Piibli ja teiste vaimulikkude raamatute lugemine ning palvetamine, millest välja kasvab kannatlik meel, meie rahvale vagaduse eeskujuks ja eeskuju andjaks on lihtrahva hulka kuuluv lambur. Jutustusest on tuleta tud viis õpetust. Lõpuks pöördub tõlkija otse eesti lugeja poole ja jagab talle omalt poolt veel kümme manitsust.

„Hansu ja Mardi jutt".

Ka „Hansu ja Mardi jutul" on eesmärgiks moraaliõpetus, mida siin jagatakse talumehe Mardi suu kaudu. Nagu märgib G. Suits, ligineb see kõnelus sisuliselt kohalikule olustikule ja sisaldab algupäraseid jooni. Temas osutatakse meie rahva keskel levinud pahedele, eriti liigjoomisele. Selgub, et talupoeg tol ajal mitte ainult põllu- ja karjasaaduste müümisel ja liigutegemisel ei pannud päid täis, „vaid keik meie maal on se usk, kus pulmad, lapse varrud, matuksed ja talko jodud on, seäl juakse tihti peäle, kui kä on". Kahekõne iseloomustavaid tunnuseid eritelles tõendab G. Suits, et vagadust õhutava jutukestekogu autor peaks olema herrnhuutlane. Sest Mart maalib Hansule realistlikes värvides silmade ette kohutava elupildi sodomiitliku patu pärast hukkamõistetu karistamisest. Pietistliku elamususu harrastajale omase viirastuslikkude nägemuste edasiandmisega ennustab Mart viimse kohtupäeva lähenemist, rõhutab üldse

patuhimu rohkem kui õnnist armukogemust [1]). Tahtes rahvast eemale hirmutada usklikele sobimatuist pahedest, jutustab Mart näit. järgmise visiooni:

Jummal ähwardab neid nuhhelda, kes temma sannast ei hooli. Ta annab monnekorda sedda pattustele ja waggadele unnes teada ... Üks noormees on teisel lehte-ku päwal enne koitu unnes ilmsi näinud, et kirriko aedas surnud innimessed kui logus maas olnud, ta ei woind jalgagi wahhele pista. Ka kirriko-aia tagga pollege maad ennam olnud surnud matta. üht meest piddand maetama, agga seal polle muud rumi olnud kui üks wessine soo sarnane koht, sinna on ka selle kehha mahha pantud. Se noormees on käsko sanud üles torni minna ja kellad hellistama, agga ta ei woind reddelit mööda üles minna, et need pulgad ärralaggund, siiski on ta reddeli puud mööda üllesronninud, ja kui ta kellade liggi sanud, siis on ta leidnud, et kellade köied ärrakatkend olnud; kui ta mahha tulnud, siis on ta näinud, et kaks meest rami peal ühhe surno metsa winud mahha matta, et ei olnud ennam maad ei kirriko-aedas egga seal tagga. Pärrast sedda on tedda kästud rahwale sedda kulutada, ja neid manitseda, et nemmad piddand pattust pöörma, et se aeg liggi jõudnud ...

„Kuuseni Hinriku" looga esineb nende vaimulikkude jutustuste tüüp, milliseid meil toodeti vaimuliku kirjanduse valitsuse lõpul. Nende hulgast olgu mainitud veel näit.: C. J. Masing'i poolt tõlgitud „Ühhe pattust pöörnud Negri orja sündinud asjad" ja „Laeva pois Pop teeb omma ööla Kaptenile ta surma vodi peal ihho ja hinge polest head". Sel jutukirjandusel on puhtkiriklik tendents: hoolitsetakse ainult inimese hinge eest. Kokkuvõte.

Tähelepandav on siin karakteristlik, vagadustõhutav lihtsameelsus jutustusviisis ja ülimagusus tundmustes. Pearõhk langeb lõpuks jagatud manitsustele. Muidugi peavad rahvale määratud kõned ja kirjutised olema sõnastatud rahvalikult. Kuid rahvalikkuse mõistet käsitasid tolle aja vaimulikud mehed omal viisil. Rahvas tarvitas luules ja igapäevaseski kõnes kujukeelt, sõnastas oma mõtteid vaimukalt ja kaunilt. Kuid see tundus vagalastele olevat igapäevane ja ebakiriklik. Seepärast viljeldi erilist kiriklik-rahvalikku stiili. Kiriklikus rahvalikkuses muutus keel lamedaks ja vaimuahtraks, sest et sealjuures sõnastusest seda mõjuvamalt kuuldus ülimagusust, sentimentaalset tundeviisi ja salvitud tooni. Kalduvus „armsale maarahvale" esitada sentimentaalitsemiseks ja moraalitsemiseks tõestisündinud lugusid kandus üle ka meie varasemasse ilmlikku ilukirjandusse, kutsudes selles esile erilise ajajärgu.

---

[1]) G. Suits, Vanemast vennastekoguduse kirjandusest. *Raamatu osa Eesti arengus.* Tartu, 1935.

Kolmas järk.

Sentimentaalne rahvakirjandus.

Sentimentalismist üldse.

Vaatekoha määramine.

Eesti vanim ilmlik kunstluule ei seisa sisult ega vormilt ühenduses meie algriimilise rahvaluulega, sest orjusesse rõhutud rahval kadus võimalus omandada haridust ja arendada omapärast kirjanduskultuuri. Meie ilmliku ilukirjanduse rajamine toimus sulemeeste poolt, kes kuulusid võõrasse rahvusse ja olid mõjutatud tol ajal valitsevaist vaimuvooludest. Loomulikult jätkasid nad seniseid kirjanduslikke traditsioone, rakendades kirikukirjanduses viljeldud stiilielemente ja keelevorme. Olles elukutselt usulisse ratsionalismi kalduvad teoloogid, seadsid nad soetatava didaktilise kirjavara kristliku moraali teenistusse. Et didaktiline luule oma reflekteeriva, intellektuaalse iseloomu tõttu on ühekülgne vaimutoode, ei või temas selgesti kajastuda kaasaegse ilukirjanduse üldine suund, mida määravad selles väljendatud meeleolud ja elutunne. Kui sellest küljest vaatleme eesti ilmliku kirjanduse algperioodi, siis märkame sedamaid, et tolle aja lüürika ja jutukirjanduse algmeis väljenduvad sentimentaalne meeleolu ja tundlev elukäsitus, nagu see valitses kaasaegses kunstiväärtuslikus väliskirjanduses. Leides juba meie esimestes ilmliku lüürika ja jutuvara riismeis esile kerkivat sentimentalismi tunnuseid ja sellelaadilise kirjanduse pidevat jätkamist, võime järku eesti kirjandusloos, mis moodustab ülemineku kirikukirjandusest rahvuslikule kirjandusele, nimetada sentimentaalseks ehk haletundeliseks vooluks, kuigi see meie oludes esineb algelisel kujul.

Sentimentalismi tunnused.

Kirjanduslik sentimentalism, mille aluseks on haletsev elutunne, kukutas XVIII sajandi teisel poolel lääne-euroopa kirjanduses valitseva pseudoklassitsismi, seades luuleloomingus kuiva ja külma, seaduspärase mõistustöö asemele subjektiivsete tund-

muste väljenduse. See katsus anda kõigele, mis luules kõrge ja ülev, liigutavat mõju, taotles lugejate südames äratada armastust vaikse, üksildase maaelu vastu, õhutada osavõttu ning kaastunnet nõrkade viletsusest, vaeste kannatajate ning tagakiusatute saatusest ja nõnda sisendada alatist valmisolekut tundlevaile elamusile. Sentimentalismi kalduvad kirjanikud valisid oma teoste tegelased igapäevaste surelikkude keskelt, ülistasid lihtsa töörahva kõlbelist elu idülllilises vaikuses. Seejuures seadsid nad enestele eesmärgiks moraalitsemise, valmistades sellele lugejate hinges pinda liigutavate sündmuste kujutamise, erutatud hüüete, tundmusrikaste vahekõnede ja pihtimuste varal. Selles suunavõtmises ühtusid nad didaktilise luule moraalitseva tendentsiga.

Sentimentalismi algus ja areng.

Haletundeline kirjandusvool sai alguse Inglismaal. Uue elutundena esineb meelehärdus esmalt luuleteostes. James Thomson'i aastaaegade kirjeldusis *The seasons* (1730) esitatakse kauneid pilte küla loodusest, talurahva elust ja seatakse talurite kõlblus kaugelt üle linlaste elu. Edward Young'i lüürilistes öömõtetes *The Complaint, or Night Thougts* murrab läbi kaeblik eluvaatlus ja ühetooniline halin. Veel teravamini kerkivad sentimentalismi karakterjooned esile inglise perekonnaromaanides. Nende hulgast võidavad laialdase tutvuse Samuel Richardson'i *Pamela ehk kroonitud voorus* (1740) ja *Clarissa Harlowe* (1748), mis kirjutatud sõnumikuvormis. Viimase, kaheksaköitelise romaani sisuks on ühe noore tütarlapse haledad, tõestisündinud elujuhtumused. Clarissa on ilus, noor, õrn, tasane ja süütu tütarlaps. Sugulased soovitavad teda rikkale naabrile naiseks; et neiu seda meest ei armasta, peab ta seda sammu häbistavaks südametunnistuse petmiseks. Clarissa südame võidab krahv Lovelace, rikas ja kõlblusetu noormees. Sugulaste tagakiusamised sunnivad Clarissat kaitset otsima Lovelace'i juurest. Neiu püüab lodevate kommetega aadlikku juhtida vooruslikule eluteele, kuid see elumees tarvitab kurjasti neiu usaldust, ei kohku pettuse eestki tagasi, et teda oma võrku meelitada ja eksiteele viia. Clarissa ei suuda häbi välja kannatada, vaid teeb enesele otsa. Ka Lovelace peab oma süü lepitama surmaga, sest keegi Clarissa sõber ning austaja kutsub Lovelace'i duellile, kus petis langeb. Romaani sündmustik on õige lihtne. Ruumi ei nõua siin nii väga tegevuse kujutus kui psühholoogiline juurdlus ja tegelaste karakteristika, samuti ka härdusestnõretavad vahekõned. Uuele kirjanduskoolile lõi märgusõna „sentimentaalne" inglise kirjanik L. Sterne, kuid alguses puudus sel atribuudil veel vesine ja lääge kõrvalmaik.

Euroopa mandrile levis sentimentalism prantsuse kirjanikkude kaastegevusel. Rousseau' romaani *La nouvelle Héloïse* eeskujul paigutasid Saint Pierre ja Chateaubriand

oma jutustuste tegelased võimalikult kaugele haritud maailmast välja loodusrahvaste keskele üksildasse ellu, esimene Lõuna-Aafrikasse, teine Põhja-Ameerikasse indiaanlaste hulka, nagu seda näha *Atala*'st [1]). Inglise perekonnaromaanist said eeskuju saksa kirjanikud, näit. Lessing *Miss Sara Sampson*'i ja Goethe *Leiden des jungen Werther*'i kirjutamisel. Vene kirjanduses esindab sentimentalismi N. Karamsin novellidega *Vaene Liisa* ja *Erast ja Leonid*, mis hiljem ilmusid eesti keeleski J. Kahni tõlkes.

Eesti rahvapärane härdusvool.

Kuna Euroopa kirjanduses sentimentalism lokkas uhkeis õites, viibis eesti ilmlik kunstluule alles eos. Ei ole kahtlust, et meiegi tolleaegsed kirjamehed alistusid ajapsühholoogiale ja omandasid üldiselt maksvusele pääsenud sentimentaalse elutunde, sest muidu ei oleks nad tootnud halearmast kirjavara idüllilise lamburiluule, härdate eleegiate ja talupojaelu ülistuse kujul. Nende kõrvalehüpped didaktilise luule viljelemisel ei seisa tundleva kirjandusvoolu üldsuunaga vastuolus, sest et nende ühine eesmärk oli moraaliõpetus. Sellist käsitust tõendab vastuvaidlematult juba see tõsiasi, et südimad õpetlikkude valmide, paraablite ja anekdootide tõlkijad võisid rahvale meelivangistavaks lektüüriks ühtaegu esitada ka härdate novellide algmeid. Kui vanad kirjamehed siin siiski erinevad, siis seisab küsimus selles, kumb külg nende toodangus oli ülekaalus. Sentimentalismi ei tohi kuidagi samastada rahvuslikult häälestatud preromantismiga, nagu seda sakslaste eeskujul tehakse eesti uuemais kirjanduseõpikuis.

Kujutades inimsoo üldomadusi, ei nõua sentimentaalne elutunne, et peaks tähele pandama teatava rahva väliseid ja vaimseid erinevusi, kirjeldama tema elukohta, iseloomu ja kombeid. Näiteks võib Chateaubriand'i *Atala*'t väikese vaevaga mugandada kesteab millise rahva jutustuseks, nagu see tegelikult ka sündis. Sentimentaalseil kirjandustooteil puudub — vastandina rahvuslikku uuestisündi taotlevale eelromantismile — kohalik miljöö ja rahvuslik värving. Seepärast võisidki nood hõlpsasti siirduda ühest keelepiirkonnast teise.

Eelistatud kirjandusliigid.

Teoorjuses vaevleva rahva madala haridustaseme, nõrga vastuvõtuvõime ja vaesuse tõttu ei ole ilmliku ilukirjanduse algperioodi võimalik sisse tuua ulatuslikumaid väärtteoseid. Nende asemel pakuti lihtsaid, naiivseid, rahvapäraseid sentimentalismi võsusid. Need olid laulud ja lookesed, milles ülistati idüllilist

[1]) Ilmus eesti keeles J. Ranna tõlkes „Sakala" lisas 1896. Eriraamatuna ilmus 1923. a. K. Martinsoni tõlkes.

maaelu, kiideti talurahvaseisuse õnne, õpetati rahvast nägema looduse ilu, alistuma enda saatusele ja rahulduma tolleaegsete oludega. Kirjandusliikidest eelistati väheulatuslikumaid, nagu idüll, eleegia, aastaaegade-lüürika, valm, paraabel ja anekdoot, valiti saksa rahvaraamatuist lugusid, mis nõretasid meelehärdusest ja olid lihtrahvale arusaadavad. Esitati „tõestisündinud", „väga haledaid ja armsaid", imelikke ja kohutavaid jutte. Nende meeldivus ja rahvakuulsus seletub kõigepealt seega, et nad olid arendatud keskaegseist rahvajuttudest novellideks, milles oli säilitatud muistendi laad. Olles vabad miljöökirjeldustest ja psühholoogilisest juurdlusest, rahuldasid nad, nagu muinasjutudki, lihtlugeja ainestikulist huvi, kuna kunstipärast vormi ei taoteldud. Nad moodustasid ülemineku rahvamuistendeist kunstipärasele, psühholoogiliselt läbitöötatud jututoodangule, sest nende kompositsioonis leidub mõlemaist midagi. Kui näit. Kreutzwald neid nimetab „imelikkudeks, kaelamurdlikkudeks lugudeks, milles hullul sammul tõsiduse radadest üle astutakse" *(Paar sammokest rändamise-teed)*, siis pole ta rahvaraamatuid hinnanud muistendite ja legendide seisukohalt, nagu see oleks olnud loomulik ja õige, vaid neid kõrvutanud uuema aja psühholoogilise jututoodanguga.

Jaotus.

Meie algelisel sentimentaalsel ilukirjandusel on eesmärgiks härdasisulise kirjavara abil äratada lugejais niihästi mõtte- kui ka tundeelu. Sellele vastavalt kalduvad kirjanikud vaadeldava ajastu esimesel poolel eeskätt vaimuäratusele ja toodavad lühiulatuslikke palakesi. Teisel poolel vallutatakse rohkem lugeja tundeid, milleks ilmuvad ka juba iseseisvad juturaamatukesed. Selline näilik duaalsus valitses ka tolleaegses maailmakirjanduses, kus mõistuslikkude mõttemõlgutustega ühtaegu harrastati unistava tundluse kunstilist kujundust.

A. Sentimentaalse kirjanduse vaimuäratav suund.

Kultuuriloolised ja ühiskondlikud mõjud.

Lääne-Euroopa valgustusaeg.

Sentimentaalse elutunde ristlemine tol ajal mõjulepääseva ratsionalistliku maailmavaatega tõi eesti vanimasse ilukirjandusse näiliku kahepalgsuse, sest talupojaseisuse idüllilise ülistuse, lamburiluule ja inimõnne kaduvuse haletsemise sekka tungib mõistuspärane vaimuäratus

didaktilises luules. Ratsionalistlik filosoofia rajas kogu elukäsituse puhta mõistuse alusele ja nõudis seepärast rahvale vaimuvalgust. Prantsuse revolutsioon sundis võimumehi selle üle järele mõtlema, kuidas muretseda pärispõlves vaevlevale talurahvale inimõigusi ja lahedamat elujärge. Humaansete ideede teostamine võitluses rahva vaimupimedusega, ebausuga ja sotsiaalse vägivallaga on tuttav rahvavalgustuse nime all. Seda edendasid Prantsusmaal erilise innuga näit. kirjanik Voltaire, õpetlased Diderot ja d'Alembert, kaks viimast oma *Teaduste ja kunstide entsüklopeedia* kaudu, mis meeltemaailma tegi tõetunnetuste ainsaks aluseks. Voltaire tallas ilmutususu ja kristlikud usulised talitused tolmu ja kujutas religioonide ajalugu pettuste ja rumaluse ahelana.

Valgustusvaimsuse kajastus Eestis.

Valgustuspüüete mõjul tõid ratsionalismi kalduvad teoloogid, kes õppisid Saksamaa ülikoolides, meie maale kaasa püüde näidata pärisrahva vastu kaastundmust ja inimarmastust. Nad katsusid orjastatud eestlaste kasuks midagi korda saata. Kuid eelpool mainitud lääne-euroopaliku rahvavalgustuse vaimselt revolutsioonilist ja algjõuliselt pöördeid esile kutsuvat tendentsi meie ratsionalistlikel maapastoreil ometi ei olnud. Otse vastupidi. Nende taotlused, kuna nad ise seisid kaugel igasugusest vabamõtlusest, kujunevad ainult rahvavalgustusliikumise kaugeks kajastuseks kristliku moraali piirides. Uus oli peamiselt see, et kirikuõpetajad nüüd talupoja hinge kõrval hakkasid pisut hoolitsema ka tema vaimuelu eest, soetades ilmlikke lugemisaineid. Meie vanima ilukirjanduse tootjate valgustusind piirdub rahva vaimuelu äratusega, mis on suuniteldud talurahva kõlbelise elu tõstmisele ja majandusliku olukorra parandamisele. Selleks luuakse idülle ja eleegiaid, tõlgitakse valme ja paraableid, riimitakse õpetlikku lüürikat, trükitakse kasulikke viipeid majapidamise juhatamiseks, tervishoiuks ja seaduste tutvustamiseks. Neid ja veel algelisi nõuandeid mesinduses, rõugetepanemises ja varjusurma langenute äratundmises ei saa kuidagi seada samale astmele prantsuse usuvastaste entsüklopedistide valgustusinnuga. Seepärast ei ole meil alust eesti kirjandusloo periodiseeringus kirikuõpetajate tagasihoidlikke vaimuäratuspüüdeid eraldada sentimentaalsest kirjandusvoolust mingiks iseseisvaks rahvavalgustus-ajastuks.

Keelekultuuri areng.

Eesti madalal tasemel seisva keelekultuuri arendamiseks mõjusid kaasa uuendused, mis keiser Aleksander I viis läbi kodumaa talurahva elus. Pärispõlve kaotamisega sai eestlane jälle tagasi inimõigused. Vaba talupoja keel nõudis nüüd suuremat tähelepanu. Sakslased, kes pidasid avalikke ameteid, pidid nüüd protokolle ja ametlikke ürikuid koostama eesti keeles. Selleks ei piisanud teenrite suust kuuldud kõnelustest, nad pidid seda kuulma pisut põhjalikumalt. Milline suur mõju oli vabal selgel eestikeelsel kõnel, seda said sakslastest kirikuõpetajad tunda, kui vennastekoguduste koosolekuil esinesid vaimulikud kõnelejad rahva enese poegade keskelt. Nendega tuli saksa õpetajail kõneosavuses võistelda [1]).

---

[1]) D. H. Jürgenson, Kurtze Geschichte der estnischen Literatur. Verh. der gel. estn. Gesellschaft. I. Band. 2. Heft.

Nii lõid osalt humaansed ideed, osalt tegelik vajadus eestisõbraliku elevuse keelearenduse suhtes.

A. W. Hupeli grammatika.

Eesti keele õppimiseks tarvitasid selleaegsed kirjamehed peamiselt Põltsamaa kirikuõpetaja August Wilhelm Hupeli koostatud grammatikat *Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte* (1780). Ta toetus põhja-eesti murde seletuses Thor Helle ja lõuna-eesti murde käsitluses Joh. Gutslaff'i grammatikale ja õpetaja Clare käsikirlisele uurimistööle. Nendele allikatele lisas Hupel omalt poolt mõningaid täiendusi ja liitis grammatikaga 410-leheküljelise, selle aja kohta võrdlemisi täieliku eesti-saksa sõnastiku. Hupeli käsitus eesti keelest on niisama puudulik kui ta eelkäijail. Kuid praktilise kokkuseade tõttu levis see töö ja saavutas palju laiema maksvuse kui ükski teine vanem keeleõpetus.

Kuressaare kirjandusselts.

Eesti keele harimist edendas ka Püha kirikuõpetaja, hiljem Kuressaares arstina, kohtunikuna ja koolidirektorina tegutsev Johann Wilhelm Ludwig von Luce, kes 1817. a. asutas Kuressaarde esimese eesti kirjandusseltsi „Ehstnische literärische Gesellschaft". Selle eesmärgiks oli uurida eesti keelt ja kirjandust ja äratada nende vastu huvi saksa haritlaste keskel. Luce ise oli selle seltsi kandev jõud. Oma keelelistes arutlustes, mis trükis ilmusid, seletas ta eesti sõnade ja kõnekäändude tähendust, puhastas kõnekeelt germanismidest, kogus eesti kohanimesid, tegi esildusi õigekirjutuse parandamiseks ja kirjutas ilmunud raamatute üle arvustusi. Kuidas eesti keelt tegelikult tuleks käsitella, näitas Luce oma teoses *Sarema Jutto ramat*, mille I osa ilmus trükist 1807 ja II 1812. Ilukirjanduslikku naudingut see teos ei paku, vaid sisaldab rea õpetlikke lugusid ja kahekõnesid algelises, abstraktses stiilis. Pealeselle esineb Luce veel eesti keele kaitsjana. Ta kurjustab selle üle, miks Eestimaalt pärit olevad haritlased omakeskel ei kõnele eesti keelt, otsides vabandust selles, et see olevat arenematu talupojakeel. Luce kiidab eesti keele kõlavust ja rikkust, selle sobivust laulmiseks ja luuletamiseks. Ses keeles leiduvat sõnu, mille tähendust saksa keeles võimatu seletada üheainsa sõna varal [2]).

Esimene eesti poeetika.

Ajajärgu luuleteoreetikuks ja esimese eesti poeetika rajajaks osutub Luce kaastööline kirjandusseltsis ja tema järglane Püha kirikuõpetaja ametis Peter Heinrich von Frey. Eesti luulekirjanduse arutlustes märgib Frey, et eestlasel, vastupidi sakslaste arvamusele, on luuleannet, sest et ta vestluses tarvitab piltlikke kõnekäände, muutub erutusse sattudes tuliseks ja vaimukaks, väljendab oma mõtteid ja tundeid üpris luulelises proosas. Et eestlasel ilumeelt on olemas, soovitab Frey selle edasiseks raviks luua luulevara. Ilmlik lüürika võivat harida eestlase vaimu ja vaigistada mõnegi mehe igatsust kõrtsilõbu järele. Olevat sünnis eesti keeles luua oode, milles ülistatakse praktilist elutõtt ja eestlaste kuulsaid tegusid. Samuti võiks didaktiline luule, isegi epigrammid ja satiir rahvale meeldida. Eriti tuleks valmides naeruvääris-

---

[2]) Dr. von Luce, Vorschlag zu einer ehstnischen Gesellschaft. J. H. Rosenplänteri ajakirjas „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache". IV vihk, Pärnu, 1816.

tada rumalust ja ebausku. Edasi arutab Frey meetrikaküsimusi, juureldes eesti keele seisukohalt jambi, trohheuse, spondeuse ja daktüli veere kohasust [3]). Oma luuleteoreetilisi arutlusi illustreerib Frey vahel mõne värsisepitsusega, näiteks esitab ta distihhoni, tõlgib kolm Gellert'i valmi, nende hulgas „Lonkajad", ja Witscheli oodi „Pühhapäva hommikul". Viimases saavutab tema muidu puine ja kange sõnastus teatava sulavuse ja vormilise ülevuse.

Kirjanduse levik.

Põhjaeesti-murdelise ilmliku luulekirjanduse esimesteks levitamiskeskusteks on Tallinnas töötavad Lindforss'i ja Gressel'i trükikoda, kus kasutatakse vanaaegseid fraktuurtüüpe ja tiitellehe kaunistamiseks ja vinjettideks ajamaitsekohaseid puulõikeid. Sentimentalismi vaimuäratava suuna ajajärgul oli raamatute ilmumiskohaks kogu aeg Tallinn. Siit levisid trükised maale kirikuõpetajate vahetalitusel, kelle hulka kuulub ju ka enamik autoreid. Vähegi rahuldavaks peetakse raamatu levikut, kui iga õpetaja oma kihelkonnas ära müüb 25 eksemplari („Beiträge" II vihk). Keskmise suurusega raamatu pappköites hind ei ületa 25 kop. hõbedat. Näiteks oli Willmanni ja Holtzi kaunis mahukate jutukogude ja Manteuffeli *Aiavite* müügihinnaks 14 kop. hõbedat. Sisult ja keelelt selle aja parim teos Masingi *Pühhapäva Vahheluggemissed* ilmub juba Tartus ja maksab köidetult 1 rbl. 85 kopikat bankorahas ehk 50 kop. hõbedat.

Rahva lugemisoskus.

Rahva lugemisoskuse eest, mis on kirjanduseleviku loomulikuks eelduseks, pidid hoolitsema mõisade poolt asutatud mõisa- ja külakoolid. Kuid need väärisid nii vähe kooli nimetust, et Liivimaa kindral-superintendent K. G. Sonntag nimetab neid „suureks silmapettuseks". Külakoolides lasti mõisa armuleivakandidaate lapsi koguda kas mõisarehte või mõnda küla-suitsukongi ja seal õpetada neile tähti ja kokkuveerimist. Kirjutamist ja arvutamist ei osanud need koolmeistrid sageli isegi. Ometi leidus haridusesõbralike kirikuõpetajate hulgas neid, kes eraviisil hoolitsesid koolmeistrite ettevalmistamise eest. Esiletõstmist väärib XVIII saj. lõpust lõuna-eesti murde piirkonnas Vastseliina õpetaja G. G. Marpurgi töö koolmeistrite ettevalmistamises, milleks ta suviti kogus oma kiriklasse noormehi, et neile anda õpetust lugemises, kirjutamises, laulmises ja palvepidamises. Samuti meenutame siin J. H. Rosenplänteri innukat rahvavalgustustööd koolmeistritekooli asutamisega Pärnu ja ka neid õpetajaid, kes levitasid haridust pisut laiema eeskavaga kihelkonnakoolides, nagu näit. J. Ph. von Roth Kanepis ja H. G. von Jannau Laiusel. K. G. Sonntagi korraldusel muutub kiriklik leeriõpetus sel ajal üldsunduslikuks ja see seadis üheks tingimatuks lõppsihiks lugemisoskuse.

Arvustuse hinnang.

Pidades oma lugejaskonna vastuvõtuvõimet nõrgaks, hoiduvad ilmliku ilukirjanduse rajajad pakutud töis puudutamast kõrgeid asju ja keerulisi küsimusi. Tuimuse ning vaimuune peletamiseks ja meelejahutuseks, mis inimesi tagasi tõmbab kõrtsist, toodavad nad lühikesi kirjan-

---

[3]) P. H. von Frey, Ueber die ehstnische Poesie. „Beiträge" II v. Samalt: Ueber die bisherigen Versündigungen wider die Regeln der Poesie in der ehstnischen Sprache. „Beiträge" IV vihk (1814).

duspalakesi, nagu oleks neil tegu eestkostmise all seisvate alaealistega. Mitte põhjuseta ei märgi keegi tolleaegne arvustaja rahva seast, et isegi kalendrilisades, mis määratud täisealistele, koheldakse lugejaid lastena. Seepärast keeldumegi käsiteldavaid argu vaimuäratuskatseid paigutamast rahvavalgustuse kõlava ning paljutõotava nime alla.

Ärkava kunstlüürika varasemaid tooteid.

Varasem kunstlüürika.

Veel enne kui ilmusid trükist eesti esimesed ilmlikud raamatud, on vähemal määral juba viljeldud kunstlüürikat. Värsitehnikalt ja stiililt ületab see toodang kõik vanemast ajast päritolevad pulmalaulud ja teised juhusluuletused ning omab teataval mõõdul kirjanduslikke väärtusi. Sel põhjusel tuleb oletada, et need ei olnud autorite esimesed värsikatsed ja et XVIII sajandi viimasel veerandil mõned saksa haritlased on harrastanud eestikeelset luuleloomingut.

„Tomas ja Liso".

Varasemaid näiteid ärkavast eesti kunstlüürikast sisaldab 1779 Rakveres ilmunud luuletuskogu *Ehstländische poetische Blumenlese*. Sellesse paigutatud kolmest eestikeelsest laulust väärib tähelepanu algupäraseks tööks peetav idülliline karjastelaul „Tomas ja Liso", mille autori nime pole avaldatud. Raamatu eeskõnes tähendatakse, et oleks võimalik huviosalistele välja anda hea kogu eestikeelseid luuletusi. Pealkirja „Tomas ja Liso" all antud luuletuse näol on meie vanimas kunstlüürikas juba esindatud sentimentalismi iseloomustav maaelu idealiseerimine magusa lamburiluule vormis. Noored karjased on teineteisesse armunud. Poiss peibutab tüdrukut koosviibimisele all orus jõekaldal. Tüdruk näilikult keeldub, kuid vihjab sündsamale, viisakamale koosviibimisele tulevikus. Dialoogi tegelased esinevad siin rokokooliselt mängitsevate nukukestena [1]), kes näiteks nõnda kõnelevad:

Toomas:
Pannen ſulle Lindid pari,
Punnun krandſit Juukſeſſe.
Miks peab meie noor ello
Nenda ärrakulluma?
Tulle minno järrele
Orgo Jõe Kaldaſſe,
Pannen ſulle Lindid pari,
Punnun krandſit Juukſeſſe!

Liſo:
Punno ſinna omma käega
Krantſi Pohla-lehtideſt.
Minna tahhan Lintidega
So kep ümbermäiſſida.
Agga praego pölga mind,
Emma tulleb, leiab ſind.
Punno ſinna omma käega
Krantſi Pohla-lehtideſt.

[1]) Vrd. G. Suits ja M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides. I. Tartu, 1932.

„Tiiu tasane". Teine huvitavam tähis eesti varasema kunstlüürika arenguteelt on halemeelne kaebe- ning lohutuslaul „Tio tassane ja helde". See sentimentaalse tundeluule meelisnäide on Eestis üldiselt saanud rahvalauluks, millest olemas teisend „Minno römo olli Rosi". Mõlemad on tuntud ka väljaspool kodumaa piire. Kõrvutades tähendatud laule, nähtub käegakatsutavalt nende sarnadus:

Tio tassane ja helde
Olli armas minnule!
Pea öitses, pea närtsis —
Öitses, närtsis surmale.

Nenda ruttab rööm siin ilmas
Ürritese önnega,
Tänna paistab pääw meil selgest,
Homme pilwe kattawad.

Kerge mulb tenb katko kinni,
Minno kallist armokest!
Lilled öitsku haua peale,
Öpik laulgo halledast!

Agga Tio öitseb jälle
Taewa Issa aea sees.
Jõua aeg, ka wi minb sinna,
Kus meib surm ei lahhuta.

Minno römo olli Rosi,
Römuks omma wennale;
Pea öitsis, pea närtsis,
Närtsis, jõubis surmale.

Nenda on need ilmseb römub,
Ürrike on nende ön:
Tänna paistab päew meil selgelt,
Homme pilwed kattawad.

Ja se mötte Rosi peale
Lühhendagu meie aeg,
Löpwad otsa meie römub,
Oh siis löppeb kurbadus ka.

Kerge mulb se katko kinni
Sedda kallist pörmukest,
Lilled öitsku haua peale,
Oepik laulgo halledast.

Minno Rosi öitseb jälle
Suure issa rohhu aias,
Jõua aeg, ka wi minb sinna,
Kus ei surm meib lahhuta!

Selliseid tundelaule, milles avaldati unistava kurbuse, üksilduse, inimõnne kaduvuse ja asjatute lootuste tundmusi, ilmus lääne-euroopa kirjanduses sel ajal rohkel arvul. Oli ju eleegia sentimentaalses kirjanduses eelistatud luuleliik. Sellest hoolimata jätab meie varasem eleegia algupärandi mulje. Kerge luulevärin, mis seda läbib, tõstab selle veel praegugi edasielava ja maitstava kirjanduse hulka.

Kahjuks pole meil võimalik nimetada selle varase elamusluuletuse autorit. Nagu hiljuti G. Suits on kindlaks teinud, ilmus selle kaebelaulu Tiiu-teisend A. T. Grahli noodiraamatus *Lieder und Handsachen für das Klavier und den Gesang* Leipzigis 1784 soolole. Ta viisi looja, kes olnud Eestis koduõpetaja, mainib, et eestikeelne tekst, siin kolmestroofiline, saadud ühelt Eestimaa daamilt. Laul pidi sel ajal juba olema laialt tuttav. Keegi Bekker on selle tõlkinud vene keelde ja avaldanud vene

ajakirjas *Raduga* [2]). Variandi „Minno rõmo olli Rosi" avaldas Chr. H. J. Schlegel eesti luuletuse näitena ajakirjas *Teutscher Merkur* 1788. aastal, nimetades selle luuletajaks Kaarepere (Saus) mõisarentnikku von Tiesenhausenit. Nagu selgub võrdlevast tekstitõendusest ja ilmumisaastaist, võis Tiesenhausen olla ainult teisendav ümberluuletaja.

Friedrich Gustav Arvelius.

Esimesed õpetlikud raamatud.

Vaimuäratav ja meelsusthariv suund eesti vanimas ilukirjanduses algab Arveliuse ja Willmanniga, kes ühtaegu saatsid oma juturaamatutega õpetlikku lugemisvara pärispõlves vaevleva eestlase suitsutarre, pannes seega aluse mingile algelisele proosakirjandusele.

Arveliuse elust.

Friedrich Gustav Arvelius sündis 5. veebr. 1753 Tallinnas ja kasvas üles Viru-Nigulas, kus ta isa oli kirikuõpetaja. Lõpetanud Tallinna toomkooli kursuse, siirdus ta Leipzigi ülikooli, kus õppis 1771—1775 usuteadust, filosoofiat, uusi ja vanu keeli. Pärast kodumaale tulekut pidas ta Põhja-Eestis kahes mõisnikuperekonnas 14 aastat koduõpetaja ametit, sellest enama aja Kiikla mõisas. Tema luulemeelest ja kirjanduslikest huvidest annavad tunnistust need saksakeelsed luuletused ja kahevaatuseline näidend *Elisa*, mis ta sulest ilmusid trükis Sembardi (Semijõe lauliku) nime all (1777) [1]). 1790. a. siirdus Arvelius Tallinna gümnaasiumi usuõpetuse ja ladina keele professori kohale, millises ametis ta püsis kuni oma surmani 13. juulil 1806.

Arveliuse vaated ja eesmärgid.

Õppetegevusele anduvas noores teoloogis märkame sooja osavõttu teda ümbritseva talurahva vaimu- ja ihuhädast. See väljendub ta sõnades: „Kui paljo pahhad visid, kui paljo kurjad kombed, kui suurt söggeda rummalust näikse iggas paikas marahva seas, ilma kaua otsimatta! Agga kui harvasti leiame meie vahhest saa hulkas üht ainust, kes öige ustav ja öiglane oleks omma viside ja kombede sees, kes tassase meleka ja moistlikkuld rõmsas pölves ni hästi kui ahhastuses ommad asjad teaks ajada! Sest se siis tulleb, et surem hulk ma-rahva seas villetsas pölves ellab, et suremal hulkal ikka kitsas käe on toidusse ja keige maja-

[2]) J. H. R[osenplänteri] käsikirjaline *Maa-Kele Päva-ramat*. Pernos, 1833.

[1]) J. F. von Recke ja K. E. Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexicon. I. Mitau, 1827.

asjade polest: nenda, et südda halledaks lähheb, peält nähhes, et se rahvoke, kedda se hea Jummal ka seie ma peäle loi röömsad ja rahholised päivi näggema ni hopis halvaks, ja kehvaks, ja tuimaks, ja nurjatummaks on läinud." Sellise viletsuse põhjuseks peab Arvelius kõigepealt halba lastekasvatust. Lapsed ei nägevat ega kuulvat maast madalast muud kui kurjust, ebausku ja rumalust. Teiseks ei suutvat talupojad sellest aru saada, et kool ja õppimine toovad kasu. Talurahvas ei paluvat mõisavanemaid, et need ehitaksid valdadesse koole. Kolmas põhjus olevat see, et rahval puudub kirjavara, mille sisust ta aru saab. Pikil pühapäevil lugevat rahvas aina lauluraamatut ja katekismust. Seesugusest asjast ei võivat Jumalal head meelt olla, kui inimene seda ei mõista, mida ta loeb. Ka ei tulevat sellest mingit kasu, kui lapsi lastakse esmalt aabits, siis katekismus ja suur lauluraamat „läbi ajada, nagu härjad adra ees". Lugeda ei tulevat mitte lugemise pärast, vaid targakssaamiseks. Seks soetab Arvelius rahvale arusaadavat kirjavara, millest võib „elukorra parandamiseks mõistlikku õpetust leida".

Üks Kaunis
Jutto-
ja
Öppetusse-Ramat.
Sõbra polest, meie maa-laste heaks, ja nendele röömsaks ajawiiteks koggutud ja kokko pandud, kes aegsaste öppima luggema.
Tallinnas
trükkitud Kindmanni kirjadega, 1795.

Arveliuse teose *Üks Kaunis Jutto ja Õpetusse-Ramat* tiitelleht.

Arveliuse kirjatööd

Koolimehena mõtleb Arvelius esmalt noorsoole ja kirjutab „sõbra poolest maa-laste heaks" oma teose *Üks Kaunis Jutto- ja Õppetusse-Ramat*, millest esimene jagu ilmus 1782 ja teine 1787. Mõlemad on peamiselt Rochowi *Kinderfreund*'i järgi tõlgitud ja mugandatud.

Neis õpetlikes lookesis karistab ja hurjutab Arvelius r u m a l u s t, l a i s k u s t, h o o l e t u s t, r i i d l e m i s t, p e t t u s t, v a r g u s t ja h u l k u m i s t ja annab seletust tuleklaasi, tai-

mede kasvamise, maailma, taevatähtede ja mõne looma kohta. Arveliuse algupärased meie rahva elu kujutavad lookesed näivad olevat „Rehhepappid", „Tassane" ja „Tillokenne rahvas". Viimasel neist on selline sisu: Põltsamaa mees, kes pikk ja priske, nagu palju sealseid rahvapoegi, läheb Alutagusesse sugulasi vaatama. Seal leiab ta lühikesekasvulise rahva eest. Naisemehed, kel habemed suus, on jässis nagu poisikesed. Väga harva leidub neid, kel oleks olnud mehe keha. Kui Põltsamaa mees pärib selle nähtuse põhjust, saab ta sugulaselt vastuseks: „Ju see vist tuleb raskest tööst ja sundimisest, miska piinatakse meie lapsi, kui nad peavad käima mõisas teol, nagu laulavad Alutaguse naisedki:

Pissokessi piinatakse,
rammotummi raisatakse . ."

Selle seletusega põltsamaalane ei rahuldu. Nähes, et lapsed Alutagusel viina joovad nagu vett, annab ta ise õige seletuse: „Nüüd ei pane ma enam imeks, et teie maal aina masajalad on ja ma poisikesi meeste asemel leian. Kuidas võib siin inimene täie kasvu kätte saada, kui teie ise ju lapseeas ta sisikonna viinaga ära rikute?"

Meelsuslüürika.

Jutukesed ja reaalsisulised palad vahelduvad Arveliusel värssidega, millega ta rajab eesti meelsuslüürika ja mõtteluule. Olgu näiteks:

Heal melel tahhame,
Wennad, koolt minna!
Meie õppetaja, se
Kannab hoolt, ei sinna

Tuft ja tüddimus ei saa:
Temma sanna hakkab pähha:
Kergeft woib seäl õppida,
Kes ei püa koeruft tehha.

Talupojapõlve ülistus.

Suurt hoolt kannab Arvelius see-eest, et maarahvas austaks mõisavanemaid, kuulaks nende sõna ja oleks oma olukorraga tingimata rahul. Talurahvaseisust lastakse ülistada linnakodaniku ja taluperemehe vahel tekkinud kahekõnes ja maarahva head põlve kiita otse õndsaks eluks. Talupoja tervis — nii öeldakse seal — ei karda vihma ega külma, sest „töö soojendab nahka". Sadandete lindude laulu saab talupoeg kuulda ilma hinnata, ta ei nuusuta linna ametimehe toa paha haisu, vaid selle asemel näeb lillekeste ilu ja tunneb nende magusat lõhna. Mis ta ümber sünnib, annab talle asja mõelda Jumalale. Talupojale ei ole vaja abi haiguste vastu, ei head seltsi, ei kalleid koole ega uhkeid kirikuid. Talupojale ei saa keegi teha ülekohut, sest et teda kaitsevad mõisavanemad. „Kui aga talupoeg mõistlik oleks ja oma põlvega rahule jääks... küll siis oleks hea pidu meie maal!" Et

kirjanik lugemiku eeskõnes, kus ta kõneleb otse Eestimaa oludest, nimetab meie rahva põlve haletsemisväärt viletsaks ja ise asub selle põlve parandamiseks tööle, siis ei või meie käsiteldud kahekõne sisu pidada tõeliste olude kujutuseks, vaid siin on Arvelius ainult püstitanud ideaalid ja ülistab nagu teisedki sentimentaalse kirjandusvoolu esindajad, siin üldiselt talupojapõlve ja vaikset, idüllilist maaelu. Nii äratatud tundmused jäävad talurahva hingele võõraks, sest nad pole välja kasvanud tõelistest elamustest. Me saame aru, miks rahvas, nagu Arvelius ise kaebab raamatu teise ande lõppsõnas, jätab ta jutud lugemata. Pealegi püüdis Arvelius rahvale veel teadlikult peale suruda keelevigu, mis pärit Stahli ajast [2]).

Hädda- ja Abbi-Ramat.

Täisealistele annab Arvelius 1790. a. välja B e k k e r'i järgi eestistatud *Ramma Josepi Hädda- ja Abbi-Ramatu*, mis saksa kirjaniku A. von. Kotzebue üritusel 10.000 eksemplaris ilma hinnata levitati rahva sekka. Raamat õpetab minestanud ja surnud inimeste vahel vahet tegema, ära tundma tõsiseid surnumärke, juhatab abistama külmunud, uppunud, vingujäänud ja hullu koera hammustatud inimesi, ravima haigeid, võitleb ägedasti joomatõve ja prassimise vastu, karistab roppust, mustust ja hooletust ja seab viimaks Mardi Reinu ja Rutaka Juhani rahvale eeskujuks. Lugemistega tervishoiust, rikastumiskunstist, õllekeetmisest ja maarammutamisest lõpeb see kummaline häda- ja abiraamat, milles õpetused vahel kokku võetud mõttesalmideks. Näiteks:

Mõttesalmid.

Kui ka sinno vaevast veel
siin ei olle abbi nähha,
siiski römus on so meel,
teggid sa, mis kohhus tehha.

Või jälle:

Üks tuhnus jääb ikka tuhnuseks,
ehk ta küll monda head näeks.

Arveliusele kuulub ka värss, millega joomavennad hoopleVad veel praegugi:

Kui mul on vina, siis ollen ma mees,
Vinaga kasvab südda mo sees,
Et ma siin vaeva ja murret ei näe:
Jummala viljoke kahjo ei te.

Seda „nurjatut salmi" laseb Arvelius laulda Nigula Juhanil ja kõneleb seejärel suurest kahjust, mida teeb viin.

---

[2]) G. v o n H a n s e n, Geschichtsblätter des revalschen Gouvernements-Gymnasiums. 1881.

Et eelmine Arveliuse tõlketeos ilmus Tallinna saksa seltsi kulul, on Arvelius, nagu näha Tallinna saksa nädalalehe kuulutustest 1794, sellest ainest valmistanud esimese eesti näidendi *Ramma Josepi Jubilei, üks rõmo ja õppetuse mäng, ühhes jones.* Ettetellijate puudusel jäi ta ilmumata. *Ramma Josepi Jubilei.*

Friedrich Wilhelm von Willmann.

Hoopis suurem edu oli teisel moraliseerivate lühijuttude kirjutajal, Predik Willem Willmannil, nagu ta ise oma saksa nime on eestistanud. Pöördudes peamiselt täisealiste lugejate poole, pakkus ta huvitavate valmide ja anekdootide kujul kombeõpetust ja praktilist elutarkust ja esitas esimesi haledaid lugusid. Edukas esinemine.

Friedrich Wilhelm von Willmann sündis 2. juunil 1746 Suur-Gramsdenis Kuramaal kroonuarhitekti pojana. Üheaastase lapsena viidi ta Riiga. Pärast kodust ettevalmistust ja selle täiendust erakoolis Pormsahten'is õppis Willmann 1766—1769 esmalt Göttingeni, siis Königsbergi ülikoolis usuteadust, kuulates viimases õppeasutises ka Im. Kant'i filosoofialoenguid. Olnud kaks aastat Liivi- ja Saaremaal koduõpetajaks, sai ta 1772 Karjas abiõpetaja koha ja õnnistati kolme aasta pärast selle koguduse pärisõpetajaks. Austria keiser Joseph II tõstis ta 1790 kirjanduslikkude teenete eest rahvahariduse alal aadliseisusse. 1805 lahkus Willmann usuliste kahtluste ja meelenukruse tõttu, mida talle toonud kolmanda naise surm, kirikuõpetaja ametist, reisis välismail ja asus 1810 uuesti elama maale Karja kirikla lähedale. Siin suri ta 20. jaan. 1819. Willmanni elust.

Willmann oli veendunud, et eestlane on arenemisvõimeline ja et selle rahva vaesus, harimatus ning sõge ebausk olenesid peamiselt raskest pärispõlvest. Eesti kirjameheks hakkamisel tiivustas Willmanni tung viia meie rahvast vastu haridusele, teda lasta saada inimõiguste ja tulundusliku hüve osaliseks. Nagu ta seletab oma moraalijutluste *Ellamise-Juhhataja* saksakeelses eeskõnes, peab ta iga rahva õnne aluseks valgustust, kuid mitte seda valgustust, mida selle sõna all mõisteti Lääne-Euroopas. Willmanni arvates näitavat pühakiri, jutluse- ja lauluraamat küll tee kätte, mis viib rahva õnnelikule elukorrale, kuid neist raamatuist ei piisavat ja ilma seletamata ei jõudvat nad harida talupoja meelt ja südant, sest et nende sisu olevat talumehe mõistusele liiga kõrge. Oma kirjandusliku tegevusega tahab ta rahvast Kirjandusliku tegevuse siht.

esmalt õpetada mõtlema, ta kombeid ja elujärge parandada. Mõtlemist äratavad eriti valmid, mõistukõned ja mõistatused.

Juttude päritolu.

Tähendatud kirjandusliike esitab Willmann oma mahukas kogus *Juttud ja Moistatussed ning ka moned õppetussed majapiddamisse pärrast* (1782). Moraali paremaks sisendamiseks on enamasti igale palale lisandatud eriline sisuseletus. Raamatu lõppu on paigutatud 125 Thor Helle grammatikast ära trükitud rahvamõistatust ja juhatusi mesinduse ja karielajate ravi kohta. Lühijutte leidub raamatus 90, nende hulgas on 86 tõlgitud läti vanima kirjamehe G. F. Stenderi raamatust *Pasakkas un Stahsti, teem Latweescheem par islusteschanu un gudru mahzibu sarakstiti* (Valmid ja jutustused, kirjutatud lätlastele lõbuks ja targaks õpetuseks), Jelgawa, 1766 [1]). Stenderi allikaks on olnud saksa kirjandus, peamiselt Gellert'i ja Lichtwer'i valmid. Mõnikord ulatuvad jutupalade algmotiivid koguni vana-kreeka, -rooma ja idamaisesse kirjandusse. Näiteks leidub „Kon" Aisopose valmides, „Kas, mis lesseks sanud" on pärit Petroniuse *Satyricon liber*'ist, „Teekäibja ning Ingel" viitab tagasi Koraanile ja 1001 öö muinasjuttudele [2]). Stender on kohandanud laenatud ained Läti oludele ja teinud lihtrahvale suupäraseks, mispärast Willmann võis asuda nende otsesele tõlkimisele.

Varasem valmikirjandus.

Willmanni teeneks eesti kirjandusloos on esimeste eepiliste kirjandusliikide sissetoomine proosa alal. Esikohal seisab siin mõistust teritav ja igapäevast elutarkust sisendav v a l m, mille arvu ta kasvatab poole sajani. Valm esineb siin sageli õige jämedatoimsena. Vastavalt tolle aja ratsionalistlikule pedagoogikale esitati juhtivaid ideid pahatihti paljusõnaliselt, luulevaeselt. Et kunstimõnu ei osatud hinnata, jäeti õppejutust kõrvale kõik, mis võis elustada fantaasiat ja sügavamalt osutada tegelaste hingeelule. Parimate tõlkelaenude hulgast seisku siin näiteks „Loukoer, Karro, Hunt ja Rebane":

Loukoer, kes kunningaks teiste metſaliste ſeas nimmetakſe, et temma ſe kangem ja tuggewam, kutjus Karro ja Hunti ja Rebbaſt omma auko woeraks. Karro olli esſimene ſisſe minnemas; teiſed jäid wälja. Loukoer wõttis tedda wiſi pärraſt wasto ja küsſis, kas keik temma miele järrel piddi ollema. Rummal Karro kostis: „oh, ſiin on üks pärrato raibe hais! ello ſe olleks teile häbbiks niſugguſes haiſus ellada?" — Siis andis Loukoer temmale wasto kõrwo, et ta mahhalanges, ütteldes: „kas ſa tohhid omma Kunninga ülle naerda!" ja teggi temmale otſa. Nüüd läks Hunt ſisſe, arwades targem ollewad; Rebbane jäi

[1]) W a l t e r A n d e r s o n, Läti mõjust eesti vanemas ilukirjanduses. Eesti Kirjandus 1925, nr. 9 ja 10.

[2]) G. S u i t s ja M. L e p i k, Eesti kirjandusajalugu tekstides. I. Tartu, 1932.

wälja wahtima, mis sünnib. Loukoer wöttis ka Hunti ausaste wasto ja küsfis seddasamma temma käest, mis ta Karro käest olli küsinud. Hunt, silmad agga wooreti peas, kostis: „oh, mis känna ja hea hais siin on! Jo siin keikfuguſed rosid ja lillekesſed!“ Siis andis Loukoer ka temmale wasto körwo ja ütles: „Sinna sallalik, kas sinna nenda pead walletama! seſt se haiſeb siin wägga sandiste!“ ja kiskus jonega tedda löhki. Nüüd tulli wimaks Rebbane kummardades Loukoera juure. Ka temma sai illusaste wasto woetud ja küsſiti ka temmalt, kas keik ta metsapärrast piddi ollema. Rebbane, jubba targem, kostis: „Kui se Kunninga mele järrel on, siis ka minna sellega pean rahhul ollema.“ — „Agga mis hais siin on?“ küsſis Loukoer. Rebbane wastas: „Armas kunningas, ärge pange pahhaks, et minna selle peale mitte ei wöi wastada, seſt tänna hommiko kotto tulles olli üks wägga paks uddo, ja seſt on minno ninna sulgus.“ Siis ütles naerdes Loukoer: „sinna moistad öieti targaste ja ausaste könnelda, istu mahha ja sö!“

Mõistukõned.

Teiseks püüab Willmanni kogu lühikestes luulelugudes rahuldada inimese mõtlevat vaimu ja usklikku südant sel teel, et neis asetatakse filosoofilisi küsimusi ja tehakse näitlikuks igavesi tõdesid. Kirjanduslikuks tulemuseks on siin meelt ja südant hariv paraabel ehk mõistukõne. Neid laseb Willmann raamatu lõpu poole vahelduda valmidega. Siingi antakse moraal sageli liiga pealekäivalt ja kuivalt. Meie varasematest paraablitest paigutame siia näiteks „Wanna sullane“:

Üks wanna ſullane, kes mitto aastad tenimas olnud ja ei ühtegit ennesele kätte teninb, et kül monned ſullaſed rikkaks lähhewad, kaebas ſedda omma herrale. Herra kostis: „Ma ollen ſinnule ſo palka ausasti ärramaksnud ja ühtegi üllekohhut ſulle teinud. Et ſul agga önne ei olle, ſeſt tahhan ma nüüd katſuda, kelle ſü ſe on. Tulleb ſe Jummalaſt, siis pead ſa rahhul ollema, tulleb ſe inimesteſt, siis ſaab nou piddada. Herra töi ſiis kambriſt kaks kukrud wälja, mis öige kui üks näitaſid ollewad, agga teiſe olli kuld rahha pandud, teiſe ſisſe jälle ſea tinna. Temma ütles ſiis ſullaſe wastu: „Wallitſe nüüd, ſiin on kulda ning ka ſea tinna, mis ſaad, ſega pead rahhul ollema.“ Sullane watab ahneste nende peale ja ei tea mitte, mis ta peab teggema. Möllemad kukrud ühheſugguſed ja ta ei tahha ommeti mitte ſea tinna, waid kulda ſada. Mis tehha? Ühte peab ta jo wötma. Ta wöttab — agga, mis on ſeal ſees? Parrago Jummal! ſea tinna ſai temmale osſaks. Siis ütles herra: „Kelle ſü on ſe nüüd? Sinno ön on ſant, ſa näed, et teiſe ſisſe olli kuld pandud, ja ſa wötſid ommeti ſea tinna!“

Willmanni valmides ja mõistukõnedes valitseb erapooletus: ta noomib, kus tarvis, niihästi isandat kui ka orja. Paraku leitavat mõisavanemaid, kes pere vastu olevat väga valjud, neid vaevavat liia tööga ja pealegi riisuvat teenitud palka. Selliseid perevanemaid nimetab ta ülekohtusteks varasteks. Orja õpetab Willmann ausasti kuulama isanda sõna, siis ei olevat ka orjapõlv raske. Niisugune õiglus võitis rahva südame.

Anekdoodid.

Jutupalade seas leidub Willmanni kogus ka mõni üllatava- ja naljakasisuline lugu, milles jutustatakse mingi isiku kohta huvitavaid üksikasju, et seega lugejat lõbustada ja ta meeleolu tõsta. Seesugust lühikest naljakat lugu kutsutakse anekdoo-

d i k s. Need sobivad naljatlemiseks ja lõbusaks ajaviiteks. Sageli arendab mõni kirjanik seesugusest rahvapärasest jutujätkust oma jutustuse või näidendi faabula. Willmanni jutupaladest kuuluvad anekdootide hulka näit. „T a r k m e e s" ja „J o n u d T a l l o p o e g".

Rüütliromaan „Jürri ja Els".

Willmanni *Juttudes* võib leida ka r o m a a n i ja n o v e l l i algmeid. Ta pisarrikas „Jürri ja Els" pole midagi muud kui lühendatud rüütliromaan, mille sisuks on keskajast päritolev muinasjutuline armulugu Provence'i vürstipoja Peetri ja Napoli kuningatütre, kaunitar Maguelonne [3]) vahel. Bernard de Treviers luuletas sellest ainest 1180. a. ümber lugulaulu, hiljem on see ümber töötatud prantsuskeelseks rüütliromaaniks ja siis rahvaraamatuna tõlgitud peaaegu kõigisse euroopa keeltesse. Willmann on jutustuse tegelastele andnud eesti nimed.

Vürstipoeg Jüri, tark ja nägus noormees, tutvub kuningatütre Elsega. Mõlemad on oma vanemate ainikud. Noori inimesi ühendab tugev armastusside. Ehk küll Jüri kuningale meeldib, ei taha ta noormeest endale väiks, sest et tütar juba ammu tõotatud teisele. Jüri ja Els tahavad kuninga keelust hoolimata abielluda ja selleks on vaja põgeneda võõrsile. Võtnud varandusi rikkalikult kaasa, ratsutavad nad mööda metsi ja soid, kuni jõuavad mereranda. Kuna Els puhkab puu all väsimust, läheb Jüri mere äärde uurima edasipõgenemis-võimalusi. Kange tuul viib lainetesse ta peast kübara, mis ehitud Elselt saadud kalliskiviga. Rannas leiduva paadikese abil katsub Jüri kübarat päästa, kuid ei suuda paati vastu tuult enam randa sõuda, vaid tuul viib ta ulgumerele, kus ta tunneb üksindusse maha jäänud Else saatuse pärast suurt ahastust.

Unest ärgates ei mõista Els seletada, kuhu Jüri kadunud, ta õhkab ja ägab lõpmata, tunneb hirmu metsaliste pärast, kannatab nälga ja janu. Kui ta päevi metsas eksinud, satub ta vanamehe juurde, kes talle muretseb paadi ja viib sinna maale, kus Jüri isa oli valitsev vürst. Jüri vanemad ei teadnud poja saatusest midagi ja Els ei kõnelnud sellest sõnagi, et ta on kuningatar ja Jüri mõrsja. Ta ei öelnud ka seda, et nad on üheskoos Else vanemate juurest põgenenud. Els müüs oma kalliskivid ja ehted, ehitas saadud rahaga kiriku ja kooli ning kandis hoolt vaeste eest.

Oli tuul Jüri paati merel sinna-tänna hulgutanud, päästsid türgi laevamehed noormehe ja viisid ta oma keisri ette. Ilus ja mõistlik vürstipoeg meeldis Türgi keisrile sedavõrd, et ta teda lõpuks kutsus endale väimeheks, kui ta aga astuks muhamedi usku. Meelitustest hoolimata jäi Jüri ustavaks ristiusule ja oma kihlatud mõrsjale. Kord suurel pidupäeval heas tujus olles andis keiser Jürile loa avaldada mõnd soovi, mida tõotas tingimata täita. Jüri palus luba minna tagasi kodumaale. Keiser andis Jürile rohkesti kingitusi, laskis hulga ristiusulisi pärisorje vabaks ja saatis nad Jüri seltsis laevaga kodumaale.

Vanemate rõõm oli poega nähes kirjeldamatu, kuid Jüri rõõm muutus leinaks, kui talle meenus kadunud mõrsja. Seda suurem oli Jüri üllatus, kui Els talle tervena ja priskena endises rõivastuses esines. Jüri sai vanemailt õnnistuse Elsega abielluda ja ka kuningas, olles rõõmus tütre ülesleidmise pärast, ei võinud keelata oma nõusolekut, tõstis pealegi Jüri oma troonipärijaks.

[3]) Ilmus eesti keeles eriraamatuna pealkirja all *Ilus Mageloone* 1878 J. Permanni tõlkes.

Keskaegne rüütliromaan rahuldab lugejas peamiselt ainehuvi, seepärast piirdubki jutustus siin, nagu muinasjutuski, juhtumuste esitamisega, ilma et neid katsuks põhjendada psühholoogiliselt. Jutustuses väljendub keskaegne maailmavaade ja elukäsitus, mille esileküündivamaks jooneks on usuline moment ja kommete puhtus. See lugu meeldis meie rahvale nõnda, et tema järgi Willmanni juttudekogu üldiselt kandis nime „Jürna-Else raamat".

„Inkle ja Jariko".

Pealkirja all „Inkle ja Jariko" esitab raamat veel teise laialttuntud haledusloo, nimelt ristiusulisest noormehest ja paganausulisest tüdrukust, kelle noormees reetlikult hülgab ja müüb pärisorjaks. See-eest tabab teda ennast raske pärisorjus ja piinarikas ots. Nagu selgitab G. Suits, on sel jutul aluseks tõestisündinud lugu noore kaupmehe Thomas Inkle seiklustest Lääne-Indias indiaanlaste seas [4]). Rändur Lignoni reisukirjelduse põhjal avaldas inglise kirjanik ja moralist Rich. Steele 1711 sellest haarava jutuvisandi *Inkle and Yariko*, milles rõhutab rikkumatu naise loomupäraseid voorusi ja tõstab esile kultuuririkkeid. Veetleva, kaunishingelise indiaanlanna on Stender moondanud neegritariks, kel puudub nimi. Lugu eestindades on Willmann selle peategelasele tagasi andnud nime, millega tõendub, et ta peale Stenderi on tundnud veel muidki allikaid ja et teda ei või pidada orjalikuks tõlkijaks.

„Inno pulmad".

Algupärandiks osutub anekdootiline külanovell „Inno pulmad". Mõisateener Inno armastab toatüdruk Marit. Nende pulmad tulevad edasi lükata, sest mõisaproual on vaja kuhugi kaugele külla sõita ja ta võtab Mari sinna kaasa. Kuid seal haigestub Mari ja sureb. Inno kurbus on piiritu. Härrased soovitavad talle riiakat Kriimu-Anne naiseks ja talle tõotatakse kaasavaraks unes näidatud rahaaugu varandus. Meelituste ja ähvarduste tõttu nõustub Inno, kuid teeb tingimuseks, et Anne kriimud silmad peavad laulatusel olema looriga kaetud. Vaimulik mees nõuab siiski loori kõrvaldamist. Nüüd selgub, et looritud mõrsja ongi Mari. Ta olnud ainult varjusurnu. Mõisavanemad tahtnud Innot üllatada ja pole talle teatanud Mari päästmist enne, kui laulatuse hetkel kirikuõpetaja ees.

Willmanni tähtsus.

„Jüri ja Else", „Inkle ja Jariko" ja „Inno pulmade" looga rajab Willmann eesti ilmliku haletundelise jutukirjanduse lühi-

[4]) Gustav Suits, Paar sammukest kirjandusajaloolise rändamise teed. „Olion" 1930, nr. 3.

juttude kujul. Sellest hoolimata, et Willmanni jutustusviis oli konarlik ja habras, ta keel abitu ja vigane, leppis lugeja pakutavaga meelsasti, sest juttude sisu oli vaimukas; sageli liigutas see lugeja südant pisarateni. Willmanni juttudekogu oli meie vanima ilukirjanduse menukaimaid tooteid, mis elas üle neli trükki. Suure loetavuse tõttu jätsid need lood eesti kirjandusse ja rahvafantaasiasse püsiva mulje, mida tõendab juba see, et neist 26 motiivi on levinud rahvajuttudesse.

Joachim Gottlieb Schwabe.

Eesti lüürika arendaja.

XVIII sajandi veerul ilmuvad trükis mõned üksikud lüürilised laulud, mis nii sisult kui keelelt avaldavad ühtepidavaid jooni ja sammukese võrra nihutavad edasi meie aeglast luulearengut. Need omistatakse Joachim Gottlieb Schwabe'le [1]). Selle mehe elukäigust teame ainult niipalju, et ta sündis 11. nov. 1754 Kose kirikumõisas, õppis Narvas ja Tallinna gümnaasiumis ja valmistus 1774—1778 Jena ülikoolis kirikuõpetaja kutsele. Seda ametit on ta esmalt lühikest aega pidanud Nissis, siis 1783—1796 Lihulas ja lõpuks Kadrinas, kus ta suri 21. jaan. 1800 [2]).

Talumehepõlve ülistus.

Schwabe avaldab oma värsikatsed Lindfors'i kirjastatud *Eesti-Ma Rahva Kalendri* lisades, kus ilmub mitu looduslaulu. Selle teema juurde on Schwabet juhtinud ajavaimule ja elutundele vastav püüe idealiseerida vaikset maaelu. Selle ülistamisele pühendab ta 1796 idüllilise luuletuse „Laul", milles lausub muuseas:

Et ma küll üks tallomees,
Siiski mul hea põlli käes;
Leiwal jätko Jummal annab,
Põld mul omma wilja kannab.

Mis mul wigga ellada? —
Rikkusseşt ei holi ma.
Kui mul Jummalaşt on jäetud
Leiba, mis mo ossaks seätud.

Selle kõrval alahinnatakse rikkuses ja aus olevate suurte härrade põlve, vihjates nendele kiusatustele ja komberiketele, mida toob enesega kaasa kultuur. Talupojapõlve kiitmine ei vasta selleaegse mõisaorja tõelistele tundmustele, mis väljendus näit. rahvalaulus: „Vellekene, mis ma laulan? Laulu om ikkene haleda, orjapõlveke raseda!" Mitte asjata ei põgenenud talupoeg meie maalt salaja üle piiri Soome ja Venesse pakku.

[1]) G. Suits ja M. Lepik, Eesti kirjandusajalugu tekstides I. Tartu, 1932.
[2]) H. R. Paucker, Ehstlands Geistlichkeit. Reval, 1849.

See maaelu ülistus kajastab kaasaegset kirjanduslikku moevoolu, mille juhil elu looduse keskel, eriti talutares vaadeldi kõrgema seltskonna esindaja seisukohalt. Hoopis selgemal pilgul eritleb Schwabe talurahva elu „Lapse uinutamise laulus" (1797), milles ta märgib ka juba elu varjukülgi.

Magga, armas poiokenne.
Praegu parrem aeg sul käes;
Emma rüppes, tollekenne,
Sul ei hädda ellades.

Mis sa tühja nuttu nuttad?
Nutto päwad on weel ees;
Küll sa murret sama ruttad
Muidogi, kui olled mees.

Algav loodus-lüürika.

Süütut, ülendavat rõõmu õpetavad maitsema Schwabe kevade- ja suvelaulud, milles lugejas õhutatakse loodusetunnet, tuues lihtsate vahenditega esile välisilma pilte. Eesti vanimast looduselaulust „Kevvadele laulda" (1798) tsiteerime mõned hoogsamalt veerevad värsid:

Süda hüppab römostades,
Talwe aeg on mööda läind,
Lumme katet sulatades
Päike meile soia teind.

Metsad löwad pakkatama,
Rohho-ma jo haljendab:
Orras mörsub, kaswatama
Rohket wilja ruttustab.

Öpik laulab, leokenne
Lendab laudes, käggi lööb
Omma wisi, päsokenne
Poegadele pessa teeb.

Riia muusikadirektori L. Ohmann'i loodud viisi saatel levis paarkümmend aastat hiljem veel Schwabe suvelaul:

Sui meil jõudnud jälle kätte,
Panneb meie silmi ette
Tuhhatkordsed melehead.
Rukki kõrs on ammo lonud,
Öie parras aeg on tonud
Rukki wäljal täied pead.

Tähendus kirjandus-loos.

Kuigi Schwabe lihtsad värsikatsed ei sisalda suurt elamuspinget, peatavad need siiski meie tähelepanu. Need on esimesed looduseilu kirjeldavad laulud ja jäävad kauaks ajaks ainukesteks.

Reinhold Johann Winkler.

Uus kirjandus-haru.

Lüürilise katsetaja Schwabe kõrval osutub viljakaks luuletajaks Winkler, kes laiendas eesti ilmlikku värsitoodangut uue haruga, nimelt viljeles eepilist luulet.

Winkleri elust.

Reinhold Johann Winkler on Eestimaa superintentendi R. J. Winkleri poeg, kes sündis 12. jaan. 1767 Tallinnas. Kõrgema hariduse sai ta Jena ülikoolis, kus õppis usuteadust 1785—1787. Seejärel pidas noormees mõned aastat koduõpetaja ametit. 1793 valiti ta Moskva saksa kooli rektoriks ja 1795 Jüri koguduse õpetajaks Harjumaal. Sealt kutsuti ta 1810 Tallinna toomkiriku ülemõpetajaks, millises ametis ta suri 24. jaan. 1815.

Eesti-Ma Ma-väe söa-laulud.

Luuleloomingut alustas Winkler lüürikuna ja tegeles isamaaliste motiividega. Oli käes rahutu aeg, mis eriti rõhuvalt mõjus sakslastele. Nende kodumaad ründas ja alandas võidurikas Napoleon. Kui Preisi pealinn langes prantslaste kätte, põgenes kuningas Königsbergi. Preislastega ühines Napoleoni kasvava võimu vastu keiser Aleksander I. Vene väed, kelle ridades teenis hulk eesti noormehi, käisid mitmet puhku talitsemas valitsushimulist korsiklast. Ja nagu Saksamaal Schenkendorff, Arndt ja teised vaimustasid sõjalauludega oma rahvast vabadusvõitlusele, nõnda luuletas ka Winkler eesti soost soldatitele sõjalaule. 1807 trükiti ta värsipõimik *Eesti-Ma Ma-väe söa-laulud*, mis sisaldab viis luuletust. Need seisavad tihedas ühenduses ilmumisaja ja -oludega ja omavad elamussisu. Esimene neist on küllalt karakteristlik ajakajastus ja ühtlasi luuletaja hingedokument. See on pealkirjastatud „Miks meil vessi silmas?“

Miks meil wessi silmas?
Miks se kurwastus?
Kas jo siin Ma-ilmas
Wõitnud kawalus?

Ei mo armsad wennad,
Jummal ellab weel,
Olgem agga waprad,
Siis saab kõik heaks teal.

Waatkem üles röömsast,
Issa pole weel!
Omma laste waewast
Polle tal hea meel.

Kes siin rahho rikwad,
Neid ta löppetab;
Ja kes rahho andwad,
Neid ta armastab.

Warao sai surma
Merre põhja sees,
Sest ta nõtles kurja
Ommas süddames.

Langema ka peab
Uhke Babilon.
„Jummal keik siin seab,“
ütleb Salomon.

Waat! Jehowa annab
Kuulda omma heält,
Waat! takkabbi paistab
Meil jo üllewelt.

Meie Keisri Herra
On jo walmistud,
Et ma-ilma kärra
Nüüd saaks löppetud.

Peale kahe esimese salmi, mis nõjatuvad Chr. Overbeck'i laulule „Warum sind der Thränen“, on Winkleri luuletus algupärane. Selles kurdetakse saatuse üle, mis Napoleoni näol tulnud rahvaid rõhuma, kinnitatakse ning julgustatakse sõjamehi, tuletades meelde Jumala abi ja võrreldes uhket korsiklast uppuva

vaaraoga. Jõuline ning vaimustav on sõdurite lahkumislaul „Nüüd mehhed, olge tuggevad!“. Luuletuse eeskujuks on olnud Chr. Fr. Dan. Schubart'i „Auf, auf, ihr Brüder und seid stark!“, milles sakslasi õhutatakse sõjaretkele kaugelasetseva Kapimaa vastu Aafrikas. Edasi leiame Winkleri värsikogust esimese eestikeelse ballaadi „Üks suur mees olli ennemuist pitk Koljat nimmega“, mis osutub M. Claudiuse originaali „Es war ein Riese Goliath“ jäljendiks. Koljati lugu on sisult küllalt drastiline ja ballaadi aineks tänulik, kuid selle aja maitse järgi muutub see Winkleri käes päris kollitamiseks. Sest Koljatil on kondid nagu hobusel, silmad kiirgavad tal, et hundidki hirmuvad, ja tegevuse poolest on ta nagu põrgust ilmuv kurat ise.

Juttud.

Posthuumselt ilmus trükist Winkleri teine luuletustekogu *Juttud* (1816), mille pealkiri viitab jutustavale luulele. Selle sisu moodustavad Bürgeri järgi tõlgitud ballaad „Laul ausast mehhest“, mõned Lichtwer'i, Gleim'i ja Gellert'i luuletöid jäljendavad mõistukõned ja valmid, kaks liigutavat surmalaulu ja mõtisklusele anduv didaktiline luuletus „Kahhesuggune innimeste surus“. Keelelt jäävad lugulaulud, mille kallal viimistlus jäänud tegemata, varem ilmunud sõjalauludest taha. Värsimõõdu täiteks on sageli tarvitatud paiksõnu ja lühendeid. Keelelt koralikum, tuumakam ja huvitavam Winkleri luuletus on „Kahhesuggune innimeste surus“, milles inimeste tegusid hinnatakse seejärgi, missugustest motiividest need välja on kasvanud ja milliste abinõude varal keegi püüab oma eesmärgile. Esimene eestikeelne filosoofiline õppelaul, valgustusvaimsuse järelkaja, väärib kahtlematult tähelepanu.

Kahtesugguſt ſuruſt ma peal leitaks,
Üks ja teine töstab omma meeſt.
Aus töö koub üht ja teiſt kül kangaks,
Agga wärw on teiſe katla ſeeſt.
Teine ſeiſab aiwa paistuſes,
Teine näutuma walgusſes.

Teine hiilgab ni kui päewa paiste,
Körwetab ka, kui ta ſojendab;
Teine on ſe ku, mis öſe
Waikſelt oma walget laotab,
Teiſe kätte jäwad ſilmadke,
Teine ei tee wallo kellelge.

Ni kui mäggede peäl wolas weſſi
Kohhiſeb ſee teine hirmſaste;
Agga teiſe tö on waikne aſſi
On kui uhke oja joksminne.
Teine rikkub wäljad, mis on ees,
Teine jahhutab nad ükſines.

Teiſel ehhitakſe au-templid
Mitme kaddund linna müridеſt;
Teiſel walmiſtakſe au-perlid
Tännu päraſt rahwa ſilma-weeſt.
Kiwwid juttuſtawad teiſe tööd,
Teiſe au tundwad ſüddamed.

Teine ſaab ſiin kiitlemiſe palgaks,
Ellab kuningate majades;
Agga teiſt ka urtſikuteſt leitaks,
Ja ta palk on rahhu ſüddames.
Teine wöib ka önneſt ſündida,
Teine töuſeb ilma töſtmata.

Surus ſure nimega! ſo tiwad
Ullatawad ma peält taewani;
Agga ſada, kus ſo lippud ſeiſwad,
Tuhhandeteſt üks ei jõuagi.
Waikne ſurus! ſind ma kummardan,
Seſt ſind pärin, kui ſind himmuſtan.

KIRJANDUSE

Väline lugupidamine saab osaks neile, kes auahnusest aetult ette tükivad, oma ettevõtteid kõmuliselt kiidavad ja võistlejaid hoolimatult maha tallavad. Nende tegusid peetakse ausaks ja kõrgeks, aga „värv on teisest katlast pärit" — need tehakse oma isiku auks ja ülistuseks. „Vaiksed suurused" on vagusad töömehed, kes ilma au püüdmiseta ja välise hiilguseta teevad ülesehitavat tööd üldsuse kasuks, sellest küsimata, kas neid austatatakse või mitte. Kivi- ja raudsambaid neile küll ei püstitata, kuid seda elavamalt püsib nende mälestus südameis. Winkler tunnistab „vaikse suuruse" oma ideaaliks, kuid karakteristlik on siin see, et tema otsib seda „oma meest" just hurtsikuist, s. o. alamast seisusest.

Kokkuvõte ja hinnang.

Winkler astub esimesi samme meie eepilise luule rajamisel. Ta värssides märkame püüet kasutada algelisi stiilielemente kujukuse ja piltlikkuse saavutamiseks. Neis esinevad võrdlused ja tunderõhulised küsilaused. Lihtsa sõnastuse varal suudab ta luua luulelist elevust ja väljendada ülevaid mõtlusi.

Otto Reinhold von Holtz.

Päritolu.

Laiemalt tuntud kirjandustegelane, kes toob teataval määral uut liikumist ja tõusu meie vanema ilukirjanduse arengujoonde, eriti jutustava proosa ja lüürika alal, on O. R. Holtz. Ta ema on pärit Winklerite perekonnast ja tuttava kroonikakirjutaja Kelch'i tütretütar. Isa poolt on Holtz rootslane. Ta vanaisa, Rootsi major Hermann von Holtz, langenud Põhjasõja ajal venelaste kätte vangi ja jäänudki Eestimaale elama.

O. R. von Holtz.

Holtz'i elukäik.

Otto Reinhold von Holtz sündis 20. aprillil 1757 Keilas, kus ta isa oli õpetaja ning praost. Kodus ette valmistatud ülikoolile, õppis ta usuteadust Greifswaldis ja Türingenis. 1780 kutsuti Holtz Keilasse oma isale abiliseks ja seati viimaks tema järglaseks. Hiljem sai ta

Eestimaa konsistooriumi assessoriks ja Lääne-Harjumaa praostiks. 1812 nimetati Holtz liikmeks komisjoni, mis pidi nõu pidama Eestimaa talurahva seisukorra üle. Selle töö eest annetati talle Vladimiri ordeni 4. kl. autäht. 1819. a. kutsuti Holtz tööle ka veel komisjoni, mis pidi asutama ja juhatama Eestimaa rahvakoole. Keilas seadis Holtz ametisse kaks rändavat kooliõpetajat, kes kihelkonnas ringi käisid ja loetasid lapsi. Holtz suri 28. apr. 1828.

Kirjanduslik tegevus

Väärib tähelepanu, et Holtz on tootnud peaaegu üksnes ilmlikku kirjavara. Ta tõlgib Eestimaa talurahva ja vallakohtu seadused (1805. ja 1817. a.) eesti keelde. Varjusurnutele abiandmise õpetus ja juhatus ämmadele, tõlgitud dr. Waltheri järgi, on esimesed eestikeelsed raamatud sel alal.

Holtz ilukirjanikuna.

Vanimate kirjameeste hulgas, kes oma tooteid levitasid Tallinna kaudu, on Holtz kõige osavam jutukirjanik. Ta laialt tuntud *Luggemissed Tallorahva Moistusse ja Süddame Juhhatamiseks* (1817) on käsiteldavas kirjandusperioodis parimaid juturaamatuid. Nagu ta eelkäijail, on Holtzilgi peaeesmärgiks rahva vaimuäratus ja kombeõpetus ehk, tarvitades ta enese väljendusviisi, maarahva mõistuse ja südame juhatamine. Selleks valib ta jutustuse vormi. „Monni vihkab oppetust, agga armastab jutto," kirjutab ta oma juttudekogu eeskõnes. „Kirriko Sanna ei maksa ta melest, aga kül mu könneleminne. Ehk niisugguste Luggemiste katte al tungib Õppetus nende süddamette sisse." Siin pannakse ka Eestis seega maksma igivana juhtsõna *prodesse et delectare*. Ehk küll siht pole uus, ületavad mõned Holtzi jutukesed eelminevate kirjameeste omi kirjanduslikult väärtuselt. Eriti on 1814. a. Gresseli tähtraamatus avaldatud ja hiljem ka *Luggemistes* ära trükitud „Jut on se koroke, õppetus on se ivva" vanimas ilukirjanduses otse esileküündiv teos, mille siin toome pisut lühendatud kujul:

„Jut on se koroke" jne.

Jubba leokenne kulutas kevvadit. Pardid ja luiged ja kurred joudsid taggasi, ja iga loom ronnis talve pessast välja, suit terretama. Keik veed va-usid alla, ja ikka soemad ilmad hakkasid tullema, ning ma ikka rohhelisemaks minnema, et jo monnikord öige särgi väel vois tule varjul olla, ja päsokessed ollid jo kolmat puhko väljas. Siis läks Kadri ühhe pühhapäeva öhtul Sare Jüri peresse. Sest vannemad ollid sõbrad, ja nisammoti ka nende lapsed.

Agga senna perrese juhtus ka teise valla Jaan voeraks. Kül ollid selle Jani vanemad mitto tüttart ennesele minniaks nimetanud; ikka ta veel arvas, poismehel vähhemat murret ollevad. Ommeti nüüd tuli teine nou: Sest ta näggi Kadrit, ja kummagi südda tundis teise kutsumist. Siiski ei vibind Kadri senna jämata, vaid läks pea jälle koio . . .

Jaan jäi murretsema, et Kadri ni ussinaste äraläinud . . . Ta küssis omma issa õe Sare Jürri naese käest, mis head ehk alva ta temmast piddi

teadma? Ja se ütles: „ei sedda last või ükski laita; mind ta rõmustab ni mitto kord kui tulleb, sest temma meel juhhatab ka minno laste meelt.“ Need sannad va-usid Jani süddame põhja.

Juba talv orras laenetas ja rohhi kattis keik kohhad, et kannapoeg ja kannagi kulli eest varjo said. Jubba öitses tomikas ja pihlakas, ja keik suggu lilled teggid heina- ja karjamaad kennaks. Igga leht puu andis varjo, ja keik metsad hellisesid lindude heältest. Siis tulli jälle Jaan ühhe laupäeva-õhtu villoga, kui öpik hüüdis, omma issa öde vatama. Ja kui ta senna-külasse sai, näggi ta Kadrit, vet kaevust votvad, ning ütles möda-minnes temmale, tedda terretades: „anna jua tekäiale“. Ja Kadri andis sedda temmale oma puhta kappaga. „Ei ma sedda kele kastet ellades ei unusta,“ hüdis Jaan, kappa taggasi andes. Ja Kadri loi silmad mahha üteldes: „ärra pilka alva an-net!“ vinnas vet peäle ja läks koio. Agga senna perrese, kus ta Jani teadis ollevad, ei läinud ta mitte. Sest ta arvas: Kui temma südda nenda minno pole veab, kui minno südda t e m m a pole, siis otsib temma m i n d, ja se tüdruk ei maksa middagi, kes jookseb Mehhe v a s t o . . .

Jubba heina-loog pandi sa-usse ja rukki põllud suitsesid. Jubba masikas olli valmis, ja kaarlad jäid maggusaks ja poesamari hakkas punnama, ning päike keik taeva allust saunaks söendama. Siis ütles pühhapäva hommikul Jaan: „tänna lähhen jälle kirrikule, sest lojus on äästand ja ihhaldab hingamist . . .“ Agga kui ta kirriko liggidale sai, juhtus ta Kadri seltsi, kes teiste küllalistega ka jalla senna läks. Ikka olli hea, mötles Jaan, et armo heitsin lojusse peäle, sest se eest könnin temma körvas. Siiski nad ei räkinud viit sanna. Sest kerge innimenne kohhe valmis jutto aiama, agga aulik lööb kartma. Ommeti löppes te otsa, enne kui tahtsin . . . Kirrikust välja minnes palus Kadri ennast ühhe naabri naese vankri peale ja söitis temmaga ärra. Ja Jaan jäi agga ümberringi vatama — mõtteldes: Kuhho ta ommeti sai? ehk on jo t e i s e pärralt ja lööb sepärrast münno eest ärra! Sedda kartes, ja nenda isse enneses räkides, läks ta üksi taggasi, igga muud seltsi körvale jättes. Agga omma vannematele räkis ta omma luggu.

Jubba tuul aias ülle rukki-körre ja odra pea langes kummarülle, ja talv-orras tõusis verre-karva. Jubba rehhe suits kuivatas uut vilja, ja hone-soe rõmustas väljaliste süddant. Keik linno poiad hakkasid emma suruseks sama, ja vars ja lamba tal emmast lahkuma. Siis juhtus Kadri kord karja korraliseks. Agga Jani hobbune olli sel ösel ärrakaddunud, ja temma sedda jo varra hommikul takka aianud — ning rahva juhhatamist möda, ikka liggemale Kadri külla pole sanud. Ja, ennä! Kadri istub ühhel pool pöesa ja koiub kinnast, ja hobbune sööb teisel pool. „Mollemad otsin, mollemad leian!“ hüdis Jaan sure rõmuga... Jaan räkis temmale kohhe omma hobbose luggo ülles, ning ütles sesama jonega: „et Jummal mind sedavisi sinno jure juhhatanud, siis kule mo süddame nou: sa said mo melest armsaks . . . kui sind näggin — agga mis s i n n o südda ütleb?“ Ja Kadri kostis: „rägi seda minno vannematele, sest ilma nende teadmatta ei tea minna ühtegi — ei siin sünni sest räkida.“ Siis panni Jaan valjad omma hobbose pähhä ja ütles ärrasoites: „Kidetud olgu Se, kes sind lonud! . . .“ Kui Kadri kodus emmale seda oli teada andnud, siis ütles möistlik ema: „egga meiegi nisuggust meest sulle ei kela; ommeti kallimaks ta meelest saad, et vannemattele andsid sedda a u . . .“

Jubba leht-pu olli omma kattet mahha heitnud, ja ükski lind ei laulnud ennam temma oksade peäl. Keik rohhi olli jo närtsind ja karjane ja lambolinne värrisesid metsa-tulle paistel. Siis tullid ühhel laupäeva-õhtul kaks meest ratsa, senni kui Kadri issa oue. Perre koerad haukusid ja teiste perrette koerad tagga järrele . . . Ku paistis kui künal . . . Jaan ja temma issamees ollid need kaks tulliat. Kadri südda loi kema, ja temma vanemad votsid nende terretamist ja nende vinad illusaste vasto.

Jubba kandsid keik jöed ja järved ja lume kord kattis orrud ja määd. Kus vanker söitnud, seäl ajas nüüd reggi ja saan, ja kus lamba- ja kitsetall hüppand ja hanne ja pardi poeg oiund, seäl seisid nüüd süggavad hanged; ja kus lapsed palja jallo mänginud, seäl möus kuub ja kassokas, et roigas agga praksus ja seinapalk paukus. Sel öhtul vasto pühhapäva, kui keik tähhed hilgasid, tullid Jani ja Kadri pulma voerad peio ja neio kotta kokko, ja leidsid seäl laua ja lauapeälist valmis . . .

Käsiteldavad ideed ehk „õpetuse ivad", nagu neiu tagasihoidlikkusevajadus käitumisel noormehega, mõlema lugupidamine vanemaist ja jumalasõnast, peidab Holtz hoolikalt jutu-„koorukese" katte alla, millele ta teadlikult on andnud eheterikka kirjandusliku vormi. Ta ei jutusta sündmusi kuivalt, asjalikult, abstraktselt, vaid kujusid luues ja meeleliigutusi esile kutsudes. Iga uue järgukese novelleti sündmustikus juhatab ta sisse, vastavalt süžee arengule, lühikese, luulelise idüllitseva loodusekirjeldusega, millega tekitab lugejas soovitava elevuse ja muudab lugemistöö naudinguks. See võte on eesti vanimas jututoodangus esmakordne ja seepärast üllatav. Tundub, nagu ei viibiks me enam tõestisündinud, imelikkude ja haledate ning õpetlikkude juttude ajajärgus. Siin on juba tõelist luulet. Holtz taotleb ka tihendatud, kunstiomast proosastiili. Eriti märgitagu ta võrdlusi, metafoore ja huvitavat, ühtlast lauserütmi.

Holtz jutustab lõpuks, kuidas Jaan ja Kadri, pühadest tundmustest sügavalt liigutatud, värisedes altari ette lähevad, ja tarvitab mainitud sündmust selleks, et kõigile abielupaaridele truudust ja leplikku meelt õpetada. Siis järgneb luuletus:

Rutto kaub ello kärra,
Kätki vöitleb hauaga,
Rahvas kasvab, öitseb ärra,
Tulleb, lähheb seismatta.

Senn-na tänn-na verri veab,
Kui ta meie soontes keeb;
Önnis, kes keik nenda seab,
Et vöit vaggadussel jääb.

Sest mis kadduv siin meil näitab,
Teise ello juur on se:
Vagga ello vaimo toidab,
Patto rööm on ürrike.

Holtzi peeti omal ajal heaks eesti keele tundjaks. Seaduste tõlkimisega teeb ta esimesi katseid meie kohtukeele arendamiseks. Sama maksab ka arstiteaduse keele rakenduse kohta. Kui Kreutzwaldi ja ta kaaslast seminariõpetaja kutsele ette valmistati, lasti Holtzi neile eesti keelt õpetada. Igaks õppetunniks pidi ta Keilast sõitma Tallinna. Keele ladususes ja väljendusviisis jäi Kreutzwald oma endisest eesti keele õpetajast taha. Seda näeme eriti siis, kui võrdleme Schilleri „An die Freude" Holtz tõlkijana.

tõlkeid, mille mõlemad on avaldanud trükis. Holtzi tõlge „Römo kitus“ ilmus varsti pärast originaali tuttavakssaamist, nimelt 1814 Gresseli kalendri lisas. Siit on J. V. Jannsen selle üle võtnud oma *Eesti Laulikusse*. Holtzi tõlke parimad stroofid on:

Rööm! ſa taewa ello ſedde,
Taewa tüttar olled ſa!
Tundes ſinno magguſt wägge
Kulutan ſo kituſt ma.

Kellel ſedda önneks antud
Söbraks olla ſõbrale,
Kes on kalli naeſe ſaanud,
Meie ſeltſi tulgo ſe.

Sinna kergitab keik waewad
Kerjajal ja kuningal —
Waeſed Würsti wennaks ſawad
Sinno pehme tiwa al.

Kui ka ühhe aino hinge
Ta woib onnaks arwata!
Ja kes ſedda et ſaand mitte,
Mingo möda nuttoga.

Keik ma-ilma innimeſſed,
Kät ja ſuud teil keikidel
Wennad! wiſt ſeal üllewel
On üks armas Jeſus aſſet.

Keik, mis ſures ringis ellab,
Andko woito armule!
Senn-na ülles ſadab ſe,
Kuſt ſe Tundmata keik ſeab.

Recke ja Napiersky kirjanikkude-leksikon omistab Holtzile meie esimese luuletustekogu *Monned laulud* (1806). Tõepoolest leidub ses kogus kaks Holtzi tõlgitud laulu. Kuid Holtz märgib teisal, et samas kogus leiduv L. Hölty eleegia tõlge „Nutu laul isa haual“ kuuluvat ühele meie maa mõisnikule. Hiljem ühendatakse selle ja paari teise laulu tõlge, nagu „Lilled tele korjake“ ja „Magga, kallis lapsuke“ H. Wahli nimega. Heinrich Wahl oli Pangodi ja Vastse-Nõo mõisa rentnik; ta aadeldati teenete eest sõjaväe moonavarustuse alal. H. Wahl suri 1795.

Lüürika stiil.

Lüürilistes lauludes taotleb Holtz saavutada luulelendu ja tõhusat väljendusviisi. Tõlgitud ood „Römo kitus“ tõendab, et Holtz oli suuteline selleaegsesse eesti keelde mõistetavalt üle kandma klassilisi luuleväärtusi. Holtzi luuletus „Rutto kaob ello kärra“ on eesti vanima meeleolulüürika parimaid saavutusi. Kasutades pildiküllast stiili, kujutab ta elu kaduvust ja kihkede rahutut mängu küll lühikestes joontes, kuid üsna tabavalt ja veenvalt.

Johann Heinrich Rosenplänter.

Uus kirjanduslik keskus.

XIX sajandi teisel kümnendil siirdus põhjaeesti-murdelise kirjandustegevuse keskus, milleks seni olnud Tallinn, ajutiselt kodumaa teisele servale, Pärnusse. Siin lõi kirikuõpetaja J. H. Rosenplänter eesti keele harimisele ja uurimisele pühendatud ajakirjaga *Beiträge zur genauern Kenntnis der ehstnischen Sprache* organi, mille ümber koondus enamik selleaegseid saksa

rahvusesse kuuluvaid kirjamehi. Pealeselle elustas Rosenplänteri tegevus ka ilukirjanduslikku arengut Pärnu nurgas.

Rosenplänteri elust.

Johann Heinrich Rosenplänter sündis 12. juulil 1782 Volmaris jaamapidaja pojana. Kooliõpetust sai ta Tallinna ja Tartu gümnaasiumis ja Riia toomkoolis. Olles 14-aastane, katkestas Rosenplänter õppimise, sest siis suri tal isa ja ta katsus isa kohta edasi pidada. Oma nooruse tõttu tuli tal sellest ettevõttest loobuda. Ta täitis maal kodukooliõpetaja kohuseid, oli Tartus kohtukantselei ametnik ja algkooliõpetaja. Virga edasiõppimise tõttu võeti ta 1803 vastu Tartu ülikooli usuteaduse fakulteeti, kust lahkus 1806 teoloogia kandidaadina. 1808 valiti Rosenplänter Tori õpetajaks; sealt siirdus ta 1809 Pärnu Eliisabeti koguduse hingekarjaseks. Ses ametis püsis ta kuni surmani 15. apr. 1846.

J. H. Rosenplänter.

Tegevuse jõuallikad.

Rosenplänterit tiivustas tegevusele haruldane rahvasõbralik meelsus nii eestlaste kui ka lätlaste vastu ja tagasihoidmatu tung eesti keele põhjalikumaks omandamiseks ja kirjanduspüüete edendamiseks. Ta võttis ette reisu Pärnu-, Harju-, Viljandi- ja Tartumaale, märkis rahvasuust üles sõnu ja kõnekäände. Oma eestikeelsesse päevikusse kirjutab ta: „Teised reisivad, et maa äärt kätte sada, meie reisime (seltsiliseks oli talle Abram Holter), et kele põhja leida ja kuulda, mis köikis paikus prugitav ja kus selle kele Attika on“ [1]). Arvatavasti on talle rahvasõprust sisendanud selleaegsete letofiilsete sakslaste nagu Stenderi ja teiste eeskujud, kes rahva keskel töötades olid valmis nimetama endid lätlasteks.

Kultuuripüüdeid.

Pärnus avanes Rosenplänteril lai tegevusväli vaimukultuuri alal. Ta asutas oma koguduses koole, koolitas nende jaoks koolmeistreid, milleks avas 1814 Pärnus „Eesti koolmeistrite kooli“, kus õpetati kolme aasta kestel usuõpetust, eesti keelt, arvutust, maadeteadust, kasvatusteadust, raamatuköitmist ja aiatööd. Rosenplänteri ärksam õpilane oli Abram Holter, pärastise

[1]) J. H. R[osenplänteri] käsikirjaline *Maa-Kele Päva-ramat.* Pernos 1833.

Eametsa külas töötava „Sauga kirjutuskooli" õpetaja, kes meile on tuttav esimeste eesti muinasjuttude ülestähendajana („Beiträge" VIII a.). Ka oma leeriõppijaile, kes käinud kirjutuskoolis ja hiljem tegutsevad koolmeistritena, on Rosenplänter vahel teinud ülesandeks panna kirja lühijutte, anekdoote jne. Neist on 16 isiku poolt säilinud mahukas, 151 jutustusest koosnev käsikirjaline kogu, milles leidub 69 rahvaehtsat muinasjuttu [2]). Tänu Rosenplänteri algatusele nähti Pärnus esimest eestikeelset näitemängu. Ta enda eestikeelsed kirjatööd, nagu kooliraamatud, jutlused jne., on ammu langenud unustusse, kuid ta teaduslikku ajakirja „Beiträge", millest 1813—1832 ilmus 20 annet, peab tundma igaüks, kes tahab põhjalikumalt jälgida eesti keele uurimise ja kirjanduse arengukäiku möödunud sajandi teisel ja kolmandal aastakümnel. Teadusliku ajakirja väljaandmine kitsale lugejaskonnale nõudis Rosenplänterilt peale sihikindla tahtepingutuse ja suure virkuse ainelisi ohvreid. Ajakirja teise ande trükkimise ajal oli väljaandjal 27 kaastöölist ja vähe üle 40 ettetellija, kuna üksiku ande paber ja trükk läksid maksma üle 1000 rubla. Kulusid katsus ta vähendada sel teel, et ostis endale väikese trükikoja, kavatses asutada koguni paberivabrikut. Ta ajakiri taotles neljakordset eesmärki: virgutada tööle eesti keele uurijaid, selleks korjata väärtuslikku keelematerjali, selgitada keeleseadusi ja arvustada kirjandustooteid.

Eesti keele õppimise vajadus.

Kõigepealt pidas Rosenplänter vajalikuks sakslaste silmis tõsta lugupidamist eesti keelest ja selgitada selle keele tegelikku tähendust. Eriti peaksid kõik kirikuõpetajad tundma rahvakeelt, kui nad tahavad inimesi vaimselt mõjutada ja juhtida nende südameid. Paarisaja sõna ja mõne piibli-kõnekäänu varal ei saavutata neid kõrgeid eesmärke. Keele poolest puudulik õpetaja ei kõlbavat koguduse mõistlikuks ja tõsiseks juhatajaks, sest kõik ta teadmised, mille pärast talle anti amet, on asjatud ja kasutud. Rosenplänter selgitab sakslastele, kui suur tulu tõuseb neile praktilises elus eesti keele omandamisest. Kohtunikel, kel eesti keel selge, poleks enam vaja lasta tõlkida seda, mida talumees kõneleb kohtu ees. Arstid ei tarvitseks edaspidi enam arstida eestlast ja lätlast nende veretukse ja ihukarva järgi, vaid selle põhjal, mis haige omast haigusest avaldab. Mõisnikel ja kaupmeestel jääks tulemata mõnigi äpardus, mis juhtub see-

[2]) Walter Anderson, J. H. Rosenplänteri muinasjutud. Suomi V, 16. Helsinki, 1933.

pärast, et ei saada aru talupoja keelest. Sakslastel kaoks põlgus eestlaste ja lätlaste vastu, kui nad tunneksid maa pärisrahvaste vaimurikkaid ja võimsaid keeli. Neil põhjusil soovib Rosenplänter, et Eestis ja Lätis töötavates gümnaasiumides hakataks kaks tundi nädalas õpetama rahvakeelt („Beiträge" II a.). Eesti keele õpetamiseks koostab ta lugemiku ehk harjutused tõlkimiseks eesti keelest saksa keelde („Beiträge" XI a.).

Keele-harimise juhtmõtted.

Rosenplänter juhib oma ajakirjas tähelepanu sellele, et tolleaegne eesti raamatukeel erines tunduvalt rahvakeelest. Eestlaste suust ei kuulduvat mitte üksnes uusi sõnu, vaid sõnade järjestus ja kõnekäänud on sagedasti teisiti, kui nad esinevad raamatuis. Seda vahet tahab Rosenplänter oma ajakirja varal aidata kaotada. Selleks tulevat senist eesti kirjakeelt puhastada saksa kõnekäändudest, selgitada sünonüüme, määrata kindlaks grammatika seadused, parandada õigekirjutust, seletada uusi sõnu, mis üle võetud võõrkeeltest, ja rikastada eesti keele sõnavara. Viimaseks otstarbeks kõlbavat järgmised allikad: 1) eesti keele murded, 2) soome keel ja teised sugukeeled, 3) uute sõnade loomine eesti keeles eneses, 4) vananenud keelendite taaselustamine ja viimaks, kui mainitud allikad ei aita, 5) sõnalaen võõrkeeltest („Beiträge" III a.). Pealeselle katsub Rosenplänter avaldada mõju, et meie kirjakeeles pääseks valitsema põhja-eesti murre („Beiträge" XIV a.). Rosenplänteri poolt esitatud juhtmõtted maksavad veel praegugi.

Kaastöölised.

Lähemaks nõuandjaks ja moraalseks toeks on Rosenplänterile ta ametikaaslane ja sõber O. V. Masing, kes ligi 20 aastat kestnud kirjavahetuses annab talle juhtnööre ajakirja toimetamisel, selgitab keelelisi küsimusi ja kirjutab arvustusi. Olles vaimusugulased, on nad sellest küllalt teadlikud, et mõlemad „nõuavad tarka meelt ja teiste inimeste kasu". „Beiträge" annetesse kandsid kokku teaduslikku materjali ning kaastööd teiste hulgas veel järgmised kirjamehed: A. W. Hupel selgitas saksa laensõnu eesti keeles; A. Knüpffer kogus rohkesti eesti sõnastiku materjali, selgitas eesti nimi- ja omadussõnade tuletamist; Kr. J. Peterson püstitas reeglid ainsuse ja mitmuse partitiivi moodustamiseks; Fr. Heller kirjutas seletuse eesti nominatiivi, genitiivi ja akusatiivi iseloomu ja tarvitamise üle, mida Wiedemann hindab tähtsamaks tööks, mis pärast Hornungit kirjutatud eesti käänete kohta. A. Knüpfferi soovil ja eeskujul koguti mitmelt poolt umbes 7200 sõna tulevase eesti

KIRJANDUSE TARTU

sõnastiku koostamiseks. Rosenplänter ise kogus suure hoolega rahvalaule ja kihutas selleks teisi tööle. Ta ajakirjas on ilmunud trükis 150 rahvalaulu ja 24 muinasjuttu. Eesti keele, kirjanduse ja folkloori alal oli ta hoolas ainetekoguja, kuid ei suutnud kogutud materjali selgitada ja hinnata.

Tegutsemine luulekirjanduse alal.

Selleaegse luulekirjanduse parimaid tooteid tegi Rosenplänter rahvale sel teel kättesaadavaks, et koostas 1813 antoloogia *Lillekessed* (1. leht), mis sisaldab 8 laulu. Isiklikke mõtteid ja meeleolusid väljendab Rosenplänter oma eestikeelses päevikus, kuhu kirjutas muuseas algupäraseid valme, mõistujutte ja anekdoote proosas. Ta mängitlev fantaasia katsub kujutella ka eesti tulevikku: „Keisri käsk lubbab, et igga innimene Lihvlandi maal võib endale osta möisa pärriseks. Ehk savad nüid mönned nõukamad tallo-innimessed ennestele möisad ostma, nende peäl kui möisnikud ellama ja omma emmakeelt oma kasate ja lastega räkima. Kui harritud ja jõukamad mehhed savad nemmad peagi omma keeltki harrima ja temma nende suust kui harritud keel köllama. Siis lassevad nad eneste lapsed maa-keles ristida ja tütreid kihlata." Väärib mainimist, et see soe eesti keele harrastaja tõlgib huvi pärast Cicero kõnest Catilina vastu mõned osad ja sissejuhatava järgukese Feneloni teosest *Les aventures de Telemaque*.

Eesti näitemängu algus.

Nagu juba eespool öeldud, omab Rosenplänter väärikat kohta eesti teatriajaloos. „Beiträge" viimasest andest selgub, et Rosenplänteri tegevuse kestel Pärnus on korduvalt etendatud eestikeelseid näitemänge. Ei saa kuidagi oletada, et sellised rahva jaoks korraldatud lavastused oleksid toimunud ilma kohaliku mõjuvõimsa kultuuritegelase algatuseta ja kaasabita. 1816. a. etendati Pärnus Kotzebue ja von Knorring'i poolt saksa ja eesti keeles kirjutatud ühevaatuselist lustmängu *Talkus*, millesse oli põimitud koorilaule. Selle näidendi sisu kohta pole jõutud oletustest kaugemale.

Puht-eestikeelse näitemängu ajalugu algab a. 1824. Siis mängiti Pärnus suure menuga *Permi Jago unnenäggo*, mille Tallinna saksa teatrisse kuuluv näitleja P. A. J. Steinsberg on vabalt lavastanud A. von Kotzebue kahevaatuselise jandi *Trunkenbold* järgi [3]). Lavateose aluseks on tuttav anekdoot, mille esmakordselt tõi eesti kirjandusse Willmann oma raamatus

[3]) Gustav Suits, „Permi Jago unnenäggo" a. 1824. Eesti Kirjandus 1927, nr. 8.

Juttud ja Moistatussed pealkirja all „Jonud tallopoeg". Purujoobnud talumees koristatakse tänavalt, rõivastatakse uhkelt, viiakse toredasse linnamajja, kus teda pärast ärkamist hästi söödetakse, joodetakse ja lõbustatakse, kuni jääb magama. Siis pannakse joobnud mehele ta enda rõivad jälle selga ja viiakse tagasi tänavale, kust ta toodud. Ärgates arvab ta, et on näinud ilusat und ja käinud taevas. See aine on rahvusvaheline ja esineb juba idamaises juttudekogus *1001 ööd*. Näidendi loomisel on see varem aineks olnud taani dramaatikul L. Hollbergil, kes selle põhjal lõi oma komöödia *Mäeotsa Jeppe* (1722). Kotzebue jant on Hollbergi teose vaba ümberkujundus. Ka Steinsberg on kasutanud Kotzebue eeskuju vabalt, lihtsustanud selle ehituskava ja kohandanud sisu eesti talurahva oludele ja algelisele näitelavale. Steinsbergi teose erinevaks jooneks on see, et siin lastakse Jaak, kes prassimismomendil muidu annab kõigile oma soovidele vaba voli, siiski jääda ustavaks oma lihtsa naise Liso vastu, kuigi talle pakutakse mõrsjaks toredasti rõivastatud preili. Veel rohkem, Lisole antakse mahti Jagole lõpuks öelda, et juhul, kui ta hakkab uuesti jooma, võib ta unes näha midagi hirmsat. Steinsbergi käsikirjas säilinud näidendiga algab eesti näitekirjanduse ajalugu, pealegi on sel kirjanduslikku tähendust veel ses suhtes, et siit saame mingi käsituse tolleaegse rahvakeele värskusest. Pealeselle on 1829. a. Pärnus etendatud näidend laulu ja tantsuga *Liso ja Ado* ehk: *See kavval Peigmees* ja selle jätk *Liso ja Ado kihlatuse päev*, kuid nende sisu kohta pole säilinud teateid.

Otto Vilhelm Masing.

Tegelik keeleuuendus.

Kuna Rosenplänter oma ajakirjas teostas eesti kirjakeele arendamist peamiselt teoreetiliselt, täiendas tema sõber ja usaldusmees O. V. Masing seda tööd tegeliku kirjamehena, mõjutades seega tõhusalt kirjakeele ligindamist rahvakeelele.

Masingi elukäik.

Otto Vilhelm Masing sündis 28. okt. 1763 Lohusuu rannakabeli köstri pojana. Seega võrsub ta rahva keskelt ning seisab vere ja keele poolest meile lähemal kui eelmised kirjandustegelased. Sel aastal, kui poeg sündis, kirjutas isa oma nime „Kristian Masick". Kuigi nimele on antud saksa kirjaviis, tõendab see, et Kaiavere kangruist põlvnev köster oli eesti talupoeg, kelle esivanemad, õppides käsitööd, võisid omandada vabakirja-õigused. Juba 1780 kirjutab ta oma nime „Masing". Köstri abi-

kaasa, meie pärastise kirjamehe ema, Anna Ludovica, sündinud Hiltebrandt, oli ühe Rootsist põgenenud ohvitseri tütar, kes vara orbunud ja üles kasvanud ühes õpetajamajas. On tõenäoline, et Lohusuu köstri perekonnas kõneldi eesti ja saksa keelt. Poja Otto Vilhelmi loomulikust keeletundest järeldame, et ta on lapsest saadik kõnelnud eesti keelt ja ka harjunud selles keeles mõtlema. Mitte põhjuseta ei pea E. Ahrens Masingit sündinud eestlaseks, kelle emakeel oli eesti keel [1]). Esimese õpetuse sai Otto Vilhelm oma emalt, kes äratas varakult poja südames armastust kõigi vooruste vastu ja janu teadmiste järele. Torma praosti Asveruse nõu peale pandi Masing õppima Narva gümnaasiumi. Selle elujärgu kohta lausub Masing, et ta olnud mängida tuulte käes [2]). Heatahtlikel vanemail puudunud arusaamine ja inimestetundmine. Nad andnud poja kasvatada halbadesse kätesse, kes teda räbalapuntrana virutanud Saksamaale Torgausse õppimist jätkama. Vanemail tuli kätte nappus, sest major Lau lõi läbi hoiusummad, mis isa oma suu kõrvalt oli kogunud poja õpinguiks. Mõisnik von Paykull nõustus Masingi rahaliseks toetamiseks, kuid uhkeloomuline ja paindumatu karakteriga noormees tahtis edasi saada omast jõust ega võtnud pakkumist vastu. „Vaesus oli see," lisandab Masing, „mis mind tegi teadlikuks mu enese jõu kohta." Torgaust siirdus Masing Halle ülikooli, kus ta õppis 1782—1786 usuteadust. Õpingute kõrval teenis ta enesele elatust joonistamisõpetajana, repetiitorina ja keeledotsendina, mispärast tal Hallest lahkudes olnud kaasa võtta ilus summake reisurahaks. Jõudnud kodumaale, pidas ta von Tolli perekonnas koduõpetaja ametit, siis matkas P. krahv Manteuffeli seltsis välismaal ja viibis mõni aeg Roomas. Siit kogutud muljetest sai Masing pärastiste õpetlikkude kirjatööde valmistamiseks äratust ja ainet. Nooruslik krahv ei olevat tahtnud vaimurikast reisukaaslast lasta enesest lahkuda, ainult kavaluse teel pääsenud ta lahti Manteuffelist ja sõitnud kodumaale. 1788. a. õnnistati Masing Lüganuse õpetajaks. Vanemad, kelle ainus laps ta oli, kutsus ta enda juurde elama. Seitsme aasta pärast siirdus ta siit

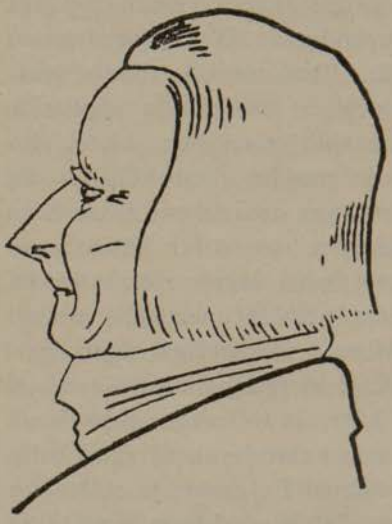

O. V. Masing (silueti järgi).

[1]) Eduard Ahrens, Grammatik der Ehstnischen Sprache. Revalschen Dialektes. Reval, 1853, lk. 5.

[2]) Masing Rosenplänterile 28. sept. 1816.

õpetajaks Viru-Nigulasse, kus töötas 20 aastat. Siin oli keset kihelkonda asetsev kirikla ka seltskondlikuks keskuseks, kuhu kogunes palju häid majasõpru haruldaste teadmistega ja võimetega kirikuõpetaja ümber, kes oli hea viiuldaja, laulja, palju keeli kõnelev ja lõbus seltsiline. Viru-Nigulas veetnud Masing õnnelikumad aastad oma elust. Siin tabasid teda ka rasked saatuselöögid. Ta lastest suri kuus ühe aasta kestel. Leinast ja murest murtud abikaasa haigestus ja suri pärast pikka põdemist. Samal ajal suri Masingi ema ja samuti ka isa, kes karujahil kangesti ehmatas ja kaotas mõistuse. Tulikahju hävitas Masingi varanduse, keegi Tallinna kaupmees võttis talt laenuks raha ja raiskas selle. Kord sattus Masing nelja-hobuse-tõlla rataste alla ja pidi selle tagajärjel kaua põdema.

Viru-Nigulast kutsuti Masing 1815 Äksi koguduse hingekarjaseks. Tal oli soov hakata Tartu ülikoolis eesti keeles loenguid pidama populaarse dogmaatika, rahvamoraali ja kasuistika üle, kuid selleks ei antud luba. Äksi asutas Masing kihelkonnakooli, andis koguduseliikmetele ise arstiabi ja tahtis põllumehenagi olla rahvale eeskujuks. Varsti valiti ta Liivimaa konsistooriumi assessoriks ja Tartu jaoskonna praostiks, kuid kutse Eestimaa superintendendi kohale lükkas ta tagasi, sest Äksis oli tal võimalik kergemini rahuldada oma huve eesti keele ja kirjanduse edendamiseks. Seks pühendas ta oma vaba aja ja tegi kirjatööd veel kõrges vanaduses, kui parem kõrv lakkas kuulmast, jäid tõntsiks haistmis- ja maitsemeel ja tegid valu terviserikked maksas. Külmetuse tagajärjel sai ta halvatuse ja lahkus maisest elust 3. märtsil 1832 Tartus, kuhu maeti ka ta põrm abikaasa perekonnale kuuluvasse Ehlertzi kabelisse Jaani koguduse kalmistul.

Elusuund.

Masingi elutunnete kompleks ja elusuund olenevad tema päevil kehtivast ajapsühholoogiast, miljöömõjudest ja rassilistest elutungidest. Sel ajal valitsesid meie rahva keskel vaimne pimedus, toored kombed ja sõge ebausk. Viletsuses ja alanduses viibiv „maarahvas“ oli nimetu ja iseteadvusetu inimmass. Masing päris maarahvalt visa tahtejõu ja tungi iseseisvusele, kuid ühtlasi ka tema tujukuse ja pilkehimu. Käinud läbi filosoofilise sajandi mõistuskooli, kus kogu oma hariduse ammutas saksa astjaist, ärkas temas tagasihoidmatu tung tõe järele ja püüe tõevalgust edasi anda mitte ainult maarahvale, vaid ka sakslastele. Seda kinnitab ta sõnadega: „Ollen Jummalast sesugguseks mehheks lodud, kes keddagi ei karda, vaid ikka julgesti tõe poolt seisab.“ Ta taotleb seda, mis „hea, õilis ja üldsusele kasulik“. Üldsusesse ei kuulunud Masingil mitte ainult maarahvas, vaid ka kõrgemad kihid. Aristokraaditseva joone päris ta oma emalt. Tõusnud saksastava hariduse kaudu haritlaste hulka,

ei pidanud ta end teps „maameheks", vaid liitus haritlaskihiga ehk „sakstega", sest „haritlane" ja „saks" olid tol ajal identsed mõisted. Seepärast reastub ta avalikultki sakste hulka („Wir Deutsche") ja rahva poole pöördudes asetab ta vastastikku „meie" — „teie" [3]). See on ajalooliselt perspektiivilt vaadatuna arusaadav. Vististi on Masing olnud teadlik sisevastuoludest oma elusuunitlusel, sest ta lausub kord kirjas Rosenplänterile: „Mu kogu elu on nüüd rapsoodiline; ma ei või, mis ma tahan, vaid pean, mida nõuavad olud, ja need on sageli väga kummalised" (14. aug. 1816). Kuid sügavas alateadvuses elab ja tegutseb ta psüühis siiski eestlane, sest suurema äratusinnuga kui tema pole tunginud ükski teine kaasaeglane rahva sekka ja keegi polnud seni eesti keelele nõudnud suuremaid õigusi kui O. V. Masing.

Kirjandusliku tegevuse areng.

Otsustades selle kirjandusliku toodangu järgi, mis Masing avaldanud trükis, näib, nagu oleks ta kirjamehelik tegevus arenenud aegamööda. Alles siis hakkab talt sagedamini ilmuma raamatuid, kui autor juba jõudnud üle viiekümnenda eluaasta künnise. Ta ise möönab, et nooremas eas olnud tujukas ja töötanud hooti, seepärast jäänud palju tegemata [4]). Pealeselle nõudnud seltskondlikud kohustused, põllumehe kõrvalkutse ja hiigelsuur kirjavahetus sõpradega talt palju aega ja energiat. Ometi on tema huvi eesti keele ja kirjanduse vastu ärkvel juba Alutaguse elujärgus. 1795. a. annab ta trükki *ABD* ehk *Luggemisse-Ramatu Lastele.* Selle lõppu on paigutatud moraliseerivaid jutukesi, mis rõhuvas enamikus on algupärased ja kujutavad juhtumeid meie külalaste elust tol ajal. Aabitsa eeskõnes antud juhtivad märkused vanemaile tõendavad kindlasti, et autor tundis psühholoogilisi ja pedagoogilisi nõudeid.

Masingi tegevusaja esimene pool kulub tutvumiseks rahva keele ja kommetega ning vaimsete vajadustega. Igat juhust kokkusaamisel rahvaga, olgu kodus, tööl ja teel, kasutab ta selleks, et nende suust korjata sõnu, kõnekäände. Selleks on ta Alutagusest ette võtnud sõitusid Viru-, Järva-, Harju-, Lääne-, Viljandi- ja Tartumaale. Ainult Eesti saartele ja Pärnumaale pole ta jalg sel ajal ulatunud. Teel ja kõrtsides hobust puhata lastes on ta otsinud juhust vestlemiseks nendega, keda ees tabas. Ta püüdis nende sõnu ja ütlemisviisi tähele panna ja märkmikku

---

[3]) Gustav Suits, Otto Vilhelm Masing kirjamehena. Eesti Kirjandus 1932, nr. 4 ja 11.

[4]) Masing Rosenplänterile 28. sept. 1816.

üles tähendada. Kui talt sel toimingul küsiti: „Külamees, mis sa seal tegid?“, vastanud ta harilikult: „Mulle tuli midagi meelde.“ Äksi tuleku ajaks oli Masingil valmis eesti sõnastiku käsikiri, mis trükis oleks andnud 60-poognalise teose ja nõudnud kuludeks 4800 rubla, kui oleks trükitud 1000 eksemplari. Kuid puudus kirjastaja, ja omal kulul ei suutnud autor seda teost välja anda [5]). Hiljem on ta seda käsikirja täiendanud, lasknud lehekülje sellest laduda prooviks. Kuid Masingi matuste puhul, mil kiriklasse ja sealt välja käis palju rahvast, kadus suure sõnastiku käsikiri nagu tina tuhka [6]). Sellest selgub, et Masing oli juba Alutagusel elades sulega aktiivselt tegev, kuid suurteos, mille koostamiseks ta kulutas aastakümneid, ei pääsenud õigel ajal lugeja ette.

Originaalteosed proosas.

Nagu juba nägime ABD-raamatust, pooldas ja teostas Masing algusest peale originaalteoste tootmise põhimõtet. „Se hul tulkumisse möllaminne se ei kölba kuhhugi,“ nii arvustab ta seniste kirjameeste töid, „sest mis nemmad kirjutasid, se ep olle saksa egga makeel, ei kölba sakstele egga muile, muud kui agga nende enestele. Lahkem ja laddusam olleks tö, kui kohhe sedda, mis marahvale arvaksid kulluvad, oma ennese peast võtaksid“ [7]). Masing arvas, et ka saksa intelligents võiks tunda huvi eesti algupärase kirjatöö vastu. Algupärases essees *Originalblätter für Deutsche I* (1816) pöördub ta sakslaste poole, käsitelles küsimust, mis on rohkem väärt, kas mitmekülgne üldine haridus või põhjalik süvenemine valitud erialasse. Taotelles üksikkõneluses vaimukat vaidlusviisi ja lõbusat, hiilgavat stiili, tõendab Masing, et eesti keeles küll võib arutada teemasid, millest kõlbaks kõnelda ülikoolis, ja ühtlasi näidata, kuidas sakslastel tuleks kirjutada eesti keeles, kui nad tahavad olla tegevad kohtutes ja teistes ametiasutistes. See oli ennekuulmatu nõue. Masingi teos suri esimese vihuga, millest müüdud ainult 23 eksemplari. „Ei kirjuta mina enam eesti keeles ei jutlust ega midagi muud! Oma grammatika olen ka nurka visanud [8]). Olen sada aastat liiga vara kirjutanud“ [9]). Nõnda pahandas ta seekord,

---

[5]) Masing Rosenplänterile 29. okt. 1815.

[6]) R. G. Kallas, Otto Vilhelm Masing. Tähtsad mehed VI a. Tartu, 1884.

[7]) Masing Rosenplänterile 24. aug. 1816.

[8]) Eesti keele grammatika kirjutamist alustas Masing 1816. a.

[9]) Masing Rosenplänterile 14. mail 1817.

aed aim

aednik, u. Gärtner, it. Pächter eines Gartens.

aeg, *g.* **aja**, *ac.* **aega**. **wanna aeg**, Vorzeit; **wannal ajal**, vor Alters, in alten Zeiten; **meie ajal**, zu unsrer Zeit; **meie põlwe aeg**, unser Zeitalter; **aja pärraſt**, mit der Zeit; **pärraſt ſedda aega**, nach dieser Zeit; **aega mõda**, mit der Zeit; **enne aega**, vor der Zeit; **üle aega**, über die Zeit; **aja peäle**, auf die Zeit; **parras**, **õige aeg**, rechte Zeit; **palju**, **kaua aega** lange, **wähhe** — kurze Zeit; **waeno**, it. **sõa aeg**, Kriegszeit; **heina** — Heu-, **leiko** — Erndte-, **külwi** — Saatzeit; **talwine** — Winter; **ſuine** — Sommer; **ſüggiſene** — Herbſt, **kewwadene aeg**, Frühlingszeit. **ſinna ajani**, bis dahin; **ſeie ajani**, bis hierzu; **mil ajal**? wann, zu welcher Zeit? (*c/rct.* **millal**) **omma ajal**, zu seiner Zeit. **õe ajal**, bei Nacht; **päwa ajal**, bei Tage. **tullew aeg**, die Zukunft.

aega ſama, Zeit bekommen, gewinnen; **aega andma**, Zeit geben; **aega tahtma**, **küſſima**, **tarwitama**, **wõtma**, Zeit erfordern, bedürfen; — **pikendama**, die bedungene Zeit verlängern; **aega wiwitama**, verweilen; — **wiitma**, zaudern, it. die Zeit vertreiben. — **kaotama**, die Zeit verlieren, — **raiskama**, verschwenden; — **katſuma**, die gelegene Zeit wahrnehmen, abwarten.

aimama, *v. n. a.* 1. schwach-schimmern, phosphoresciren, 2. sich dunkel erinnern, vorstellen, 3. ahnden. **temma ſilmiſt aimaſin**, **kui olleks ma tedda jo enne näinud**, seine Gesichtszüge erinnerten mich dunkel, als hätte ich ihn schon ehemals gesehen. **kes ſedda olleks aimand**, **et tänna teid piddin näggema**, wer hätte es geahndet, dafs ich euch heute sehen sollte. **ei temma ſedda teädnud aimatagi**, er konnte sichs nicht entfernt vorstellen, denken, ahnden.

amm

ámmet, i. Amt, Handwerk, Dienst, üble Gewohnheit, Eigenschaft. **ſuur** — wichtiges; **kartlik** — gefährliches; **hinnaline**, **kaſſuline** — einträgliches; **raske**, **ränk** — schweres; **tülliline** — ein mit Plackereien, **kostetaw** — mit Verantwortlichkeit verbundenes Amt. **ámmetis**, it. **ámmeti peäl ollema**, — **peäle ſama**, im Amt sein, ins Amt kommen. **ámmetist lahtiſama**, it. **ámmeti peält árraſama**, abkommen vom Amte; **ámmetiſt árralaskma**, **árraſaatma**, des Amtes, Dienstes entlassen. **ámmeti peält árraheitma**, **árralükkama**, des Amtes entsetzen, cassiren. **ámmetit käeſt wõtma**, das Amt abnehmen; **ámmetit käeſt andma**, das Amt niederlegen; **ámmetit käeſt kaotama**, das Amt verlieren; **ámmetit kulama**. **õtſima**, ein Amt, Dienst, Anstellung suchen; **ámmetit auſaſte**, — **holetumalt piddama**, das Amt treulich, — nachlässig verwalten. **ammeti peäle õppima**, zu einem Amte sich vorbereiten; it. sich in Amtsgeschäften routiniren. **ámmetit õppima**, ein Handwerck lernen; it. eine üble Gewohnheit annehmen. **ámmetiſt ennaſt lahtiwõtma**, seinen Abschied nehmen; **ámmeti peäle pannema**, obrigkeitlich zu einem Amte ernannt und installirt werden; **ámmeti peäle kutſuma**, zu einem Amte berufen.

pahhad, **kõlbamatad**, **laidetawad**, **nurjatumad ámmetid**, schlechte **kurjad**, **ilged**, **roppud** — böse, unanständige, ausschweifende Sitten, Gewohnheiten. **kes temma ámmetid teab**, wer mag wissen, was an ihm ist. **jo on ámmetid kätteſanud**, (im guten und schlechten Sinne) etwas schon erlernt, darin es zur Fertigkeit gebracht haben. **ſel linnokoeral on kõik ámmetid käes**, dieser Vorsteher ist vollkommen abgerichtet.

kuid jätkas hiljem siiski vaimuäratus- ja keeleharimistööd rahva keskel.

Masing nõuab, et rahvale pakutaks sündsat teaduvara, mis laiendaks ta vaimset silmaringi. Ta enese mahukam eestikeelne teos, mis pääses trükki, ühtlasi vaimuäratusperioodi tähtsaim toode, *Pühhapäva Vahheluggemissed I* (1818), on kirjutatud just eelmise nõude täitmiseks. Selle raamatu eesmärgiks on pakkuda rahvale vaimuliku toidu kõrvale õpetlikku ja ühtlasi huvitavat lugemisainet, millega lugeja võiks kasulikult veeta aega ja teritada oma vaimu viletsa viinalõbu asemel. Rahvalikus keeles, mille omandamiseks autor ütleb enese töötanud olevat kolmkümmend aastat, annab ta neis lugemistes huvitavaid teateid võõraist maist, nagu Ida-Indiast, Aafrikast, Lapimaalt, Kamtšatkast, nende elanikest, imevärki loomadest, taimedest ja maasaadustest. Oma kujuka ja ladusa väljendusviisiga, täis rahvapärast tüsedat nalja ja pinevust, kirjutab ta proosat, mille kunstilistki väärtust ei saa salata. Kuidas Masing kujutab loodusnähtusi, tehku näitlikuks järgnev pala *Pühhapäva Vahheluggemistest:*

Ellik missuggune se kül olleks, kes sedda weel polleks näinud, kuida tulispask põua ajal mönnikörd ülle kessakündi lähheb, ja kuiwa mulda trehtlis ülleskeritab ja metsa wiib; ja kui temma õige kange, ja laasto hunniku peäle juhhub, laasta ülleskeritab ja nendega ärralähheb? Teadmatad ja äbbaussulissed innimessed, kui sedda näewad sündiwad, ütlewad wanna nõida tulega sõitwad, wõtwad noa ehk muud raudriista ja wiskawad tulispaska, ja kui nenmad tedda õskand, arwawad siis nõida hawawad, ehk tedda pusast mahha lööwad, ja rammaks teggewad.

Nenda kuida tulekeritus, mis tulispassaks nimmetame, mulda, liwa, tolmu ja prüggi körgeks sambaks ülleskeritab, nenda sammoti tõstetakse, India- ja nu sojama merrede peäl, wet merrest ülles. Kui mürristamisse pilwed nenda maddalast käiwad, et nende ja merre pinna wahhele suurt wahhet ei jä, kisuwad nemmad mönnikord merd ennese pole, ja tõuseb wessi kui mäggi taewa pole ülles, ja kergib ni kaua kunni pilwega kokko saab. Se on üks jälleståsse näggeminne! mis innimesse südand külmaks, ja tedda ennast nörgaks teeb. Pilwe lähheb emale pitkne mürristamisse ja wälgolömissega; merrewessi wennib kui sein temma tagga; üllewel pilwes, al merres kinni. Laew ehk wenne, olgu temma suur ehk pisikene, kui ta mitte eest ärrajõua, kistakse kasa. Sepärrast laewa mehhed suretükkidega nisuggusse märatu weekoggu peäle lassewad, ja juhhub siis mönnikörd neile önneks, et tedda löhki ajawad, ja wet jälle omma paika sunniwad. Wimaks, kui pilwe körgemale tõuseb, siis ülleskerkind wessi, mis pilwe külge hakkand, merre pinnast lahti arruneb, ja kui üks ilmama suur must kot pilwest ripbub, ja tenmaga eddasi lähheb. Kust ta üllelähheb, seäl ta keritab keik ülles, ja wõttab keik kasa, wenneb, laewad, ja kui ma kaudu hakkab minnema, kisub sured puud maast, wiib kattussed ja kirrikotornid ärra, wimaks katkeb, ja teeb suurt upputust ja önnetust. Kutsuwad sesuggust weekoggu, mis merrest taewa lähheb, „wessipassaks ehk weepükstks."

Eelmisest näitestki selgub, et Masingile on omane anne asju, mis lugejale tundmatud, elavas keeles lähedale tuua ja sel-

geks teha. See keel on sedavõrd arenenud, et me siin võime kõnelda isiklikust stiilist. Raamat avaldas rahvale väga suurt mõju ja leidis lahket vastuvõttu. Autor sai mitmelt poolt koolmeistritelt ja kirjaoskavatelt talumeestelt tunnustuskirju. Ühes neist öeldakse, et varrude puhul kokkutulnud rahvas kuulatanud kogu öö selle raamatu ettelugemist.

Tõlketöö. Hea tasu eest on Masing siiski teinud ka tõlketööd, kui see töö oli tähtis ja tema tegijaks ei leitud õiget mees. *Lihvlandima Tallorahva seädusse* (1820) tõlget nimetab ta keeleliselt oma parimaks tööks, mille eest talle annetati Vladimiri IV klassi autäht. Ses töös lõi ta tähtsamad eestikeelsed õigusteaduse oskussõnad, mis praegugi on tarvitusel.

Kooliraamatud Oma pedagoogilisi teadmisi ja kogemusi kasutab Masing kooliraamatute koostamiseks. Ta *Luggemisse Lehhed* ja nende tarvitamise juhatus (1821) tõendavad autori kodusolemist moodsates metoodilistes võtetes. Seina-aabits ja liikuv aabits, mis ta siin esitab, võisid tõhusalt kergendada lugemisoskuse omandamist. Oma uue *Arvamise-Ramatuga* (1823) pani Masing arvutamiskeelele aluse. Eesti koolidele olid määratud ka tema mahukad raamatud piibliloo ja katekismuse õpetamise alal.

Avalik sõna. Korduvalt kaebas Masing, et meil sel ajal puudus avalik elu ja avalik sõna. Kui igaüks askeldab enese ette, nagu ta tahab, kus mingi avalik laitus teda ei pane mõtlema, seal võib esineda palju maitsetut ja valmimatut. Toetudes nendele motiividele, tahtis Masing välja anda saksakeelset kriitilist ajakirja. Kui ettetellijaid vähe leidus, loobus ta sellest kavatsusest ja asutas *Marahva Näddala-Lehhe*, mida toimetas 1821—1823. See trükiti vaheldumisi Tartus ja Pärnus. Nädalaleht sisaldab teateid kodumaalt, ennekuulmatuid ja üllatavaid uudiseid, ka negatiivseid elunähtusi. Päevakroonika olevat puudulik, kui pole teatada röövimisi, tapmisi ja õnnetusi! Näiteks kuuleme siit, et säga, kes kasvanud Peipsis kahe sülla pikkuseks, olevat alla neelanud väikesi suplevaid lapsi. Välismailt teatab ajaleht tähtsamaid juhtumusi ja leiutusi. Ka antakse seletusi loodusnähtustest ja tuuakse teateid eesti kirjanduse paarematest toodetest. Lõbustuseks pakub leht mõistatusi, mõttesalme, laulukesi ja naljakaid anekdoote. Masingi nädalalehest on Eisen hiljem valinud paremad kirjutised ja need uuesti andnud trükki pealkirja all *O. W. Masingi kirjad I—IV*. Keeleuurijale on Masingi nädalaleht

allikaks, millest ei või mööda minna[10]). *Marahva Kalendri* lisas (1823—1826) avaldab ta maadeteaduse, ajaloo ja arstiteaduse alalt hulga kirjutisi, mida loeti suure huviga.

Värsikatsed.

Masingi riimitöid läbivad kaks iseloomustavat joont: sisult on need algupärane juhusluule ja vormilt nõjatuvad need uuema aja rahvalaulule omasele vemmalvärsitehnikale. Teadlikult taotleb ta siingi rahvapärasust ja juhusluulele, nagu „Epistel 19. Decembri pärrast" ja sellega liituv „Postscriptum", samuti „Ramat, mis ühhele tohtrile kirjutati, kui temmal kurja te ajal vägga palju haigid olli", on vemmalvärsivorm nagu loodud. Tuttav mõistukõne „Päts" on kirjutatud vastuseks vastaste pistetele ja mõnitustele. Kuigi Masing siin põhimotiivi ülesehitusel tugineb Gellert'i eeskujule[11]), on ta selle ümber töötanud nii sisult, vormilt kui ideelt, mistõttu see värsikatse jätab originaali mulje. Õnnestunud värsiveeretuste hulka kuulub ta väike „Leikuse laul":

Sirbi ees on kõrrekest,
Salve saame viljukest,
Välgu, välgu, sirbikene,
Enne kui saab vihmukene
Koddo maile sundima,
Leikust polel jättama.

Põllu tööd teeb iggamees
Omma palle higgi sees.
Aitko Jummal vihhud hakki,
Tehko ikka pallav pakki!
Laiskus polle õnne toond,
Nenda Jummal sedda loond.

Keeleuuendus.

Keelelisi küsimusi arutas Masing Rosenplänteri ajakirjas ja kahes saksakeelses lendlehes. Eesti keele arenguloos on Masingil see teene, et ta hävitas suure aukartuse kirikukeele ja Forselius-Hornungi õigekirjutuse vastu, valmistades seega teed parandustele. Masing püüdis kirikukeelt lähendada rahvakeelele, sest nende vahele oli tekkinud sügav lõhe. Kirjandustooteid tegi ta sel teel rahvalikumaks, et kõrvaldas neist germanisme, asendades neid rahvasuust kuuldud sõnade ja kõnekäändudega („kirriko aia peäl" = kirriko aias; „ello sisse" = ellusse). Õigekirjutuse alal kordas ta Thor Helle ettepanekut (varras — vàrras), kuid see ei läinud läbi. Siiski on ta meie praegusesse õigekirjutusse püstitanud endale mälestusmärgi — see on õ-täht, mida ta esmakordselt tarvitas *Pühhapäva Vahheluggemistes*. Selleks sai ta julgustust ka lugejate keskelt. Kui koolmeister Kõrenda Kaarel kord erakirjas kirjutas senise „sanna" asemel „sõnna", oli

[10]) Aug. Ahlquist, Viron nykyisemmästä kirjallisuudesta. „Suomi" 1855.

[11]) Gustav Suits, Paar sammukest kirjandusajaloolise rändamise teed. „Olion" 1930, nr. 3.

Masing üllatatud ja otsustas: „Enam iialgi ei pea mu sulg kirjutama „sanna"!" Eesti keelele nõudis Masing kuulmatuid õigusi. See pidavat saama kohtu-, kooli- ja avaliku elu keeleks.

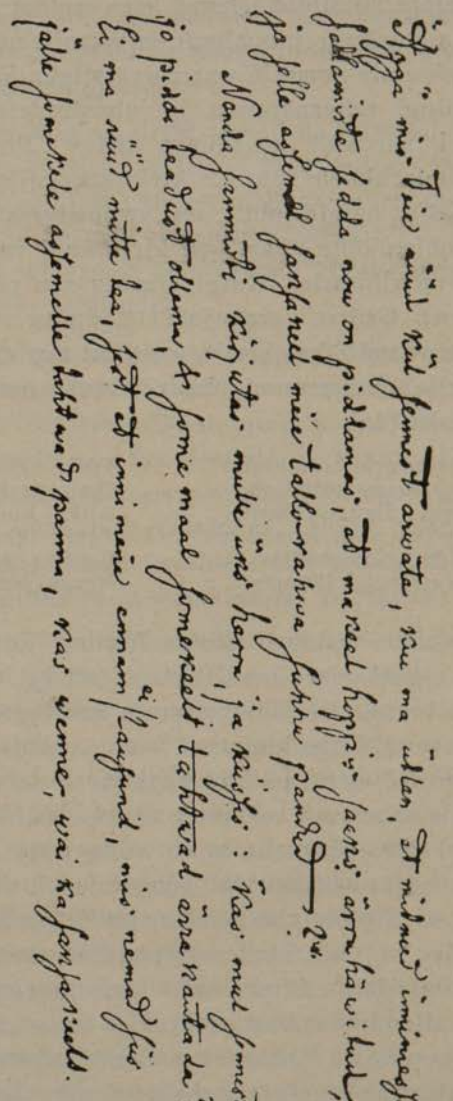

O. V. Masingi käekirja näide.

Ka ülemad seisused pidavat hakkama oma mõtteid avaldama eesti keeli.

Masingi stiil. Oma stiilile otsib Masing sugemeid elavast rahvakeelest. Ta kirjutab kainet ja mõistuspärast tarbekeelt, nagu seda vajab argi-

päevaelu, kuid sel väljendusviisil puudub elavus ja voolavus, see on raskepärane ja abitu. Eesti runoluule ja selle võlu jääb talle võõraks. Alustades sageli pealauset verbiga, meenutab Masingi lause rütm ladina keele sõnajärge. Rahvakeele jäljendamises läheb ta koguni nii kaugele, et seda kopeerib ühes lihtrahva väljendusviisi saamatustega, loogikavaesusega ja labasustega. Näiteks kirjutab ta: „Kuida neid, kes pitkas minnestusses, jälle hinge võtta." — „Nüüd on selle aasta lehhed täis. Kes Näddala-lehte tulleva aasta peale iggatseks sada, se panneb terve aasta rahha, mis on 6 Rbl. pabberrahha, 10-nemast Jõulu-ku pävast ette." Stiiliuuendusest tihenduse ja uuduse mõttes ei taha Masing palju teada. Kui näiteks Kr. J. Peterson Anakreoni luuletuse tõlkes esitab värsi, milles sõnad esinevad uues, harjumatus järjestuses: „N e i o, e l l a, i l l u s", lisandab Masing lehe servale: „Jummal sedda mõistab! Minna vanna mees vägga rummal, kõnneleb kõrge näggija sõnnaga."

Masingi vaimuäratavat kirjavara läbib kiriklik-manitsev ja ülemusele alistuv toon; sel pakutaval tarkusel pole kokkupuudet valgustusaja vabamõtlusega. Siiski on Masing tõekuulutaja ja võitleja. Võttes omaks kunstnik Grafi juhtmõtte, tahtis ta olla mees kui tugevasti köidetud kubu, mida ei lõhu ükski tuul. Ta käib ägedalt peale selleaegsetele kirjameestele, oma ametikaaslastele, kes ei viitsi selgeks õppida rahvakeelt. Ta tuletab Balti võimukandjaile meelde, et nende juhtimise alla usaldatud eestlased on kõikidest teistest protestantlikest rahvaist hariduses, kommetes maha jäänud, seepärast elavadki tooruses ja moraalses apaatias. Ta kaitseb end vagatsevate herrnhuutlaste vastu, kes halvustasid ta kirjatöid, öeldes, et need sisaldavad tühipaljaid ilmlikke asju, mis inimesi juhatavat eemale jumalasõnast. Kõigile neile vastas ta tuttava mõistukõnega, milles kujutatakse tõekuulutaja elutraagikat. Võib-olla aitas Masing ise süvendada seda traagikat, sest ta kõneles ja talitas vahel hoolimatult. Elulõpule lähenedes lööb ta ebalema oma kirjamehekutses: „Pea täis muret, süda täis kibedust, käed täis tööd, olen ma nagu tormist sinna-tänna aetu, kel pole toetuspunkti enda sees ega väljaspool. Olen palju valulist kannatanud alatult vagatsevalt geeniuselt, kes nüüd julgelt tõstab pead, tallab jalgade alla tõe, õiguse ja õigluse" [12]). Lõpuks on Masing siiski

Masing võitluses.

[12]) Masing Rosenplänterile 1. mail 1830.

leidnud iseenda, ta veendub, et on püüdnud tarka meelt ja teiste kasu, et on olnud „isamaa sõber".

Tähendus. Masingi kirjanduslik tegevus märgitseb käändekohta eesti vanema kirjanduse arenguteel. Teadlikult ja järjekindlalt püüab ta lugemisvarale anda „enese peast võetud" sisu ja seda vabalt väljendada rahvapärases keeles. Nõnda vabaneb ta vaimu- ja keelesunnist, mida toob enesega kaasa tõlketöö.

Kristian Jaak Peterson.

Esimene noor-eestlane. Möödunud sajandil meelitas isiklik hüve, eriti aineliste kasude hindamine ja suurem ühiskondlik lugupidamine paljusid ärksamaid eestlasi, kel juhust olnud saksa koolides omandada haridust, salgama oma suguvõsa ja nime ning pidama end saksalaseks. Sellistes oludes äratab esileküündiva erandina kahevõrra tähelepanu ning austust noor eesti kirjamees, kes ei häbenenud oma eesti nime, vaid tunnistas end igal pool avalikult eestlaseks. See esimene noor-eestlane oli Kristian Jaak Peterson.

K. J. Peterson.

Petersoni elukäik. Viljandi kihelkonnast Karula vallast päritolev Kikka Jaak oli kuidagi vabanenud pärispõlvest ja siirdunud Riiga, kus ta saksa-eesti Jakobi koguduses leidis kirikuteenri koha. Siin sündis ta poeg Kristian Jaak Peterson 14. (2.) märtsil 1801 [1]). Ta oli väga ärksa vaimuga, varavalmiv imelaps, kes erilist agarust avaldas keelte õppimisel. Kirikuteenri lähemaks juhatajaks ning nõuandjaks poja koolitamisel oli vist küll Jakobi koguduse õpetaja, pärastine Liivimaa kindral-superintendent K. G. Sonntag. Esimese hariduse sai noor Kristian Jaak Jakobi kirikukoolis ja linna teises kreiskoolis, kus tavaliste õppeainete kõrval õpetati ka ladina, vene ja prantsuse keelt. Kooli lõpuaktu-

[1]) V. Reiman, Kristian Jaak Peterson. E. Üliõpil. Seltsi album VI. Tartu, 1901.

sel üllatab Peterson kaasõpilasi ilusa lahkumiskõnega. 1816. a. näeme Sonntagi hoolealust astuvat Riia kubermangugümnaasiumi, mille neli klassi ta lõpetab kolme aastaga. Kavatsedes valmistuda misjonärikutsele, harjutas Peterson, nagu selgunud M. Lepiku vastavast uurimusest, end võimalikult mitmekülgsetes keeldumustes toidu ja teiste elutarvete alal. Ta erines kaasõpilasist käitumises, toitus vastikutest, jälkidest ainetest ja jättis kaasinimestele üldse küüniku mulje. Varsti hülgas ta selle idee ja viskus haruldase usinuse ning energiaga teaduste kallale, haarates niihästi harilikke õppeaineid kui ka kõiki teisi aineid, mis ette juhtusid [2]). Külastades rootsikeelseid jumalateenistusi õppis ta rootsi keelt ja hakkas 16-aastasena koostama selle keele grammatikat. Gümnaasiumi õpetajad ja kindral-superintendent panid ta peale suuri lootusi. Nende ainelise toetuse ja stipendiumi saamise lootusel astus Peterson 1819. a. algul Tartu ülikooli. Esmalt kuulas ta loenguid usuteaduses, kuid hiljem on ta üle läinud filosoofia-teaduskonda. Fakulteedi vahetust võisid põhjustada ühelt poolt Petersoni isiklikud, haruldaselt suured filoloogilised anded ning huvid, teiselt poolt usuteaduskonda sel ajal tungiv ortodoksse vagatsemise vaim, millele ei alistunud vabamõtlusele kalduv noor teadleja, kes Riia koolides omandanud ratsionalistliku usukäsituse [3]). Usuteaduskonnast lahkunud Petersonile jääb Sonntag hiljemgi veel heasoovlikuks. Kuid ka keeleteadlase kutse jäi Petersonile paljaks unistuseks. Tol ajal oli Tartu üliõpilastel suur vabadus. Õpingud jäid nende hoolde, kes neid harrastasid ja ise tõsiselt andusid tööle. Peterson, kes muidu eitas ülearuseid elutarbeid, võttis üliõpilaste joomapidudest innukalt osa, rikkus juba alatoitlusest kurnatud ja iseenesest nõrga tervise, langedes tiisikuse küüsi. Ülikoolivalitsus keeldus talle pahade eluviiside pärast stipendiumi andmast, samuti olid ta toetajad Riias temas pettunud. Olles majanduslikus kitsikuses, lahkus Peterson kevadel 1820 ülikoolist, kus ta polnud õiendanud ainustki eksamit. Ülikooliaastad olid viinud ta kehalise ja vaimse tervise kokkuvarisemisele. Viimaseist meieni säilinud värssidest läbib aimus, et „maarahva laulja peab surma varjule minema". Riias, kuhu Peterson uuesti elama asus, on Sonntag ja teised toetajad jälle abivalmilt talle hankimas töövõimalusi. Ta tegeles siin keele- ja kasvatusteadusega, otsis elatust tundideandmisega heebrea, kreeka, ladina, vene, inglise ja saksa keeles ja matemaatikas. Nähtavasti ei vabanenud ta joomakirest. Kodutult ümberhulkuva ulaharitlase, kes Riia tänavail liikus talupojakuues, õlgadeni langevail pikil juukseil must barett, käes kohutavalt suur okslik kepp, on ta endine usuõpetaja Grave viinud

---

[2]) M. L e p i k, Kristian Jaak Peterson. Eesti Kirjandus 1932, nr. 8.

[3]) G. S u i t s, K. J. Peterson uusasjalikus valgustuses. Eesti Kirjandus 1933, nr. 3.

varjule oma majja, ta eest hoolitsenud ja teda põetanud, kuni tiisikus kustutas ta eluküünla 4. aug. (23. juulil) 1822. „Suur küllus nii kõlblat kui vaimset jõudu, teadmiste ja lootuste suur varandus kirjandusele on temaga enneaegselt langenud hauda," nii konstateeris K. G. Sonntag, kirjutades oma allakäinud hoolealusele nekroloogi Riia saksa lehes [4]).

Ristakuti liikuvad elutungid.

Selle andeka, usina ja varaküpse noormehe psüühis ristlesid abnormsed seletamatud ürgtungid petlike unistustega. Taotelles elureformi vabastas ta enese väliseist rõhuvaist etiketisundmusist, püüdis suures eneseusalduses kaasaeglasist vaimselt üle olla, pidas linlaste peeni kombeid alpuseks, leppis ise seevastu piskuga ja seadis oma elu ülimaks sihiks tõe ja tarkuse otsimise. Sellest kõigest hoolimata omas Peterson enesevalitsemiseks ometi nii vähe tahtejõudu, et ei suutnud hoiduda ülemäärasest alkoholi- ja tubakanaudingust. Kuid mis selle nooruri hinges kunagi ei murdunud, oli vääramatu kiindumus orjuses vaevlevasse maarahvasse. Ajakauge lauliku ürgomadustest hõõgub eriti haruldane soojus oma rahva, keele ja luule vastu.

Arendavad mõjud.

Kikka Jaagu perekonnas pidi olema säilinud visa ja eneseteadlik sakalaste vaim, mis armastas palavalt Eestit ja pidas lugu kõigest, mis sealt pärit. Tubaka kohta, mille keegi Viljandi ümbrusest tulev sõber kodus kasvatanud ja kaasa toonud Riiga, märgib Peterson oma päevikus: „Sedda tubbakat, sest et ta Meiemaalt olli, jöin ma agga pühhapäval." Vististi on kirikuteener oma perekonnale soetanud ka maakeelseid raamatuid. Kuidas muidu oleks seletatav, et ta poeg, saades hariduse Riia saksakeelseis koolides, omandas tolleaegse eesti kõnekeelest erineva kirjakeele ühes selle kõikide iseäraldustega. Kindlasti on ulatunud gümnaasiumi-õpilase kätte näiteks J. H. Rosenplänteri äratav ajakiri „Beiträge" juba esimestest vihkudest peale. Seda tõendab muuseas see, et uuendusteagar noorur „Beiträge" VI-s (1816) ilmunud Luce ettepanekul oma kirjutistes ja luuletustes hülgab sõnaalgulise h ja asendab selle lühendusmärgiga.

Tegutsemine folkloori ja grammatika alal.

Et Peterson korduvalt mainib oma elava- ning rõõmsaloomulise isa laulmist, on põhjust oletada, et isa regivärsiveeretused kutsusid luulemeelses pojaski esile rahvalaulu harrastamise. Riia endise nimeka pedagoogi ja hiljem klassiliseks kirjanikuks tõusnud Joh. G. Herderi tunnustatud teened rahvaluule kogumise ja hindamise alal, samuti Rosenplänteri poolt „Beiträ-

[4]) „Rigaische Stadtblätter" 8. augustil 1822.

ge'des" avaldatud eesti rahvalaulu-näited äratasid Petersoni koguma samasugust väärtuslikku lauluvara. See on pärit Viljandi ümbrusest ja kuulub ülesmärkimis-aja poolest vanimate liiki. Need ja kirjaniku kogu vaimne pärand tehti trükis kättesaadavaks ta 100 a. surmapäeva mälestuseks pealkirja all *Kr. J. Petersoni Laulud, päevaraamat ja kirjad* (1922), Aino Paltseri toimetusel. Kirjaniku tähtsamaks folkloristlikuks ja ühtlasi ainsaks ulatuslikumaks tööks, mis ta eluajal ilmus trükis, osutub Chr. Ganander Thomasson'i rootsikeelse teose *Mythologia Fennica* tõlge saksa keelde. See ilmus „Beiträge" XIV vihus (1821) ja hiljem eriraamatuna *Finnische Mythologie* nime all. Tähendatud teosel on olnud eesti kirjanduse arengu kohta teataval määral mõju. Toetudes soome ja eesti rahva sugulusele, arvas Peterson, et mõlemal vennasrahval on ühine mütoloogia. Tõlkinud Thomassoni arutlused näit. soome Väinämöise, Ilmarise, Lemminkäise jt. müütiliste olendite kohta, avaldas Peterson lisamärkustes oma arvamusi ja oletusi selle üle, millise nime all need jumalused oleksid võinud esineda eesti rahvausundis. Ta katsus oma oletusi põhjendada rahvalaulude varal, mis ta oli leidnud „Beiträge" eelmistest vihkudest. Neist Kr. J. Petersoni märkustest ongi pärit meie Vanemuise, Ilmarise ja Lämmeküise nimetused, mis Faehlmanni ja Kreutzwaldi teostes kasvasid edasiarendatud, ülevateks luulekujudeks. Nii osutub Kr. J. Peterson selle pseudomütoloogia isaks, mis ühelt poolt inspireeris meie rahvusromantikuid looma isamaalisi laule, kuid teiselt poolt kutsus esile teadusmeeste protesti ja nõudis eriti meie folkloristidelt palju energiat eesti rahvausundi tõelise kuju jaluleseadmiseks. Rahuldades rahvateaduslikku asjaarmastust, leiab Peterson mahti tegelda ka eesti keele harijana. Ta seletab Rosenplänteri ajakirjas näiteks objekti õiget tarvitamist lauses, jaotab kohakäänded sise- ja väliskoha kääneteks ja arutleb sidesõnade „ning" ja „ja" tähendust.

Peterson luuletajana.

Petersoni isiksuse parimini kristallunud avaldiseks on ta luuletused. Luuleande avastas ta Riia gümnaasiumis õppides ja jätkas luuletegevust ka veel üliõpilasena. Ta vähene toodang on säilinud käsikirjalistes värsivihkudes Kristian Jago Petersoni laulud, Riias 1818 ja Tartus 1819. Trükitud kirjanduslikus pärandis on need paigutatud esikohale.

Uuendused sisult ja kujult.

Noorel „maarahva lauljal", nagu Peterson ennast nimetab, on usku oma rahva ja keele tulevikku. Seepärast söandab ta

luule alal maakeeles esitada midagi uut ja julget. Ta ei luuleta mitte ainult harimatule, vaid ka haritud lugejale [5]). Kaasaeglaste värsitoodangust erineb Petersoni luule niihästi sisult kui ka kujult. Kuna selleaegset luulekirjandust edendavad kirikuõpetajad tõlkisid oma aja tuttavamaid ja arusaadavamaid saksa sentimentaalse ja didaktilise lüürika tooteid, ammutab Peterson luuleaineid peamiselt enda isiklikkude elamuste ja mõttekujutuse maailmast, esineb seega iseseisva lüürikuna. Seejuures avaltab ta tõsise luuletajana oma individuaalseid tundmusi vabalt ja otsekoheselt, näiteks erootilises luuletuses „Ollen jälle önnis“:

Ja rosilise palgega
Olli mul süllessa
Ainus armastud Allo!

Teiseks taotleb Peterson tuua uuendust ka luulestiili ja värsitehnikasse. Väljendusviisilt püüab ta olla kogu rahvale arusaadav. Seepärast hülgab ta võõrsilt sisse toodud, saksa lüürikat jäljendava ütlemisviisi ja püüab tabada eesti rahvalaulu tooni. Näit. „En ja Ello, karjaste laul“:

Ellokene, ellakene,
Süggise tuled jo tullevad,
Lillikessed närtsivad;
Jubba puu-leht langeb mahha:
Nüüd on möda römo-aega.

Hoopis erinevad senistest eesti kunstluulevormidest on Petersoni värsimõõt ja keel. Tema värsiread tunglevad sageli vabas rütmis, ta pikad laused liiguvad lühikestes lauluridades, mis meenutavad Pindarose eeskuju. Ja eesti vanast regivärsist võetakse üle arhailisi keelevorme. Olgu näiteks „Innimeste vaim“:

Surrema peab lillike
Mis illusan orron
Selge 'allika jures
'Öbbevetta jurega
Immeden, uioden
Lehtega tassan tulen,
Päva paistava silma al
Kauniste on öitseman.

Karjastelaulud.

Petersoni algupärased luuletused sisaldavad kõigepealt saksa anakreontiliste luuletajate (Hagedorn'i, Gleim'i, Götz'i jne.) eeskujul karjastelaule, milles sentimentalismi tun-

[5]) Kr. J. Peterson J. H. Rosenplänterile 20. okt. 1818.

nused esinevad veel selgemini kui neis toodetes, mida pakkusid teised selleaegsed luuletajad. Magusais, haletundelisis ja naiivseis idüllides idealiseerib maarahva laulik karjase ja talupoja vaikset maaelu looduse süles. Sellised lääne-euroopa lamburiluulest sugenenud karjase- ja looduseidüllid on näiteks „Jaak ja Jürri", „Karjaste laul", „Laul" jt. Viimane neist, luuletatud Tuule kõrtsis jalateekonnal Tartust Riiga, iseloomustab Petersoni südamlikku suhtumist vanemaisse ja kodusse:

Jummalaga nüüd meie maa!
Ei ma nüüd könni
Sinno kassemetsadessa,
Kus lilled on öitsemas
Ja laulemas linnud
Illuste pude varjoella.

Saggedasti istsin
Tassa oia kaldas
Mötteldes teie päle
Mo 'allid vannemad.

Sinno 'alli peake
Tulleb ikka melesse,
Kui päva silm on minnemas
Sure Koja sülesse, —
Armas issakenne!

Emmake, vend ja ödde
Teie jure nüüd tullen!
Jummalaga meie maa
Illusam pääv mulle paistab
'Ella vannemate maias.

Oodid.

Tähtsama osa Petersoni lüürikast moodustavad kõrgelennulised o o d i d, milles saavutatakse eesti kirjanduses seni taotlematuid luulekõrgusi. Need on isiklikest elamusist tõusnud vaimustatud ülemlaulud, pühendatud Jumalale, inimese vaimule ja laulikule. Neid kannab ülev, lennukas paatos, mis oma algjuurtega viitab tagasi Klopstocki ja antiiksele kreeka ja rooma oodikirjandusele. Alistudes nende mõjudele, on meie omarahvuslik esilaulik siiski püüdnud olla sisult ja vormilt iseseisev ning omapärane. Tema parimate saavutuste hulka kuuluvad oodid „Jummalale", „Innimeste vaim", „Kuu" ja „Laulja". Viimases kujutab ta lauliku tegevust järgmiselt:

Ni kui vahtose jöe
Mürrisevad laened,
Mis kaljo pealta
Langevad orro sisse;
Ni kui taeva pitkne
Musta pilvede alla
'Irmsasti kärkatab:
Nenda on jooksmas laulo
Illus tulline oia.
Ni kui valgusse 'allikas,

Seisab auustud laulja
Omma vendade keskeella.
Kärkatab pitkne,
Ja metsad on vait:
Laulja on töstamas
Omma 'eäle, vallamas
Suusta laulo kaste,
Ja temma ümber,
Vait kui merre kaljud
Rahvad on kulemaies.

Luulestiil.

Nagu Petersoni hinges märkame kahestumist, nõnda esineb kahesuunalisus ka tema luulestiilis. Tema oodides valitseb kõrgema luulekunsti pateetiline väljendusviis julgelennuliste, taevassetormavate kõnekujunditega, keeruka lauseehitusega ja vaba

rütmiga. Seevastu näeme ta kerget laadi sentimentaalseis idüllides kõlalist häälikkordust ja rahvalaulutaolist värsimõõtu [6]).

Elukäsitus. Petersoni päeviku proosakatsed sisaldavad mõtlusi ja elamusi, milles kajastub noormehe ratsionalistlik ja ühtlasi künismikalduv elukäsitus. See väljendub juhtsõnas: väikeste tarvidustega inimene on kõige vabam ja kõige õndsam. Lähtudes vaatest, et inimese hüve oleneb mõistuse täiusest, järeldab noor tõeotsija, et vaja mõistust arendada ja täiendada. Nii ei jätku tal aega väliste kommete harjutamiseks ega tantsuks.

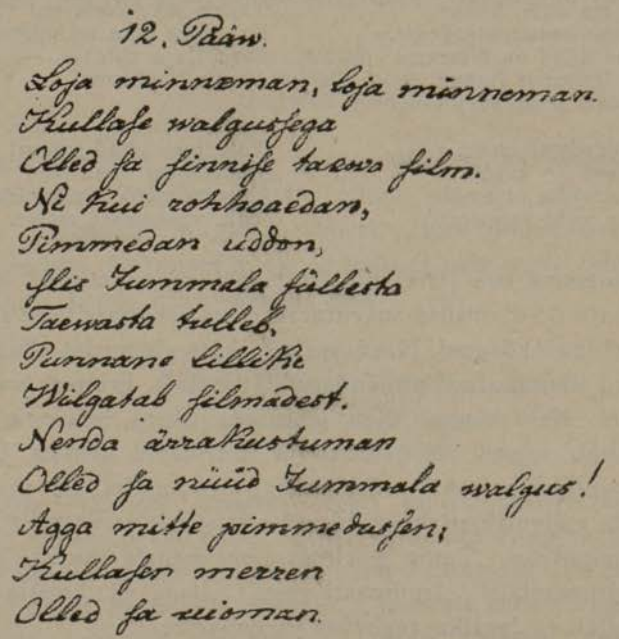
12. Pääw.
Loja minnæman, loja minneman.
Kullase walgussega
Olled sa sinnise taewa silm.
Ni kui rohhoaedan,
Pimmedan uddon,
Slis Jummala süllesta
Taewasta tulleb,
Punnane lillike
Wilgatab silmadest.
Nenda ärrakustuman
Olled sa nüüd Jummala walgus!
Agga mitte pimmedussen;
Kullasen merren
Olled sa uioman.

Kr. J. Petersoni käekirja näide.

Varjujäämine. Kr. J. Petersoni katse avaldada Rosenplänteri ajakirjas oma luuletusi nurjus. O. V. Masing, kellele Rosenplänter oli saatnud kaks Petersoni tõlgitud Anakreoni salmikut keelenäidete seisukohalt arvustamiseks, andis nende kohta kaunis järsult eitava otsuse. Tõlgete tagasilükkamine ei sündinud päris põhjuseta. Peterson oli tõlkinud näit. „Naene, ella, illus, voitleb ärra meesta". Loomult äge ja nõudlik Masing nimetab seda keeleliseks jampsimiseks ja märgib õigesti, et siin tuleks „võitleb" ase-

[6]) J. Väinaste, K. J. Petersoni stiili peajooned. Koguteoses „Lisandusi K. J. Petersoni tundmaõppimiseks". Tartu, 1927.

mel tarvitada sõna „võidab". Muide ei meeldinud talle ka see, et varavalminud noor kirjanik tikub pakkuma „haput ja maitsetut vilja" [7]). Oma oodide kohta on Peterson Rosenplänterilt küll palunud otsust, kuid mitte äratrükkimist. Nii on Petersoni parimad luuletused jäänud kauaks ajaks varju ja see on möödunud sajandi eesti kirjanduse arengu seisukohalt kahtlemata suureks kaotuseks [8]). Neil ei võinud olla mõju ei kaasaegsete ega järgnevate luuletajate loomingusse.

Hinnang.

Eesti esimese algupärase lüüriku värsitoodangut ja isiksust on eri aegadel hinnatud eri viisil. Need tolleaegsed eesti kirjandustegelased, kel oli võimalik tutvuda Petersoni lauludega käsikirjas, ei osanud hinnata neis leiduvaid luuleväärtusi. Alles „Noor-Eesti" liikumise algul, tänu G. Suitsu selgitustööle, hakkab läbi olude hämaruse helkima uuendusi taotleva luuletaja nooruslik kuju [9]). Kuid nüüd ülehinnati ta isiksuse väärtusi ja värsistatud tundeavaldusi. M. Lepiku uurimustulemused kõnelevad, et Petersoni vaimusuurusest ja isiksuse väärtusest tuleks kõnelda tagasihoidlikumalt. Omal ajal oleks Peterson laulikuna tõesti olnud „valguse allikaks oma vendade keskel", kellest lähtuvad kiired oleksid veetlikult ja tõhusalt juhtinud luuletajaid isiklikkude elamuste uue ja vaba väljendusviisi poole. Käesoleval ajal Petersoni luule enam nõnda ei võlu. Ta värsside enamikku kandev sentimentaalne elutunne ja magus, lilleline stiil ei rahulda enam täiel määral meie maitset, ehk küll nad meile palju rohkem ütlevad kui ühegi teise tema kaasaegse kirjamehe eestikeelsed värsid.

Peeter krahv Manteuffel.

Ühtepidavaid jooni kirikuõpetajatega.

Ajajärgul, mil ratsionalistlikud teoloogid tootsid eestlastele vaimuäratavaid lühijutte ja meeleolulüürikat, esineb eesti kirjamehena ka saksa mõisnik Peeter krahv Manteuffel. Kuuldes ajavaimu kutset, püüdis temagi arendada rahva mõistust ja ühtlasi tõsta selle majanduslikku elujärge. On ilmne, et kirjandushuvilisel krahvil pidi olema sidemeid teiste omaaegsete kirjameestega. Eriti selgub see suurest vahest, mis esineb Manteuf-

[7]) Masing Rosenplänterile 17. mail 1819.

[8]) M. Lepik, Kristian Jaak Peterson. Eesti Kirjandus 1932, nr. 8.

[9]) G. Suits, Meie esimene luuletaja. Lendleht „Võitluse päevil". „Noor-Eesti" väljaanne [1905].

KIRJANDUS TARTU

feli raamatute ja säilinud käsikirjariismete keeles ja õigekirjutuses. Käsikirjas on ta õigekirjutus pärit osalt Stahli, osalt Hornungi ajast, trükitud raamatus aga seisab see oma aja kõrgusel. Vististi on keegi kirikuõpetaja, arvatavasti A. Knüpffer Kadrinas, kelle koguduse piirides Saksimõisas Manteuffel ajutiselt viibis, ta töid voolinud keelelisest küljest.

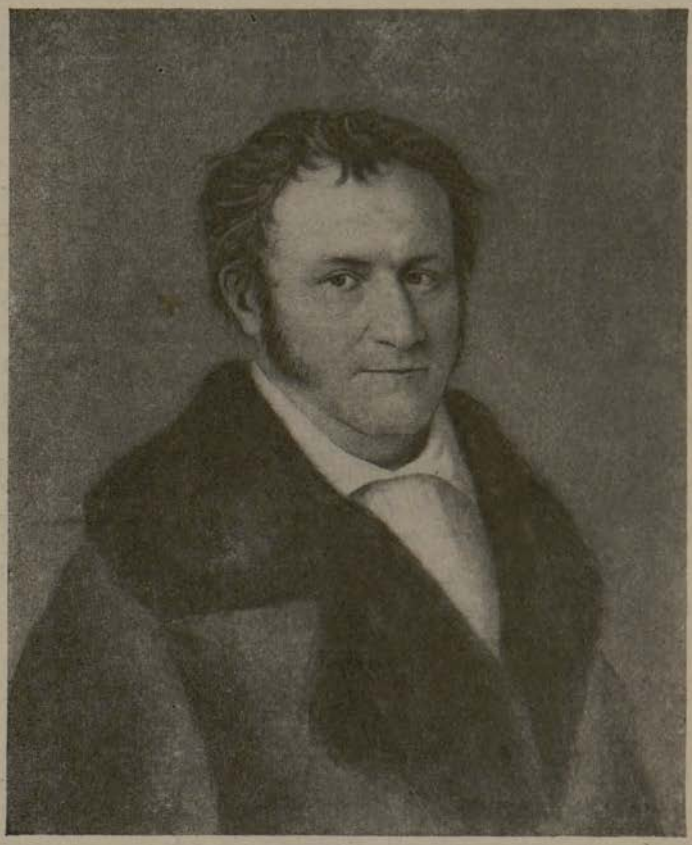

Peeter krahv Manteuffel.

Manteuffeli elust.

Peeter August Friedrich krahv Manteuffel sündis 19. jaan. 1768 Ravila, Kabala ja Saksimõisa pärishärra pojana, põlvnedes Zoege von Manteuffelite perekonna Liivimaa harust. Perekonnanimi on kujunenud vanasaksa sõnast Mandüvel, mis osutub äha ehk pasknääri nimetuseks. Et selleaegne aadel saksa kodanlikust kihist rangelt eristus ja omavahel kõneles prantsuse keelt, ei pandud ka noort tulise loomuga ja temperamentlikku krahv Peetrit avalikku kooli õppima, vaid lasti selle

aja kombe kohaselt talle haridust jagada koduõpetajate poolt. Noores eas reisis krahv Peeter Lääne- ja Lõuna-Euroopas ja viibis muuseas mõni aeg Roomas. Ravila mõisa majandades oli ta Kose kirikupatrooniks ja pidas seal ka haagikohtuniku ametit. Loomult oli ta hea südamega, helde ja abivalmis, võis aga olla ka karm ja tujukas. Lõpmata paljuist asjust huvitatud ja alati uusi mõtteid hauduv mees ei suutnud oma algatusi tarviliku järjekindlusega arendada ja lõpule viia, sest et tal selleks puudusid vajalikud kooliteadmised [1]). Vanemad inimesed teavad jutustada, et Ravila krahv koostanud isesõitva vankri, mille ta pannud käima tuulemootori abil. Lahendamata jäänud ainult piduri küsimus. Samuti katsunud ta lennata omatehtud masinaga, kuid selle tiivad pole jõudnud meest kanda. Harrastades käsitööd, on krahv ehitanud oreli, mis olnud korralik mänguriist. Kui krahvil enesel mängimisest villand saanud, kinkinud ta oreli kohalikule vallakoolile [2]). Krahv on tundnud huvi selle vastu, kui valus on ihunuhtlus, mis vitstega antakse, ja proovinud seda isiklikult omal nahal. Ta jõudnud otsusele, et üle viie hoobi ei tohi anda ühelegi peksetavale. Neil põhjusil vist pidasidki sakslased seda mõisnikku pisut veidraks meheks [3]). Ta suri 26. aprillil 1842 Tallinnas.

Manteuffeli kirjatöödes esile tuleva eluliikumise ideeliseks jõuks on armastus ja kaastunne eesti rahva vastu. Talupoja vaimu ja mõistust oli vaja teritada ja tema tundmusi harida, et tast saaks kultuurinimene. Selleks avaldas ta 1838. a. trükis juturaamatu *Aiavite peergo valgussel*, mille lõpul pöördub lugejate poole sõnadega: „Eestima rahvas! Olgu se teile mällestuseks, et teie mo melest armsad ollete." Manteuffel arendab siin edasi eesti valmikirjandust. Nende hulgas leidub tõlkeid, kuid ka algupärandeid, nagu näit. „Mesilane ja kärbes" ja „Põld-hiir". Viimasele on ta andnud näidendi vormi. Raamatu lõpu moodustab pikem õpetlik jutt, milles sulane Jürri Tarvel vestleb teomehega, peremehega, perenaisega, tüdrukuga ja saunanaisega. Jutu eesmärgiks on esitada talupoja elust stseene ja nende abil pöörata rahvast laiskusest, lodevusest kohuste täitmisel, vargusest, valetamisest, joomisest, keelepeksust ja istutada lugeja hinge tööarmastust ja meeleausust, ilma et lugejat tüüdataks pealekäiva moraaliga. Manteuffel oskab tabada mõndki momenti talupojaelust, olgu tööl, kiigel, kihluste kinnitamisel, pulmas või

Manteuffeli jutud.

[1]) Peeter Zoege von Manteuffel, Pilte krahv Peeter Manteuffeli ja ta aja elust. Eesti Kirjandus 1936, nr. 10.

[2]) J. R. Krahvlik eesti kirjamees. „Vaba Maa" 1934, nr. 259.

[3]) R. Hausmann, Baltische Monatsschrift, Band 68, lk. 283.

vaiksel surivoodil, ja neid osavalt kujutada üsna soravas rahvakeeles. Seda teost loeti nii meelsasti, et juba aasta pärast tuli välja anda uus trükk.

Manteuffeli lüürika.

Viimatimainitud dialoogi põimib Manteuffel ka lüürilisi värsse, milles väärivad tähelepanu iseloomulikud jooned. Märgitagu kõigepealt luuletaja kalduvust nõjatuda rahvausundile ja püüet kasutada rahvalaulule omaseid kõla- ja lausekujundeid, nagu algriimi ja sõnakordust. Selliste rahvalauluehetega on näiteks ilustatud lõikuslaul:

Sirriſe, ſirriſe, ſirbikenne,
Kölliſe, kölliſe, kõwer raud!
Kelle ſirp nüüd ette jouab,
Selle wastu peigmees ſouab.

Kasſime kergeste koio pole,
Lähheme laulbes läbbi metſa.
Kelle heäl ſeal ſelgelt kostab,
Sellel peigmees mütſi ostab.

Jouame jookstes ſoia ſauna,
Wihhake wõttab wiimſe tolmo.
Illuſam hiilgawad lahtid juukſed,
Parremad paistawad punnaſed palled.

Vastupidiselt senistele luuletraditsioonidele ja kommetele, niikaugelt kui need saanud tuttavaks trükis, avaldab Manteuffel lüürikas oma individuaalseid tundmusi vabalt ja otseselt, olles vaba moralistide sundusest. Seepärast leiame tema lüürikast, nagu Kr. J. Petersoni hiljem tuttavaks saanud lauludestki, lehvivat vaba luuletaja vaimu. Värsiriismetest, mis säilinud käsikirjas, võib oletada, et talurahva elu ja töö, armastus, peeker ja õllekann vaimustasid krahvlikku värsiseppa ja tõid talle anakreontilist luuletuju. Armastust taluneidude vastu kujutab krahv meelsasti kirglikust küljest, kuid selliseid värsse pole antud trükki. Peale talutöö, nagu lõikuse ja künni, käsitleb Manteuffel luuleainena talgupidu ja armastust. On laule pühendatud „Tiole“ ja „Lisole“. Esimene valmistab oma austajale aina südamevalu, mida väljendatakse värssides:

Tio, tohhin juttu ada,
Wägga kartlik minno keel;
Tõsta omma kennad ſilmad,
Julgem on ſiis minno meel.

Ei ſa tulnud minno mõtteſt,
Ei mo ſüdda jätnud ſind,
Ja ma ſoowſin keik ſe õſe:
Armastakſid ſinna mind.

Jani õhtu tulle jures
Näggin ma ſind kige peal,
Seal ma kuuiſin mitto laulo,
Kuulſin ſinno kalliſt heält.

Kule, Tio, mitto päewa
Ütles ſul jo minno ſilm,
Et ſa armſam olleb mulle
Kui mo ello ja ſe ilm.

Pilliga ſind widi koio,
Koio läks ſiis pois ja mees;
Ükſi jäin ma kige jure,
Ollin ſure murre ſees.

See laul jäi eesti õnnetuile armastajaile kauaks ajaks parimaks tunneteväljenduseks. „Lisole" pühendatud laul kujuneb härdaks eleegiaks, milles leskmees leinab oma kadunud naist. See lõpeb stroofiga:

Pölwil heidan haua jure,
Surma tolmul annan suud;
Heitke minb mo naise jure,
Polle römo mulle muud.

Villem Navi ellopävad.

Oma teise juturaamatu, *Villem Navi ellopävad* (1839), pühendab krahv Manteuffel joomakommete ja kõrtsielu vääramiseks. Ta laseb selles mõisa kutsarit, kes oma härrat sõidutades jäänud kõrtsi öömajale, lihtsalt ja avameelselt jutustada oma kirju eluloo, mille kuulajaiks on kõrtsi kogunenud külarahvas. Teos, milles mõistu kujutatakse viinajoomise kahjulikkust, ilmus uuesti trükis 1922. a.

Kokkuvõte.

Manteuffelil oli kahtlematult hea ja sundimatu jutustamisanne. Ta juttudes kajastuvad teataval määral juba tolleaegse talurahva elutingimused, eestlaste kombed ja karakter. Nagu see toodang sisult on suurelt osalt algupärane, nõnda iseloomustab seda ka lihtne, rahvalik stiil ja otseselt rahva enese suust õpitud keel, milles sakslastele omased vead häirivad lugeja keeletunnet peamiselt värsskõnes.

Vaimse äratusinnu vaibumine.

Tegevuse vaibumise põhjused.

Rosenplänteriga ja Manteuffeliga vaibus saksa rahvusesse kuuluvate eesti kirjandustegelaste vaimne äratusind, kui mitte arvestada mõnd hilistunud järeljooksikut. See nähtus juurdub mitmest põhjusest. Esiteks mõjutas seda Vene tagurlik riigipoliitika, mis algas Nikolai I trooniletulekuga ja tõi Eestissegi venestamiskatseid ja vabamate olude kitsendust [1]). Kui Balti vanameelsed mõisnikud maapoliitika kaudu hakkasid pidurdama eestlaste majanduslikku ja vaimset edenemist, katkestasid saksa soost kirikuõpetajadki oma senises sihis seatud suleliigutused. Teiseks halvas nende tegevust ilmliku kirjanduse tootmisel vennastekogudustest lähtuv pietistlik vaim, mis tol ajal levis märgatavalt.

Juttude arvustus.

Edasi selgus, et sakslaste ilmlik kirjandus sel kujul, nagu see loodud, ei leidnud rahva keskel tarvilikku vastukõla. Selles

[1]) G. Suits, Die estnische Literatur. Koguteoses „Die Kultur der Gegenwart" von Paul Hinneberg. Teil I. Abt. IX.

ei nõjatutud elavale rahvakeelele, vaid rakendati vanust vaimulikest raamatuist õpitud kirikukeelt. Lugejat häirisid õpetajate poolt toodetud kirjanduse vigased keelevormid ja kuiv, moraalitsev sisu. Keegi maamees Hinno soeb kalendritesse paigutatud juttude ja laulude sepitsejaid õieti sugemise viisi. Ta saatnud Masingile selleaegse kirjandustoodangu kohta pilkelaule, mis ainult saksa tsensori valveloleku pärast ei pääsenud trükki. Üks neist, „Krap", lõpeb järgmiselt:

Nenda kuida puttokessed
Taimi ärranärrivad,
Nenda nende juttokessed
Makeelt ärranarrivad.

Kord näinud Masing ühes Alutaguse talus, kuidas väike laps nühkinud vastu põrandat Willmanni uut raamatut *Ellamise Juhhataja*. Kui Masing juhtinud lapsehoidja tähelepanu seesugusele raamatu rikkumisele, saanud ta vastuseks: „Mis sellest räbalast on! Las mängib. Ema andis kätte, ütles olevat tühjad lugemised." Ometi oli peremees ostnud raamatu 40 kopika eest. Sellest järeldab Masing, et vaesed küll tahtsid lugeda — kui aga oleks olnud sündsaid raamatuid [2]).

Laulude arvustus.

Ka värsitoodangul polnud suuremat edu. Värsid olid keelelt konarlikud ja vigased, õpetliku tendentsi tõttu juba iseenesest luulevaesed, pealeselle mõtte- ja tundeviisilt mitte rahvapärased. See asjaolu kutsus H. Neusilt esile saksakeelse arvustuse, milles tagasihoidmatult nenditakse, et sakslaste ilmlikud luuletused ei leidvat eestlastes vastukaja. Neist olevat lugejaile meelde jäänud ainult mõned vähesed ja needki moonutatult. Selle nähtuse põhjust ei otsi Neus eestlase vaimutõntsusest ja luulevaesusest. Otse ümberpöördult, rahvas pidavat oma vanu ilusaid laule ustavalt meeles, arendavat vanemailt päritud luuleaineid, kuid sakslaste tegevus eesti ilukirjanduses ei kandvat ometi õiget vilja. Kui ilmlik luuletaja tahtvat avaldada rahvale mõju, pidavat ta tähele panema eesti rahvalaulu tooni, katsuma jäljendada tema omapärast rahvuslikku väljendusviisi ja keeleilu [3]). Need nõuded käisid sakslastele üle jõu, nad ei suutnud mõtte- ja tundeviisilt saada eestlasteks. Varsti kustuski nende eestikeelne ilukirjanduslik tegevus.

---

[2]) O. V. Masing J. H. Rosenplänterile 24. aug. 1816.

[3]) H. Neus, Ueber die poetische Versuche der Deutschen in der Ehstnischen Sprache. „Das Inland" 1840, nr. 35.

B. Sentimentaalse kirjanduse tundeid-hellitav tendents.

Kirjanduslik-sotsiaalne tagapõhi.

Uued kirjandus-tegelased.

Kuna sakslased taganevad ilmliku ilukirjanduse tootmisest, asendavad neid eesti soost tegelased. Need on peamiselt vaimulikkude meeste mõju all olevad alghariduse-osalised köstrid ja koolmeistrid. Sotsiaalselt miljöölt, haridustasemelt ja elunõuetelt seisavad nad rahvale lähedal, tunnevad tegelikult nende keelt ja hingeelu, kelle jaoks nad jätkavad vaevalist suletööd.

Kirjanduse üldlaad.

Äratust ja eeskuju sai uus kirjameeste rühm eespoolarutatud teoloogide kirjandusest ja rahvusvahelistest rahvaraamatuist. Nad omandasid kirikuõpetajate härdusesse kalduva elutunde, kuid arendasid nende vaimuäratava ja moraalitseva sentimentalismi asemel rohkem tundlevat joont. Esikohale nihutatakse fantaasiat elustav ja tundeelu haarav sündmustik. Tööga kurnatud, kehaliselt ja vaimselt tülpinud teoorjad, kes vaevaga vedasid tähti kokku, vajasid kõva tõmbejõudu, mis neid meelitas oma väheseid puhketunde pühendama lugemisele. Ajal, mil külaharitlased hakkasid tootma rahvakirjandust, oli usuline keel see ainus, mida hinges võis panna kaasa helisema. Teised keeled olid olude sunnil katkenud või nii paksult tolmunud, et need oleksid jäänud vaikseks, kui nende külge oleks puudutatud. Oli vaja rahvahinge sulatada härdaks, teha teda elamusvõimeliseks selle suhtes, mis on pärit ilu- ja aatemaailmast. Sellist ülesannet pidi täitma vaimuliku kirjanduse kõrvale astuv rahvaraamat. Kirjandusloolisel väärib see peamiselt tõlketöist koosnev kirjavara tähelepanu seepoolest, et külaharitlased fabuleerivad ja jutustavad inimsaatusest pikemaid lugusid, millest igaüks moodustab omaette raamatukese. Ümberkujunduste ained on valitud ühtlase maitse järgi. Nende sisu on võetud võõrsil koostatud igivanadest rahvaraamatutest, nad on suurelt osalt kas „tõestisündinud" või nendeks vähemalt peetud, „liigutavad", „haledad" ja „väga armsad lugemised". Ümberjutustajad on üle võtnud laenatud sisu, elavad sellele kaasa ja annavad selle sundimatult edasi vähenõudlikus stiilis ja rahvalikus keeles. Ka värsse tõlgitakse vahel tarvilikkude mugandustega ja levitatakse neid saksa viisikeste saatel. Eesti rahvalaulu ja rahvaviise ei peeta asjuks, mis vääriksid tähelepanu.

Lugejate haridustase.

Kirjanduselugejate haridustaseme ja vaimse vastuvõtuvõime kohta XIX sajandi teisel veerandil saame kujutluse, kui kuuleme, et Põhja-Liivimaal leidus sel ajal 412 valla- ja 7 kihelkonnakooli. Paljud kirikuõpetajad, olles kohalikuks kooliülemuseks, eelistavad koduõpetust ega sunni lapsi kooliskäimisele. Sel ajal avaldavad sakslased kahtlust koolihariduse andmise kohta eestlastele. Kardetakse „üliharidust", mis kihutavat talupoega selga pöörama oma seisusele ja õhutavat temas sõnakuulmatust mõisniku vastu [1]).

[1]) Peeter Põld, Eesti kooli ajalugu. Tartu, 1933.

Kirjastuskeskused.

J. H. Rosenplänteri agara vaimse tegevuse mõjul saab kirjanduslíku tegevuse keskuseks ajutiselt Pärnu, nii sisuliselt kui tehniliselt. Siin trükib esimesed härdasisulised juturaamatud M a r k w a r t, tema surma järel B o r m, kellel on teeneid eesti raamatute kirjastamisel. Hiljem osutub põhjaeesti-murdeliste raamatute tähtsamaks väljaandmiskohaks Tartu, kus 1841. a-st peale edukalt tegutseb H. L a a k m a n n i trükikoda. Arvestades eestikeelse kirjanduse lugejate kehvust, antakse välja väikesi ja odavaid iseseisvaid juturaamatuid. Esimese seesuguse trükise *(Jenoveva ellust)* hind on 6 kopikat.

Autorite vaevatasu.

Trükised tehti väikesearvulised ja käsikirjade eest anti autoritele vähe tasu. Näiteks trükiti Jannseni üldtunnustatud *Sanume-toja* I annet ainult 1000, II annet 1500 eksemplari autori enese kirjastusel ja alles III andest peale hakkas autor saama 50 priieksemplari ja 5 rubla trükipoogna pealt. Sama kirjaniku *Eesti Lauliku* esimene trükk ilmus 800 eksemplaris ja selle käsikirja eest makseti 25 rubla.

Kirjanduse levikuteed.

Ilmlikke juturaamatuid levitavad linnades esmalt trükkalid ja raamatuköitjad. Viimaste keskel saavutab laialdase tutvuse M i h k e l J ü r g e n s Pärnus, kes asutas oma köitekotta esimese täielikuma eesti raamatukogu, milles leidus 600 iseseisvat raamatut ja 170 vana kalendrit. Maal hakkavad juturaamatute köitjaiks ja müüjaiks köstrid ja koolmeistrid, kes sel teel teenivad lisa oma kasinale palgale [2]). Üsna suurt osa raamatute levitamisel etendasid ka laadad, mis kiriku järel olid tähtsamad kooskäimiskohad. Linakaupmehed jagasid vahel juturaamatuid neile hinnata, kes tõid müüa linu. Seega võis raamat olla ka pealekauba antav ese [3]).

Härdasisulise kirjanduse edu.

Käsiteldaval jutukirjandusel oli lugejaskonnas küllaltki edu rahva maitsele vastava elamussisu ja kergesti loetava keele tõttu. Rahvaraamatute ümberkujundised pääsesid lihtlugejale psühholoogiliselt lähemale kui ratsionalistlikkude pastorite vaimuäratav kirjandus. Nõudmine jutustuste järele kasvas eriti nooremate inimeste keskel, kes laenutasid neid üksteisele. Mõni meelisjutu eksemplar rändas läbi kogu küla, kuni katkes.

Kaspar Franz Lorenzsonn ja rahvusvahelised muinasjutt-novellid.

Rosenplänteri käsilased.

Vististi oli see Rosenplänteri keele- ja kirjanduskultuuriliste püüete mõju, et ta lähikonna köstrite ja koolmeistrite hulgas ärkas elav kirjanduslik tegevus. Kerkib esile väike rühm rahva keskelt võrsunud alghariduse-osalisi mehi katsuma oma suleosavust vähenõudlikkude juturaamatute tootmisel. Oma endise õpilase A b r a m H o l t e r i juhib Rosenplänter rahvasuust üles tähendama vanu jutte ja tegema ajakirjale veel muudki kaastööd.

---

[2]) F r. P u k s o v, Eesti raamatu arengulugu. Tallinn, 1933.

[3]) S a m a l t: Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1933, nr. 3.

Varsti esinevad eesti jutupuhujatena Rosenplänteri lähemad käsilased, nimelt kaks Pärnu Eliisabeti koguduse köstrit. Vanem neist, Heinrich Gottlieb Lorenzsonn, valmistab 1822. a. eestikeelse ümbertööndise Daniel Defoe surematust *Robinsonist*, mis maailmakirjanduses lõi suuri laineid. Lugu põhineb tõelisel sündmusel. Selle aluseks on hulkurist madruse Alexander Seldcraig'i elu Juan Fernández'i saarel Lõunameres. Defoe ingliskeelne teos annab vaimustava näite inimeste tagasipöördumisest looduse sülle ja vaikses üksinduses taoteldava eluõnne otsimisest, millest unistasid kirjandusliku sentimentalismi esindajad. Lorenzsonn toimetas selle teose eesti keelde sakslaste poolt vesistatud rahvaraamatu järgi, milles rõhu asetus on ümber paigutatud vanemate juurest põgenenud noormehe ahastusele ja kahetsusele, et nõnda saavutada alust ohtraks moraalitsemiseks. Mahukas, umbes 10 trükipoognat sisaldav käsikiri pidi ootama kirjastajat kuni 1842. aastani, mil see ilmus trükist. Sellest jõudis ette ja sai meie esimeseks iseseisvaks juturaamatuks märksa lühem, kuid samuti paljuloetud rahvalik lemmikteos, mille eestindust noorur Kreutzwaldki 1820. aastast saadik hoidis sahtlis varjul: *Jenoveva ellust; üks vägga armas ja halle luggemine vanemate ja lastele* järgmise Pärnu köstri, K. Fr. Lorenzsonni ümberjutustusena (1839).

K. Fr. Lorenzsonn.

Kaspar Franz Lorenzsonn sündis 15. dets. 1811 Suigu vallas Tori kihelkonnas. Pärnu Eliisabeti koguduse köster oli ta 1830—1875, töötas seega 16 aastat Rosenplänteriga koos. Oma vanas eas toimetas ta üle viie aasta „Pärnu Postimeest". Ta suri 15. aug. 1880 [1]). Lorenzsonni *Jenoveva ellust*, mis juba

K. Fr. Lorenzsonni *Jenoveva.*

[1]) J. Hasselblatt, Pärnu Elisabethi kiriku ajalugu. Pärnu, 1898.

kahe aasta pärast ilmus teises trükis, oli oma aja loetavamaid eestikeelseid raamatuid [2]). Ta aluseks on paljuharrastatud liigutav muistend, mille sündmustik viib meid tagasi hämarasse keskaega. Saagas esinev legendaarne joon laseb oletada selle tekkimist kristlikul ajastul. Sellest arendatud novell, mille esmalt pani kirja jesuiit Cherisier prantsuse keeles pealkirja all *Histoire de Geneviève de Brabant* (1638), on viidud ühendusse kindla koha ja ajaga, mistõttu lugeja kaldub seda pidama tõestisündinud looks.

Sündmustiku intriigi süvendavad keskaegsed olud, metsikud kombed ja äärmusse kalduvad karakterid. Üksikuid pöördeid voorusliku ja vaga kannataja Jenoveva elukäigus otsustab krahv Siegfriedi ägedus ja kergeusklikkus, lossi foogti Golo kavalus, julmus ja kättemaksuiha, krahvi teenri Drako ustavus ja lossi sulaste Hintsu ja Kuntsu härdus ja halastus. Iga samm intriigi arengus on kaasakiskuv, kutsub esile sügavaid, tundlevaid meeleliigutusi. Süžee on niisama tänulik novelli- kui ka draamakirjanikule. Teiste hulgas on Fr. Hebbel sellest ainest loonud samanimelise kunstiväärtusliku draama ja R. Schumann ooperi. Eestikeelsed väljaanded nõjatuvad Chr. von Schmid'i kirjutatud saksa rahva- ja noorsooraamatule.

Novelli tendents on ilmne. Lihtsalt, näitlikult selgub Jenoveva eluloost, kuidas õiged ja ausad inimesed ägavad ja hukkuvadki kurjade kiusu ja tigeduse all, kuidas eriti süütult kannatab nõder, kaitsetu naine. Ühtlasi ergutatakse lugejat vastu panema kiusatusele ja jääma ustavaks voorusele, sest lõpuks saab igaüks kätte oma ärateenitud palga. Südantliigutav Jenoveva-lugu mõjutas otsustavalt niihästi eesti lihtsa lugeja maitse kui ka kirjameeste ja kirjastajate tegevussuunda. See muinasjutt-novell jäi paariks aastakümneks eesti lugejaile mõõdupuuks järgmiste juturaamatute hindamisel.

Griseldis ja Markgrahv Valter.

Teine liigutav rahvusvaheline muinasjutt-novell, mille saatis lugejate ette trükikojaomanik H. Laakmann Tartus, on *Griseldis ja Markgrahv Valter* (1843). Selle eestindaja on Wilhelm Nedatz, arvatavasti selle Nedatz'i kirjandushuviline poeg, kes aineliselt toetas Faehlmanni ta üliõpilasaastail. Ka Griseldiselugu kuulub keskajal harrastatud kohalikkude muistendite hulka. Giov. Boccaccio kasutab seda ainet oma *Decamerone*

[2]) Fr. Puksov, Eesti raamatute levitamisest XIX sajandi keskel. Eesti Kirjandus 1933, nr. 3.

viimases novellis. Franc. Petrarca kirjutas sellest ladinakeelse jutustuse, millele nõjatub H. Steinhövel'i saksakeelne rahvaraamat ja Hans Sachs'i näidend.

Piemont'i markkrahv Valter abiellub vaese taluniku tütre Griseldisega, aga laseb teda tõotada, et ta mingis asjas ei taha mehe tahtmise vastu panna, vaid kõik, mis mees teeb, taluda ilma nurisemata. Ja nüüd algavad Griseldise viletsuspäevad. Truuduse ja alanduse proovimise nimel valmistab julm ja ebamehelik krahv Griseldisele kõiki mõeldavaid hingepiinu. Esmalt röövitakse Griseldiselt ta lapsed, siis kõik iluehted ja saadetakse ta tagasi külasse oma isa juurde, et krahv saaks uuesti abielluda. Lihtsa orjanaisena peab Griseldis ümmardama uut lossiprouat. Griseldis nõustub kõigega. Pealtvaatajailgi läheb meel haledaks, kuid krahv ei tunne halastust. Lõpuks selgub, et ta on uue mõrsja nimel koju toonud enda ja Griseldise tütre, kes vaheajal kasvanud täisealiseks, ja lasknud pulmi ette valmistada ainult Griseldise proovimiseks. Griseldis kuuleb nüüd südameõnnes krahvi armuvande uuendust ja on üliõnnelik.

Lugeja kaastunnet Griseldise vastu äratab see asjaolu, et ta hingepiinu kutsub esile ta enda mees, kel pole naise ustavuses ebalemiseks mingeid põhjusi. Boccaccio, kes oma kuulsais novellides paljastab tolleaegsete suurnikkude ja vaimulikkude isandate pahesid, on tahtnud selleski loos kujutada krahvliku abielumehe kalkust, ääretut meelevalda ja oma tahtmise piiritut rahuldamist. Kuid ta on tarvitanud värve nõnda, et novelli tendents tundub liiga teravana, eksitavana. Ühelt poolt on hüpertrofeeritud markkrahvi toorust, teiselt poolt Griseldisele omistatud suur alandlikkus ja tasasus. Griseldisel puudub mitte ainult otsustusvõime, vaid ka enesetunne. Sellegi muistendi alusel on vanemal ajal väliskirjanduses loodud draamasid, jutustusi ja lugulaule. Ilusama vormi on sellele andnud G. Schwab oma teoses *Buch der schönsten Geschichten und Sagen.*

Griseldisele järgnes juba aasta hiljem *Irlanda ehk puhta ello võit*, üks „halle luggemine", kooliõpetaja Johann Thomassoni vaba ümberjutustusena. Nagu nähtub alapealkirjastki, sarnaneb see juhtmõttelt eelmiste novellidega. Kuid *Irlanda* sündmustik on märksa keerulisem ja pinevam. *Jenovevaga* on sel mõned motiivid ühised. Nagu seal, läheb siingi noor abielumees sõtta ja jätab koju abikaasa, kes mehe äraolekul sünnitab poeglapse. Nagu Jenovevat, rõhutakse ja laimatakse Irlandat rängasti, mistõttu tal tuleb kaua näha valupäevi. Kuid laimajana ja tagakiusajana tegeleb siin sõjasviibiva krahvi vend, kes tahaks pärida ta riiki ja seepärast katsub kõrvaldada ta vastsündinud poega. Ta kiusab süütut vennanaist taga ainelise kasu pärast ja uuendab seda teistpuhku koguni silmapaistva jultuvu- *Irlanda.*

sega. Abielurikkumises küll süüdistatakse Irlandatki, tõeliselt pole teda selle patuga keegi kiusanud. Nii ei ilmu Irlanda voorus nagu Jenoveval kiusatuse äravõitmises, isemääravas vooruslikus teos, vaid ainult tigeduse vagusas talumises ja andestamises.

Muinasjutt-novellide üldlaad ja tähendus.

Jenoveva, *Griseldis* ja *Irlanda* on tüüpilised novellid, milles esineb süütult tagakiusatud naine ja väärab kõike viletsust ja ahistust oma laitmatu eluga. Need raamatud säilitavad seda, mis keskaegsest rahvaluulest on väärtuslik, järeltulevatele põlvedele. Neis esineb möödunud aegade elu- ja maailmavaade, mille aluseks on religioossus. Siin esitatud vaimuelement ulatub üle kõigist ajavaimu vankumistest ja lähendab neid kõigile rahvastele. Kuid nende novellide peamenu oleneb nende muinasjutu-laadist ja rahvalikust jutustusviisist. Jutustuste tugevam külg, mis neid teeb huvitavaks, on osavõtt inimsaatusest. Seega seletub nähtus, miks lugejad neid eelistasid didaktilistele lühijuttudele. Aineid, mille kallal töötab rahva fantaasia, ei jutustata kunagi detailides. Nagu rahvamuinasjutus, hoidutakse siin neis rahvalikkudes muinasjutt-novellides, mis moodustavad ülemineku rahvaluulest kunstluulele, olude üksikasjalise kirjelduse eest, sest et see takistab lihtlugeja fantaasialendu. Peaasi on siin sündmustiku esitus rahvapärases keeles ja lihtsas, vähenõudlikus stiilis. Siin ei tahetagi mõjuda koha maalimisega, psühholoogiliste juurdlustega ja isikliku elevuse loomisega, vaid jutustuse ülesanne on sündmustiku varal lugejas käima panna eetilisi tundmusprotsesse, ta hinge puudutada produktiivsete jõudude lahtipäästmiseks.

Kuigi need raamatud ei kuulu enam eesti elava kirjanduse hulka, pole need kirjandusloolisest nähtuna tähtsusetud. Need on omal ajal äratanud laialdaste rahvakihtide huvi jutukirjanduse vastu, elustanud fantaasiat ja loonud elamusi. Nende kaudu käib meie vanemate kirjanikkudegi areng sisult ja vormilt iseseisvate teoste tootmisele.

Carl Wilhelm Freundlich.

Nagu eespool selgus, kodunes uueaegne rahvalaul esmalt Eesti saartel, esinedes peamiselt vemmalvärssides. Väärib tähelepanu, et saartel seda rahvapärast luulevormi on hakatud rakendama ka kunstluuleloomingus. Kirjanduslik isik, kes rahvus-

likku lihtsust taotelles esitab enamiku oma lauludest selles vähenõudlikus värsitehnikas, on C. W. Freundlich.

Freundlichi elukäik.

Carl Wilhelm Freundlich sündis 24. (12.) veebr. 1803 Kuressaares kangur Gustav Henriksoni pojana. Vara lesestunud ema sai pereemanda koha Jaani kiriklas Saaremaal, kus ta poeg veetis lapseea. Suvel karjatas poisike kirikla elajaid, talvel harjutas ta kirikuõpetaja juhatusel kirjaoskust ja arvutamist. Lahke ja rõõmsa iseloomu tõttu kutsuti poissi „freundlich'iks", s. o. sõbralikuks, ja see nimi talle jäigi. Sirgunud noormeheks,

C. W. Freundlich.

õppis Freundlich Kuressaares tisleriks. Omades ilusat laulu-häält, harjutas tislerisell oreliehitaja ning organist Vestuse juures orelimängu ja tutvus ühtlasi oreliehitusega. Kui Jaani õpetaja Schmidt oli siirdunud Muhu koguduse hingekarjaseks, vajas ta sinna uut köstrit ning koolmeistrit ja kutsus selleks 1824 oma endise hoolealuse C. W. Freundlichi. Koguduse laulu edendamiseks ehitas see Muhu kirikusse oreli. Köstri- ja koolmeistriameti kõrval toimis ta veel vallakirjutajana ja metsavahina. Ka Muhu- ja Saaremaad ühendava tammi ehituse ülevaatus usaldati tema hoolde. Oma häid vaimuandeid kasutas Freundlich ka kirjanikuna ja luuletajana. Ta suri 21. (9.) jaan. 1872 [1]).

[1]) M. Kampmann, Carl Wilhelm Freundlich'i elu ja töö. „Postimees" 1906, nr. 153—154.

Rahvaraamatud proosas.

Freundlichi isiksuse olemusjoontest küünivad esile suur lahkus rahva vastu ja innukas tung tõsta rahva majanduslikku ja moraalset elu. Õigusega nimetavad kaasaeglased Muhu köstrit rahvasõbraks [2]). Talunikkude teadmiste laiendamist teostas see joviaalne maaharitlane raamatukeste abil, milles õpetas lojustearstimist, mesilastepidamist, kahjurite hävitamist põllul ja korralikku maaharimist. Ta esimene kirjatöö *Siin on Magdepurri linna hirmsast ärrarikkumissest. — Muhhuma hundijahhist. — Jännesse öhkamissest ja Rehhepappist luggeda* (1837) kujuneb väikeseks rahvalugemikuks, milles mitmekesise ja vahelduva sisuga püütakse võita kirjaoskajate tähelepanu. Palade valikut on juhtinud autori sentimentaalne elutunne. Magdeburgi linna saatust otsustav jube ja hale episood Kolmekümne-aastasest sõjast on seatud täiendavaks vastupildiks selliseile tuttavaile ajaloolisile sündmusile, nagu Jeruusalemma ja Tartu linna hukkumislood. Samuti kutsuvad härda meeleolu esile haletsev „Jännesse öhkaminne" ja „Teomehhe elloluggu" värsskõnes.

Appolonius.

Menukaks juturaamatuks osutus ka Freundlichi poolt tõlgitud *Appolonius, Tiruse ja Sidoni kuningas* (1846). See on härdusvoolus kõige mahukam eriraamatuna esinev jutustus. Sisuliselt on see vanim neist haledaist ja haruldasist lugudest, mis rahvaraamatute nime all saanud rahvusvaheliseks lugemisvaraks. Romaan kirjutati kolmandal sajandil p. Kr. kreeka keeles, kuid selle vanim säilinud redaktsioon on ladinakeelne väljaanne 1471. aastast. Ta on sisse võetud ka keskaegsesse jutustustekogusse *Gesta Romanorum*, mida loeti kloostrites. Ladina keelest tõlgiti *Appolonius* kõigisse tähtsamatesse euroopa keeltesse. Shakespeare põimis selle sisu oma draamasse *Perikles*.

Lesestunud kuningas Antiookus armub oma tütresse, sest see on imeilus. Vürstlikud kosilased kõrvaldab Antiookus sel teel, et esitab neile keerulise mõistatuse ja ähvardab surmaga neid, kes ei suuda seda lahendada. Vürst Appolonius Tüürusest annab õige lahenduse: Antiookus armastab oma tütart. Selle saladuse avastamise tagajärjel peab ta võimsa despoodi tagakiusamise eest põgenema merele. Kui ta laevad tormis hukkuvad, heidavad lained õnnetu printsi Pentapolise randa. Oma tarkuse ja musikaalsusega võidab Appolonius Pentapolise kuningatari südame ja tõuseb kuninga väimeheks. Juhuslikult kuuleb ta siin, et välk on maha löönud verepatuorja Antiookuse ühes ta tütrega ja et antiooklased olevat valinud prints Appoloniuse oma kuningaks. Noorpaar tõttab pakutud trooni vastu võtma. Mereteel sünnitab Appoloniuse noor abikaasa tütre, kellele elu andes noor ema peab jätma oma elu. Laevakipper nõuab laiba heitmist merde, sest meri hukkavat laeva, millel veetakse surnut. Veekindel kirst, milles laip lastakse vette, ujub Eveesuse randa,

[2]) B. Gildenmann, „Lillekesed I" eeskõnes. Pernu, 1852.

kus kuulus arst Tseremon kuningatari varjusurma sarnasest olekust ellu äratab. Eemal kõigist omastest, hakkab noor proua jumalatar Diana preestritariks. Lohutamatus kurvastuses loobub Appolonius riigist, annab oma tütre Tarsia sõber Strangulio kasvatada ja hakkab meelelahutuseks ise laevuriks. Mööduvad aastad. Meriröövlid röövivad voorusliku Tarsia mererannalt, müüvad ta Mitilenesse avalikku majja lõbuneitsiks. Tarsia ei lase end kellestki häbistada, vaid teenib häbitöö asemel laulu ja mänguga orjaperemehele palju raha. Kuuldes tütre röövimist, langeb Appolonius sügavasse kurvameelsusse ja meeleheitesse, millises olekus ükski lohutuskiir ei valgusta ööd ta hinges. Kord juhtub ta kaubalaev sõitma Mitilenesse. Noor kuningas Atenagoras saadab tuttava lauljatari Tarsia laevaruumi Appoloniuse meelt lauluga rõõmustama. Kui neiu kurdab oma ränka saatust ja jutustab lauldes oma eluloo, tunneb isa ära tütre ja vabastab ta orjapõlvest. Atenagorasest saab Appoloniuse väimees. Diana templisse palvusele minnes leiab Appolonius ka veel oma surnukspeetud abikaasa. Oma väimehe paneb ta valitsejaks Antiookiasse, ise asub ta elama Pentapolisesse oma äia juurde.

Jutustuse karakter ja tähendus.

Jutustus iseloomustab Hommikumaa vanaaegsete linnriikide võimuvalitsejaid. Süžee koosneb igivanadest eriskummalistest motiividest, mis liidetud üksteise külge sageli juhuslikult, nagu muinasjutus. Sündmustik ja tegelased esitatakse abstraheeritult, ilma hingeelu kujutuseta ja ümbruse kirjelduseta. Kõik sünnib üllatavaks imestuseäratuseks ja selle eesmärgiga, et jutustajal oleks võimalik näidata, kuidas tagakiusatud voorus pääseb võidule ja igaüks saab tasu oma tegude järgi. Eesti kirjanduse arengus on Appoloniuse elulool ka oma tähendus. Esimese pikema jutustusena on see oma groteskse faabulaga olnud meie vanemaile jutukirjanikele, kellele võõrkeelne kirjandus polnud kättesaadav, eeskujuks algeliste tegevusromaanide kirjutamisel.

Luuletuslaad.

Freundlich oli omal ajal rahvakuulus värsisepp, pealegi osav improvisaator ja juhusluuletaja, kes Hans Sachs'i kombel võis kerge vaevaga „sõnu voori seada" ja riimida. Näinud kord külas tuttavat peremeest rege meisterdavat, tulnud ta kooliklassi ja dikteerinud õpilastele praegu mõttes valminud vastseid värsse: „Kül ma näggin Matsi-Jani, kui ta teggi õues sani" jne. Juhuslaulikuna on ta näit. õhutanud rahvast tammiehitusele ja võidelnud usuvahetustuhina vastu. Tema mõttesalm „Vanna usk meil kindlaks jääb, sedda noor ja vanna nääb" muutus lendsõnaks. Valimiku C. W. Freundlichi lauludest, arvult 58, koondas B. Gildenmann oma kaheköitelisse luuleantoloogiasse *Lillekessed* (1852 ja 1866), mis annab kaunis avara ülevaate meie vanimast rahvapärasest luulevarast enne rahvuslikku ärkamisaega.

Laulude ainestik.

Kui eraldada G. A. Bürgeri ballaadide „Vahva mees", „Lenora" ja W. Curtmanni „Kala truuduse" tõlked ja „Jänese õhka-

mise“ ümbertöötuse Curtmannilt ja rahvasuust saadud ainetel, kuuluvad Freundlichi värsid kõik algupäraste hulka, milles rahvapärases vormis on edasi antud isiklikke elamusi ja mõtlusi. Et Freundlich neis kangesti rõhutab pealekäivat õpetlikkust, oleneb tolle aja kirjameeste kunstikäsitusest, mis luulele asetab kasulikke eesmärke.

Didaktilises lüürikas hurjutab Freundlich joomatõbe, laidab halba ajaviidet kõrtsis, pilkab rahaahnust, mõistab hukka kaardimängu, laisklemist, tuletab meelde elu kaduvust, manitseb elama vagalt ja mõtlema Jumala vägevusele ning tarkusele. Näiteks tõuseb ta laulus „Taeva tähhed“ üleva luule kõrguseni:

Algmissest mailmas nähti
Mitto tuhhat taeva tähti
Taeva lautusse sees,
Mis ka meie silma'ees,
Paistvad kaugel ni kui silmad:

Agga vaat, need keik mailmad,
Neil on ommad pirid, raead,
Neil on ommad aasta aead:
Neil on külma, neil on soja, —
Sedda keik on teinud Loja!

Erilise rühma moodustavad laulud, milles kujutatakse põllumehe elu ja tegevust looduse keskel põllul, heinamaal, veskil käies ja heinu vedades. Osavõtlikult andub ta oma parimas algupärases luuletuses „Teomehhe elloluggu“ teolise käekäigu vaatlemisele, sellest kujukalt esile tuues rõhuvamaid hetki; näit.:

Kui suil kangel pallaval
Mind päike kõrvetab,
Ning vihma-lahhing märjal aal
Mind tümmaks läbbi leotab;

Kui mürristab ja välko lööb
Ning pilli taevast mustaks teeb,
Ei tõmba härjad adra ees —
Mis teeb siis villets teomees?

Sel muidu kainel, kasulikkust hindaval talurahvalaulikul avanevad silmad ka looduse ilu nägemiseks ja ta vastavad tundmused avalduvad näiteks luuletuses „Kuus sui-kuud“:

Vat' kevvade, ses Jürri kuus,
Kui lummi keik jo sullab,
On kohhe mahl ja rammo puus,
Mets linno laulust köllab.
Ja päva-paiste sedda teeb
Et rukki orras haljaks lööb.

Jutustavaist lauludest olgu nimetatud lõbus „Muhhuma hundijaht“, „Prantsuse sõdda 1812“ ja „Krimmi sõdda“.

Väljendusviis ja selle tähendus.

Väljendusviisis on rahvalaulik Freundlich nõjatunud uuema aja rahvalaulus eelistatud vemmalvärsitehnikale. Ta värssides kuuldub selle luulevormi rütme ja puhtaid ning sundima-

tuid paarisriime, mille varal ta rahvalikule ainele annab lihtsa, rahvaliku vormi. See stiil on algeline, kare, kuid voolav ja söövbib meelde. Mitte asjata ei pidanud ta pikatiitliline esikteos *Magdeburri*... välja kolm trükki. Selles laadis esinev Muhumaa hundijahi lugu ja saksa ainetel Eestis levinud uuema rahvalaulu „Jänese õhkamine" sisu oli siin väljendatud nii populaarses vormis, et see tagas viimase luuletuse edasielamise meie päevini [3]). Freundlichi värsitehnikas toimub üleminek vemmalvärsile omasest kujutluste assotsiatiivsest ühendusest ehk primitiivluulest psühholoogiliselt seotud mõttekäikudele, mis iseloomustavad kultuurluulet.

Suve Jaan (Juhan Sommer).

Uus põhitüüp.

Tagakiusamistes kindlaksjääva naise kõrvale ilmus meie jutukirjanduses juba varakult teine erilaadiline põhitüüp ohtudega võitleva tubli mehe kujul. Selle sissetoomine kirjandusse võimaldas jällegi jutustada „tõestisündinud lugusid", milles tubli mehe uljad ja vahvad teod kutsuvad lugejais esile imetlust ja tihtipeale härdaid meeleliigutusi. Esimese pikema loo tublist mehest jutustas Suve Jaan, kodanliku nimega Juhan Sommer.

Sommeri elust.

Juhan Sommer sündis 12. dets. 1777 Tallinnas. Alghariduse omandas ta sealses vene kreiskoolis ja täiendas õppimist hiljem Venemaal. Siirdunud tagasi Eestisse, oli ta esmalt kreiskooliõpetaja Rakveres, nimelt sel ajal, kui Faehlmann ja Kreutzwald olid selle kooli õpilased. Ivan Petrovitš Sommer õpetanud vene keelt ja äratanud suurt huvi oma õppeaine vastu sel teel, et lasknud õpilasi etendada venekeelseid näidendeid. Siit on ta varsti läinud kreiskooliõpetajaks Pärnusse, kus töötanud üle kahekümne aasta, tõusnud riigiteenistuses nimenõunikuks ja saanud ustava ametipidamise eest autähti. Pärast pensionileminekut 1837 andunud ta kirjanduslikule tegevusele. Suri vanadusnõrkusesse 6. jaan. 1851. a.

Sommeri vaimsus.

Sommeri vaimsust, niikaugelt kui see avaldub ta kirjatöis, iseloomustab tung kasvatada tõsist isamaalist meelsust, äratada lugejas lugupidamist oma rahva vastu. „Luige Laos oli meie mees!" rõhutab ta teadlikult. See sentimentaalselt fabuleeriv moralist ei tarvita kunagi sõna „maarahvas".

[3]) H. Tampere, Laul jänese õhkamisest eesti rahvatraditsioonis ja kirjanduses. Koguteos „Vanavara vallast". Tartu, 1932.

Vene kirjanduse mõju.

Sommeri kaudu kandub eesti proosasse vene kirjanduse varaseim mõju. See nähtub niihästi ta suleharjutustest proosa alal, mis säilinud käsikirjalises vihus *Välja öied,* kui ka trükkipääsenud kirjatöist. Pikemas jutustuses *Venne südda ja Venne hing* (1841) kirjeldatakse Napoleoni sõjaretke Moskvasse ja sellele järgnevat ühendatud sõjavägede marssimist Pariisi. Teises jutus, *Luige Laos Suvve Jaani söbradele* (1843), pajatatakse uljastest julgustükkidest, mis korda saatnud eesti soldat Laos Luik. Tubli mehe sissetoomisele eesti kirjandusse on Sommeri viinud vist küll vene kirjaniku A. Bestjužev-Marlinski novell *Morehod Nikitin* (1834) [1]). Selles kujutab Marlinski tõsiloo põhjal vene meremehe Saveli Nikitini hulljulget ja vahvat tegu Valgel merel 1811. aastal. Purjepaadiga, millel teenib väikesearvuline meeskond, läheneb Nikitin tormisel ööl Inglise luurekutterile, vallutab selle, toob ta sõjasaagina Arhangelskisse ja saab selle eest autähe. Seda raamatut lugedes on Sommer nähtavasti tulnud ideele esitada ka eestlaste keskelt vahvaid meremehi, kellest esileküündivaim on ta jutustuse tiitelkangelane. Sommer nõjatus Marlinski novellile ainult niikaugelt, et alustas oma teose salmikuga, milles kirjeldatakse purjetavat laeva merel, põimis sündmustikku kirjeldusi meremehe elust kange tormi ja suure vaikuse ajal ja lõpetas jutustuse Marlinski viisil peategelase nime pateetilise allakriipsutamisega. Sellesse raamistikku on asetatud eesti soldatite, eriti Luige Laose sangarlik tegevus, paigutatud ajaloolisele tagapõhjale. Kust Sommer on saanud nende kohta andmeid, seda ei saa praegu kindlaks teha. Aine käsitlusvormi tuleb pidada Sommeri omaks. Vastavalt sentimentaalse ajajärgu kirjanduslikele kombeile jutustab ta liigutavalt, moraliseerib ja ohtlikkudel momentidel kutsub esile religioosse harduselevuse.

Luige Laose karakter.

Jutustuse sisuks on peategelase karakteristika. Luige Laosel oli juba noores eas julge süda ja mehine meel. Ta kuulatas meelsasti, kuidas vanad targad inimesed vestlesid sellest, mis nad olid elus õppinud. Kui Laos ühest auväärt ja julgest teost kuulis kõneldavat, rõõmustus ta sellest nõnda, et süda läks kuumaks, palged punetasid ja silmad särasid. Rõõmsal häälel hüüdis ta siis: „Vaata, see oli mees! Niisugune tahan mina ka olla!" Seda tõotust pidas Laos ustavalt. Poisikeseeas tegi ta ühe vahva teo

---

[1]) Второе полное собраніе сочиненій А. Марлинскаго. Изданіе четвертое. Томъ III. Часть VIII. Санктъ-Петербургъ, 1847. **Eesti keeles ilmunud pealkirja all „Vahva meremees Nikitin" H. Raidi tõlkes (1897).**

teise järel. Nagu omal kodumaal, sai Luige Laos väeteenistuses Tallinnas ja Peterburis elades suurte ja madalate jutuaineks. Laose peamised karakteriomadused on: piiramatu tänu vanemate vastu, jumalakartus, ennastsalgav ligimesearmastus, mis avaldub eriti hädaliste, õnnetute ja viletsate abistamises, pealeselle ustavus kohustetäitmises, mehine julgus ja vahvus, kuid selle kõrval ka lapselik hellus, viisakus ja alandus.

Teose laad.

Nagu kuulsime Arveliuse ja Masingi väljendusist, polnud meie rahva kombed XVIII sajandi lõpul üldiselt kiiduväärsed [2]). Sommer seab Luige perekonna kõlbeliselt üpris heledasse valgusesse. Luiged on eriti tublisti idealiseeritud, sest meile ei teatata nende käitumisest vähimatki nõrkust, veel vähem mõnd halba karakterijoont. Selle aja kirjandustegelaste vaadete ja maitse järgi ehitakse siingi madalat talumeest otse rüütellikkude omadustega ja tema julgustükid ja elupäästmised liigutavad lugejaid pisarateni. Hoolimata tugevast tendentsist Sommer siiski teataval määral rahuldab kirjanduslikke nõudeid. Habras anekdootilistest katkenditest koosnev sisu ei ole terviklik, kuid siiski on see koondatud ja osutub, võrreldes Marlinski novelli tüütavate kõrvalepõigetega, autori kujundusjõu varal tõhusaks karakteristikaks. Nii looduse- kui inimelu-kirjeldustes suudab Sommer luua elamusi. Tegelasi kujutab ta tüsedate joontega ja mahlakate värvidega ja kirjutab iseloomulikku stiili, mis seisab ainega täiesti kokkukõlas. Ta võitlustekirjelduses näiteks esineb klassiliselt selge joonistus, piiblikeele raske ning pidulik rütm ja tõemeel [3]). Kuuldagu näiteks, kuidas kirjeldab ta tormi merel:

Tuul läks ikka kangemaks ja merri ülleannetumaks; päväthhe viimane puna kustus õhtu pool taevas; paksud pilved katsid taevast kui musta linnaga kinni; pimme ö laotas kui kurri kaarnas ommad mustad tivad vuhhinal ülle merre ja upputas keik omma pimmedusse sisse ärra. Ei olnud tähhekest taevas nähha, kange torm katsus omma rammu, merri paisus ja lainetas hirmsasti, ja üks kerge illus söalaev lendas ö pimmedusse vahhel kui üks merrelind vallidaste ja ikka vallidaste eddasi. Kange torm puhhus laiast suust hakkatuse tuult, keras merre põhjani ümber ning hulgus kui üks hundi karri masti köiede vahhel, murdis ja kiskus, kuhho ta rammo hakkas; lained põhherdasid vahhutes vee sees ja röhkusid keige omma väe ja raskusega vaest laeva ühhest küljest teise omma alla, ja jälle ujus temma nende alt välja, jälle püdis temma nende kautava nõu eest ärra pöggeneda. Se laev olli — meie vaene, vaene Tuvvikene.

---

[2]) Võrdle veel: Aug. Peerna, Pärisorjuse aja vallaslapsed Viljandi maakoguduses 1780—1799. „Olion" 1933, nr. 9.

[3]) Fr. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Kriitika I. Tartu, 1935.

Kokkuvõte. „Luige Laoses" leidub kirjanduslikke pahesid, mis on tingitud tol ajal valitsevast kirjanduslikkude ülesannete käsitusest ja maitsest. Siiski tõstab Sommeri elamuslik kujundusjõud ja ilmekas sõnastus ta oma aja parimate jutustajate hulka, kelle ridu paiguti nüüdki veel võib lugeda huviga.

Johann Voldemar Jannsen.

Vahekord eelkäijatega. Lõbustada lugejaid liigutavate jutuainetega, nagu seda tegid Lorenzsonn, Freundlich ja Suve Jaan, ja virgutada nende mõtlemisjõudu ning rikastada teaduvara kristlikus vaimus toimetatud nädalalehe varal nagu O. V. Masing, selle seadis endale eluülesandeks ka rahvakirjanik J. V. Jannsen, kes elusuhtumuselt ja maitselt olulisemates joontes liitub oma eelkäijatega.

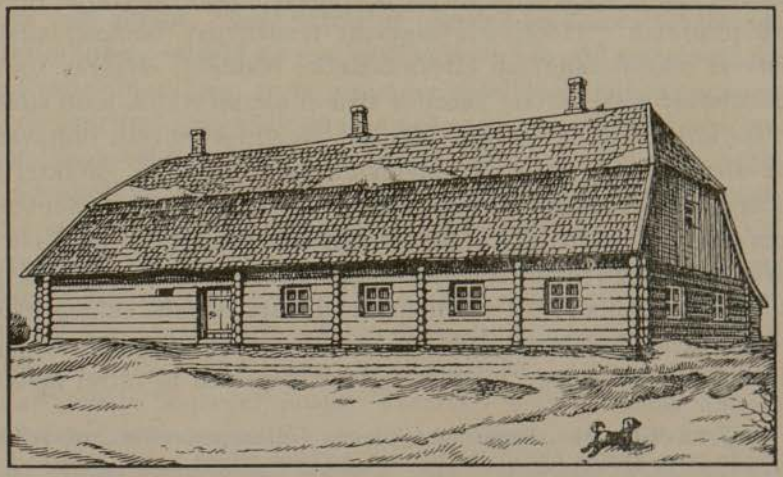

J. V. Jannseni sünnipaik Vana-Vändra mõisas.

Jannseni noorpõlv. Johann Voldemar Jannsen sündis 4. mail 1819 Vana-Vändra mõisas möldri pojana. Valla revisjonikirja on ta märgitud kui Jaan Jannsen, Ado poeg. Kehklevalt on Jannsen oma nime hiljem muutnud Johann Voldemariks ja oma isa nime Aadamiks, kelle esivanemad kandnud Jenseni nime ja olnud välismaalased [1]). Jannseni ema Mall, pärit Vastsemõisast Kullerkuppude suguvõsast, oli südamlik, lõbusatujuline inimene, kes oskas kujukalt jutustada. Ta pärandas oma pojale elurõõmsa karakteri. Seitse esimest eluaastat kulusid poisikesel rõõmsalt isa hoole ja ema armastuse kaitse all. Meelsasti kuulatas ta

[1]) Ant. Jürgenstein, Arvustuslised kirjatööd. Tartu, 1919.

veski ootetoas külameeste vestlusi, tutvus seal rahvalikkude kõnekäändudega ja kommetega. Kui isa suri ja ema uuesti abiellus, anti poisike ema venna juurde karjaseks. Et tal oli terane vaim ja hea lauluhääl, pandi ta 12-aastasena Vändra köstri Koch'i juurde kooli, kus peale piibliloo ja katekismuse õpiti lugema, kirjutama, arvutama ja laulma. Jannseni virkus ja edasipüüdlikkus seati siin teistele õpilastele kauniks eeskujuks. Märganud Jannseni head muusikaannet ja ilusat lauluhäält, võttis Vändra kirikuõpetaja Karl Körber ta enda juurde ja õpetas teda edasi, et temast kasvatada tubli köster. Sealjuures täitis noormees vahel ta kutsari kohuseid. Kirikumõisas õppis Jannsen selgeks saksa keele, harjutas hoolega klaveri- ja orelimängu ja kasutas Körberi suurt

J. V. Jannsen.

raamatukogu tutvumiseks saksa rahvakirjanikega. Kui elatunud köster Koch suri, seati Jannsen 1838 tema järglaseks niihästi köstri- kui kooliõpetajaametis.

Tegevuse algus Vändras.

Märtsikuus 1843 naitus Jannsen saksa rahvusesse kuuluva piimarentniku tütre Emilie Kochiga, kes maaköstri perekonda tõi saksa keele ja meele. Kooliõpetajana jätkas Jannsen oma hariduse täiendamist saksa kirjanduse varal. Körberi vahendusel sattusid ta kätte mitmed misjonilehed ja vaimurikkad usklikud kirjanikud, nagu Krummacher ja Jung-Stilling. Mitmed andmed tõendavad, et köster luges ka saksa klassikuid, keda ta arukalt tsiteerib. Kirikliku kasvatuse mõjul omandas Jannsen uskliku maailmavaate ja kirjutas sageli oma saksakeelsesse päe-

vikusse vagatsevaid tiraade. Juba varakult kerkisid Jannsenis esile vaimsed huvid. Eeskuju võttes Körberist, kes sepitses eestikeelseid laule ja kirjutas rahvaraamatuid, millest mainitagu *Karjalaste luggemise ramat* ja *Külla leib*, katsus ka Jannsen sel teel hankida lisa oma napile palgale. 1849 alustas ta vaimulikkude laulude tõlkimist ja andis aegamööda trükki kolm annet *Sioni-Laulo-Kannelt*. Ladusa rahvaliku keele tõttu oli neil raamatuturul suur edu. Neid täiendas *Sioni-Ohvri-Altar* kahes andes. Juba poisikeseeas oli Jannsen innukalt lugenud Masingi rikkasisulist ja huvitavat *Ma-rahva Näddala-lehte*. Olles haaratud sellest lugemisainest, hellitas ta kaua lootust jätkata Masingi tegevust ja hakata avaliku sõna esindajaks. Kaks korda palus ta Vändras luba ajalehe väljaandmiseks, kuid asjata, sest Nikolai I valitsuse ajal juhtis Venemaa poliitikat tagasikiskuv tendents. Ajalehe asemel hakkas Jannsen 1848 välja andma kirjanduslikku aastaraamatut *Sannume-toja*, milleks ta oli saanud oma ristiisalt Woldemar von Ditmarilt 300 rubla laenuks. *Sannume-toja* tõi seitse aastat järgemööda „uut ja vanna ma-rahvale römuks ja õppetuseks". On ilmne, et kodunt välja minnes oli Jannseni kirjanduslik suund ja vaimsus seesama, mis teistelgi suleosavail, vagameelset voorust teenivail köstreil ja koolmeistreil, kuigi ta peenutsevalt nimetas end „kantriks". Ladus keel, rahvalik väljendusviis ja liigutavad lood ning naljakad anekdoodid tõid *Sannume-tojatele* palju sõpru. Perekonna kasvades muutus Jannseni aineline olukord Vändras raskeks, pealeselle viis tõusev iseteadvus ta vastuollu õpetaja Körberiga. Kui Pärnu Ülejõe Kalameeste külasse asutati uus algkool, vajati sinna õpetajat ja selleks kutsuti J. V. Jannsen Vändrast. Ta võttis kutse vastu ja aprillikuus 1850 sõitis ta uuele kohale abikaasa ja nelja lapsega, kellest vanim, tütar Lydia, meie tulevane luuletajatar, oli 7-aastane.

Laienev tööväli Pärnus.

Ülejõe algkoolis tuli Jannsenil kahes keeles õpetust jagada umbes 60 lapsele. Pealeselle andis ta eratunde ja juhatas palgaksmääratud koolimaade harimist. Kuigi sissetulek ei olnud suur, võis Jannsen siin kergemini oma lapsi koolitada ja hõlpsamini tegutseda kirjanduse alal kui Vändras. Pärnus viis ta aegamööda lõpule *Sannume-tojate* seeria ja andis veel trükki *Püssipappa essimessed Külla-Juttud külla rahvale* (1854) Sisult olid need suurelt osalt ümberkujundised saksa keelest. Need rändasid lugejate keskel käest kätte ja otsekui neelati. Valik neist anti hiljem välja pealkirja all *J. V. Jannseni kirjad*, millest ilmus 20 annet.

Töötamisest koolis ei saanud Jannsen täit rahuldust. Ta tundis eneses kutset õpetada rahvast ja juhtida ta avalikku elu. Selleks avanes tal võimalus, kui Aleksander II valitsuse algul, mil üle Vene riigi käisid vabamad poliitilised voolud, Pärnu raamatutrükkija V. Borm sai loa välja anda ajalehte *Perno*

Postimees ehk Näddalileht (1857). Siitpeale algab eesti ajakirjandusel katkestamatu areng. Algus oli väike. Sisult, sihilt ja osalt nimetuseltki meenutab „Perno Postimees" Masingi nädalalehte. Mõlemad on sõnumilehekesed, mis päevauudiste kõrval sisaldavad tululikke juhatusi igapäevaseks eluks ja lõbustavaid palasid. Mõlemas rahvalehes pannakse vana rahvaluulet ei miskiks. Nagu Masing laiendas iga pisikese sündmuse pikaks vestelooks, millesse põimitakse tublisti moraali, nõnda toimetab ka Jannsen. Ta kordab ka Masingi vagatsevaid sõnapuhanguid või veel ületabki neid, eriti iga uue aasta esimeses numbris. Kuid avaram ruum võimaldas Jannsenil ajalehte täita mitmekülgsema ja rikkalikuma sisuga, samuti mõjus ta väle suleosavus ja ammu-

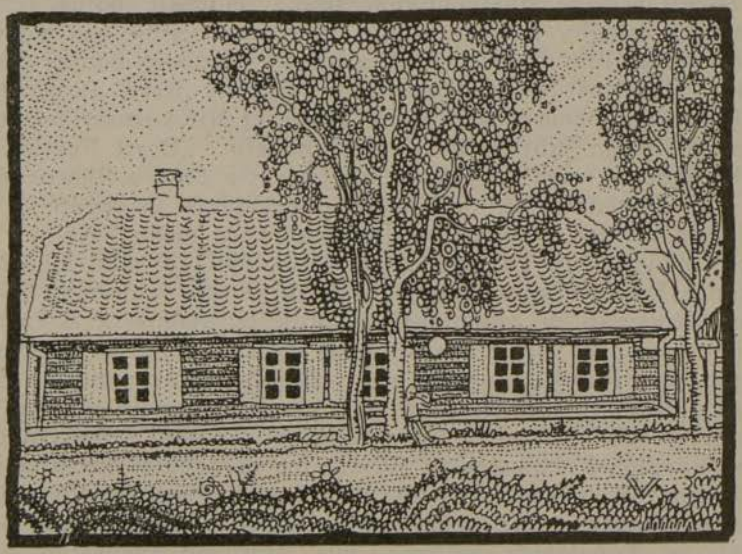

J. V. Jannseni kool ja elukoht Pärnus.

tamatu huumor selleks kaasa, et lugejaid kogunes üle 2000 ja „Perno Postimees" tõi toimetajale osava ajakirjaniku ning rahvamehe kuulsuse.

Pärnus tegeles Jannsen rahvahariduse alal ka veel teises suunas. Hinnates kõrgelt koorilaulu kultuurilist väärtust, kogus Jannsen pühapäeva õhtuti enda juurde noormehi ja neiusid koorilaulu harjutusele. Kirikus jumalateenistuse puhul ettekantud laulud ergutasid ka teisi koolmeistreid Pärnu kihelkonnas asutama laulukoore. Mainimist väärib, et Jannsen oma kooriga andis 1863. a. Pärnu Eliisabeti kirikus esimese laulukontserdi. Lauluharrastus viis Jannseni ka Pärnu saksa „Liedertafeli" koori liikmeks. Tutvunud saksa noodikirjandusega ja mitmest ajavoolust pärit laulukogudega, valis ta siit oma eesti

koorile viisikesi ja värsisaadusi. Nende ümbertöötused koondas ta laulusõpradele tekstiraamatuks pealkirja all *Eesti Laulik* (1860), millele kahe aasta pärast järgnes viisiraamat. Tekstide enamik kuulub saksa sentimentaalselt liigutavate ja lõbusate väikeluuletajate riimivalda. Kui need kuidagi võisid olla algatuseks rahvuslikule liikumisele, siis vahest sel teel, et Jannsen siin „maarahva" asemel tarvitab nime „Eesti". Jannsen tahtis ise küll olla eestlane, kuid saksa viisid, mida ta levitas, mõjusid eesti vokaalmuusika arengule otse saatuslikult [2]).

Rahvajuhi kohal Tartus.

Elujärk Pärnus oli Jannsenile ettevalmistuseks suuremate ülesannete täitmisel. Tundes eneses vaimse jõu kasvu avaliku elu juhtimiseks, otsustas ta 1863. a. lõpul lahkuda koolitööst ja täielikult anduda ajakirjanikukutsele. Kaudselt mõjus selleks kaasa ka asjaolu, et Borm andis talle toimetustöö tasuks ainult ühe kümnendiku ajalehe tellimishinnast. Jannsen nõutas endale loa isiklikul vastutusel välja anda uut ajalehte „Eesti Postimees", milleks asus elama ülikoolilinna Tartu, et siit kultuurikeskusest oleks hõlpsam juhtida Eesti avalikku elu. „Eesti Postimees", mille esimene number pääses lugejate ette 1864. a. lähenemisel, oli küll ka nädalaleht, kuid Pärnu nimekaimust mahukam ja eeskavaltki avaram. Tartus oli Jannsenil suur menu. Kolmel esimesel nädalal tuli 1700 tellijat ja aasta lõpul oli neid juba 2210. Asudes Eesti vaimsesse tulipunkti Tartu, sai Jannsenist rahvajuht nii vaimu- kui majandusliku kultuuri rajamisel. Arenemisvõimeline on ta veel keskeas. Seda märkame eriti ta peenemast keele- ja stiilikäsitlusest ja suhtumisest teatriküsimusse. Kaob endine jäme ja suuresuuline väljenduviis, asemele astuvad ilutunne ja takt. Kuna Jannsen algul ei pidanud kohaseks tuua teatrisõnumeid, katsetas ta hiljem ise näidendite kirjutamises. Talle kuuluvad Tartus kirjutatud kergesisulised jandid: *Pärmi Jaagu unenägu*, *Miljonär vangis ehk kihlvedu 5000 rubla pääle* ja *Tuhalabida valitsus*, mis osutuvad ümbertöötusteks saksa keelest. Trükis need ei ilmunud. Pika vastupuiklemise järel võttis ta ajalehes 1872. a. tarvitusele uue kirjaviisi. Ühestki rahvuslikust üritusest ei jäänud ta eemale, paljude asutiste juhtimisel seisab ta esikohal. Jannseni maja Tartus Tiigi tänaval nr. 32 muutub selleaegsete eesti haritlaste ja kaugemalt tulnud külaliste kogunemiskohaks. Jannseni algatusel asutati Tartus 1865 esimene eesti selts „Vanemuine", kus ta ise juhatas laulukoori ja korraldas teatrietendusi. Ta tähtsamaks isamaaliseks ettevõtteks osutus esimese eesti üldise laulupeo korraldamine ja juhtimine 1869. aastal. Samal aastal hakkab ta välja andma „Eesti Põllumeest" ja juba järgmisel aastal kogub ta ärksamad talupidajad kokku „Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi". „Vanemuise" aias võttis kuju „Eesti Kirjameeste Seltsi" mõte, mis teostati 1872, ja Jannsen valiti seltsi auliikmeks.

[2]) Elm. Arro, Geschichte der estnischen Musik I. Tartu, 1933.

Möödunud sajandi 70-ndate aastate algul, mil olid teostunud Jannseni kauahellitatud ideed, algas tema tähe aeglane allakäik. Jannsen sõelus „Eesti Postimehes" rahvuslikke, hariduslikke ja poliitilisi küsimusi. Ta tahtis töötada rahulikult ja hoiduda tülidest. Kui ärkas rahvuslik iseteadvus ja tõusid päevakorrale isamaalised küsimused rahva majandusliku ja hariduslikuolukorra parandamiseks, siis katsus ta harjunud kombel neid aegamööda ja vagusasti lahendada, kuna need küsimused edu huvides nõudsid energilisemat tegutsemist. Eriti takistas Jannsenit ta vanameelsus ja sellest olenev sõbralik vahekord balti mõisnikkudega ja kirikuõpetajatega. Uue vabameelse poliitikavoolu esindajad, kelle eesotsas seisis C. R. Jakobson, arvustasid käredasti Jannseni leplikku ja pealt näha saksasõbralikku tegevust. Käsikirjas levitati vänget pamfletti Jannseni müüdavuse kohta [3]). Vastaste pilge ja laim murdis Jannseni tervise ja elujõu. 1880. a. sai ta raske halvatuse, mistõttu ta kirjanduslik tegevus lõppes ja ta siirdus kümneks aastaks varjuellu. Jannsen suri 13. (1.) juunil 1890 ja maeti Tartu Maarja kalmistule. Ta hauda ehib marmorist mälestuskuju, mille sinna püstitanud „Vanemuise" selts kadunud rahvamehe austajate toetusel.

Elutungi suund.

Jannseni elutung on suuniteldud rahva vaimse silmaringi laiendamisele, kõlbelise taseme tõstmisele ja vaimutule sütitamisele. „Ärgem väsigem ära tuld näitamast," lausub ta oma kaastöölistele, „viimaks näevad ometi!" [4]). Armastusega ja kannatusega laskub see rahvapedagoog kultuuriliselt mahajäänud lugejaskonna vaimsele tasemele, et teda üles viia valevatele avarustele.

Jannseni vaimsus.

Eluliikumise aluseks on Jannsenil usklik maailmavaade evangeelselt orienteeritud kiriklikus vaimus ja oma sugurahva armastus („Siin ellan minna Eestimees, mo Lutterusse usso sees"). See vaimsus pääses maksvusele arvukais ajalehekirjutisis, selle alla painutas ta oma „äkilise ja ripaka" temperamendi, isegi oma huumorikiillase ja elurõõmsa iseloomu, mis tungis esile ta jutu- ja värsitoodangus. Jannseni juhtsõna oli: „Karda Jumalat, armasta oma ligimest, niipalju kui nõder jõud ja mõistus ulatab" [5]). Teaduslikud arvamused, mis ei ühinenud jumalasõnaga, hülgas Jannsen ja nimetas sellist õpetust „tuletikkude andmiseks rahva kätte". Erakirjades ja kõnedes avaldab ta edulisi mõtteid, soovib rahva ellu uuendusi, siunab rüütleid, kes rõhuvat rahvast, ja ka „musta rügemendi valitsust", kuid avali-

[3]) August Palm, Eesti esimene poliitiline näidend. Eesti Kirjandus 1930, nr. 1—3.
[4]) „Eesti Postimees" 1864, nr. 15.
[5]) „Eesti Postimees" 1877, nr. 22.

kult ei tihka ta öelda julget sõna, vaid katsub rõhujaid veelgi vabandada ja neile kalli rahu ja sissetuleku huvides meelepärane olla [6]). Teoorias ei taha ta olla ultramontaanne ega radikaalne, kuid tegelikult nihkus ta oma kirikliku kasvatuse ja meelsuse tõttu tunduvalt konservatiivsele seisukohale. Eesti rahva hüve oleneb Jannseni meelest rahulikust koostööst sakslastega. Baltluse juhtmõtte formuleeris ta järgmiselt: kaks keelt, üks rahvas, igaühel oma keel ja meel. Eestlaseks tahab ta jääda, kuid eesti keelt ja kultuuri arendada sakslaste eestkostmisel. Aru-

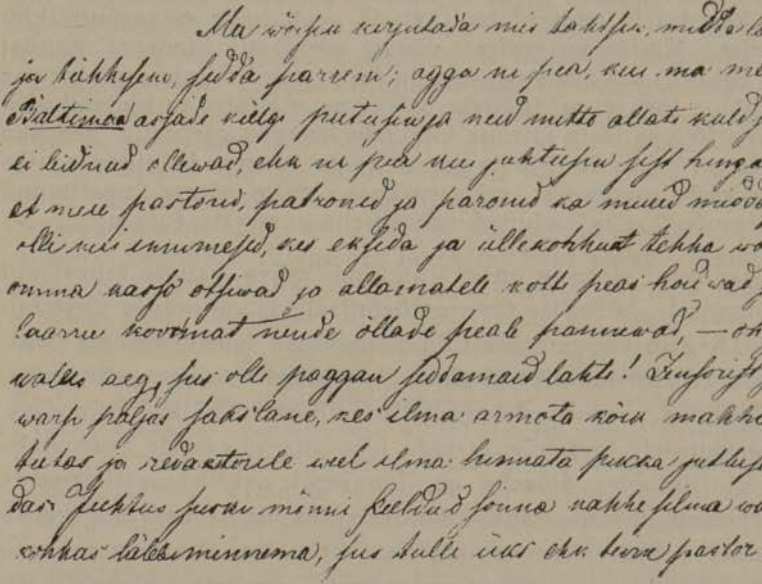

J. V. Jannseni käekirja näide.

saamise puudusel nende erinevuste vastu, mis eestlase teevad eestlaseks, hävitas Jannsen eesti omapära sel teel, et levitas eesti nime all saksa vaimuvara, eriti rahvalikke jutte, laule ja viise. Nii avanes lõhe kristlik-saksameelse Jannseni ja rahvuskultuurilist iseseisvust taotlevate noor-eestlaste vahel.

Kultuuriline tegevus.

Saksa orientatsioonist hoolimata on Jannsen tähtis tegur eesti kultuurilises arengus. Oma elu eesmärgiks seadis ta rahvahariduse edendamise avaliku sõna kaudu. Tõeliselt ongi ta praeguse pidevalt töötava eesti ajakirjanduse ja arenenud seltsielu

[6]) Jannsen Suigusaarele 15. okt. 1869 ja 24. märtsil 1870.

rajaja. Temale võlgnevad oma olemasolu meie avalik elu ja seltskondlik kultuur. Oma ajalehtede ja muude kirjatööde kaudu levitas Jannsen hulga teaduvara nii ajaloo ja kirjanduse kui maadeteaduse ja looduseõpetuse alalt ja oli Kreutzwaldi kõrval esileküündivam rahva vaimuärataja ja südameharija. Jannseni kultuuriline tegevus on jätnud mälestusmärke meie keeldegi. Tema loodud on hulk hariduslikke oskussõnu, nagu: ajaleht, näitus, näitemäng, koosolek, raudtee, aurulaev jne. [7]). Nõnda on Jannsen kirjutanud eesti kultuurilukku küllalt väärtuslikke lehekülgi ja siit tulebki otsida ta elutöö peatähendust.

Jannseni laulud.

Kirjamehena on Jannsen tootnud värsse ja proosat, mille paremik kuulub ta tegevuse Pärnu-ajajärku. Nagu tal laulukultuuri levitamisel oli utilitaristlik eesmärk, mistõttu nihkus esiplaanile laulu kasvatav mõju, nõnda käsitab ta ka sõnakunsti peamiselt rahva õpetamise ja iseloomu õilistamise vahendina. Ilulooming ja nauding on tal vaid sekundaarne saavutus. Luuletajaks ja heliloojaks sai Jannsen seetõttu, et vajas laulukoorile noodivara ja tekste. Ta luuletas alati laulmiseks, seepärast eesoleva viisi najal. Leidnud mõne sobiva meloodia, tõlkis ta võõra teksti eesti keelde, mugandades seda eesti olude järgi (J. Haydn'i viisil Hoffman von Fallerslebeni „Deutschland, Deutschland über alles — „Eestimaa käib ülle keige!") või luuletas sellele viisile ise vabalt teksti. Viimase meetodi rakendamisel on sündinud ta paremadki laulud, näiteks Fr. Paciuse viisi saatel nüüd rahvushümniks saanud „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm!". Siis veel rahvaviisile nõjatatud „Kallis Mari, kaugel elad!" ja Jos. Stunz'i viisil lauldav „Eesti vennad, laulgem rõõmsast!". Jannsen oli sellest teadlik, et artistlik luule ei liiguta lihtlugejat. Seepärast oli ta tagasihoidlik saksa klassiliste luuletuste mugandamises eesti lauluks. Oma praktilise eesmärgi ja kirjandusliku maitse tõttu piirdub ta saksa väikekodanlikkude, biedermeierlikkude sentimentaalsete ja sageli ka jantlevate väikeluuletajate salmikute vaba tõlkimisega. Neis ümbertöötustes väljendub kas mõnulev looduseläheduse tunnetamine ja talupojalik rahuldus maaelust (Matthias Claudiusele tuginev „Sa tulled, vaikne õhtu" ja Chr. v. Schmidt'i „Kui kaunist hüab vaino peäl Se karjasarve heäl") või norutav kaduvuse kurbus ja lohutav härduse õndsus (G. A. Bürgeri järgi tõlgitud „Kus on nüüd rahho?"). Mõne

[7]) V. Reiman, J. V. Jannseni töö. Eesti Kirjandus 1916, nr. 5—6.

sentimentaalse eeskuju jäljendus näib kujutavat ka eestindaja isiklikke elamusi [8]). Näitena seisku siin „Isamaja", mille lähtekohaks olnud Joh. Gaudenz von Salis-Seewis'e „Traute Heimath meiner Lieben":

Minno kallis issa-maia,
Ikka mõtlen ma so peal,
Kui ma mõtlen, tuleb silma
Rõmo silmavessi teal.

Kallis veike, vaikne maia
Kenna metsa tukka sees,
Võiksin ma sind järgest nähha,
Se mul seisab süddames.

Puud, mis issa akna alla
Omma käega istutand;
Ei se minno melest lähhe
Kuida ma neid kasvatand.

Õunapuud, kus külges õunad,
Aknast tuppa paistavad,
Vaarga marjad, söstra pöösad,
Keik mo meles seisavad.

Unne näggudes ma söuan
Veiste rankis tigi peal;
Laudilt kanna-pessa leian —
Ärratab mind kukke heal.

Kui mind Jummal jälle aitab
Omma issa küllasse,
Siis ta mul veel kaunim näitab
Ollevad kui ennegi.

„Laul peab olema valatud, aga mitte taotud," ütles Jannsen [9]) ja soovitas luulekeelele ladusust ning lihtsust. Kuid ta unustas, et luule peab sisaldama ka uusi ideid ja uut elamussisu, et luulekeel peab olema kujukas, tungiv, värske. Ainult harva leidub Jannseni värsitoodangus võrdluskatseid, nagu näit.:

Siin vaikses valges kasikus
Ma ollen naggu kerrikus.

Või jälle:

Sinno pehmed sidijuuksed,
Sinno maggus löoheal;

mõnikord ka uusi värskeid mõtteridu, nagu:

Sidikubes on ka kirbud,
Mis ei lasse maggada;

või jälle:

Rööm, se tahhab lauluks sada
Igga veikse linno suus.

Kuid üldiselt on Jannseni lõbus-labane luulekeel hoopis igapäevasem, harilikum ja värvitum kui ta jäme-rahvalik, aga elav proosastiil. Vana regivärss oleks talle võinud anda stiilisugemetena kõla- ja lausekujundeid, kuid nagu sentimentaalse kirjandusvoolu esindajail üldse, puudub temalgi käsitus runo-

[8]) Gustav Suits, Jannseni „Eesti laulik". Eesti Kirjandus 1933, nr. 10.
[9]) „Perno Postimees" 1860, nr. 8.

luule ilust. Sellest kõneleb ta otse põlgusega [10]). Kuid harrastades moodsat värsivormi jätab ta sööti oma luuletuste kunstilise külje.

Rahvalik jutuvara.

Olulisem osa Jannseni tegevusest ilukirjanduses on ta rohkearvuline jutuvara, mis seisab kõrgemal kirjanduslikul tasemel kui enamik ta kergekaalulisest värstitoodangust. Ta jutud on omal ajal olnud laiale lugejaskonnale armastatud lektüüriks ja keelelt ning väljendusviisilt mõjutanud ka eesti algupärast proosat. Nagu juba mainitud, polnud Jannsenil siingi eesmärgiks luua omaette esteetilisi väärtusi, vaid ta taotles eeskätt rahvapedagoogilisi sihte. Jannseni ilukirjanduslik proosa koosneb lühikestest külajuttudest, novellidest ja laiendatud anekdootidest, mille üldarv küünib kaugelt üle kahesaja. Vaimselt värskemad ja stiililt huvitavamad nende hulgast on kirjutatud Pärnus ja avaldatud *Sannume-toja aastakäikudes*. Rahvusliku ärkamise eel oli Jannsen parim jutumees, kellele arvustus jagas tagasihoidmatut tunnustust [11]).

Ajaloolised jutustused.

Jannseni fantaasia ei ole rikas, kirjanik ei armasta jutu sündmustikku ise üles ehitada. Selle asemel rikastab ta rahva lugemisvara tõlgetega või laenab kelleltki sündmustiku ja mugandab selle eesti olude kohaselt, et sel teel tõsta raamatu mõju. Muutmatult tõlgitud juttude hulgas leidub palju selliseid, millel on ajalooline värving. Neis esinevad tegelased on tuttavad ajaloolised isikud või on nende juttude aineks ajaloolised sündmused. Nende jutukeste varal oli hõlpus levitada teadmisi ajaloost, pealegi jätsid nad tol ajal paljuharrastatud „tõestisündinud lugude" mulje. Mõnusamad niisuguste lugude hulgast

---

[10]) „Aidu-raidu hellad vennad, — külla neiud norekesed" ja muud nende sarnased nimmetakse ka lauluks, agga ei olle neil sönna pikkust, ei öiget visi, ei arro egga otsa, sönna sealt, teine tealt kokku pandud, naggo paigatud torro-pil, ja se peab laul ollema? Iggal mehhel omma sönnad, omma viis, üks körristab ees, teine kagutab järrele, saggedasti kolm, neli ühte ainust sönna — sedda suggost laulo võib körtsi ukse ees ja külla kige peal kuulda, agga ta panneb körvad hugama ja aiab naggu suitso ving pea vallutama." „Perno Postimees" 1857, nr. 14.

[11]) Õpetatud Eesti Seltsi *Rammatu kulutajas* kirjutatakse: „Rammato (Sannume-toja) tiitlilehhe pääl om väikesse pildikesse seen luggeda: Johann Jannsen, ning eenkönne all om sesamma nimmi ja manno om pantu: Vändra kanter. Meije es tijä enne, kas Vändra kantrit om vai ei olle, vai ehk kas Vändra kanter rammatit kirjotada möistab vai ei möista, ent selle rammato läbbi olleme Vändra kantriga tuttavas sanu ning pakkume temmale kui häle sõbrale kätt. Sel mehhel om armastus omma rahva vasto söämen; Ma keel kui loodu suun, temma möistab ni armsalt ja ilosalt kirjotada, et kes rammatot luggema nakkab, se sedda kas või sömata lugge." Tarto ja Võrro Ma-rahva Kalender 1849.

on näiteks *Saardami linna pu-seppa sel, Vürst Menshikov, Rootsi Raudpea* jne. Jannsen ei tõlgi pedantselt, ei katsugi ammutavalt üle kanda originaali esteetilisi väärtusi, vaid ta tahab anda rahvaliku, ladusa jutupala, mis samavõrd lõbus ja liigutav kui õpetlik.

Mugandatud külajutud.

Jutuvara kohandamise tarve maarahva vaimsele tasemele viis Jannseni tõlgitavate külajuttude mugandamisele. Eestindusealuseist saksa rahvakirjanikest on ta eelistanud W. O. von Horn'i, kellega tundis end olevat lähedases vaimusuguluses. Seniste leidude järgi on ta Horn'i toodangust tõlkinud ja mugandanud 28 juttu [12]). Horniks nimetas end saksa vaimulik mees ja paljuloetud rahvakirjanik Friedrich Wilhelm Philipp Oertel, kes oli sündinud Horni külas Hunsrückis ja elas 1798—1867. Horni toodetud rahva- ja noorsookirjandus, mis kirjutatud „rahva rõõmuks ja õpetuseks", ulatus Jannseni kätte nähtavasti peamiselt 29 aastakäiku moodustava rahvaraamatu *Die Spinnstube* ja 3-köitelise valimiku *Des alten Schmiedjakob Geschichten* kaudu. Horni eeskujul pani temagi oma eestindused osava jutupuhuja Püssipapa suhu. Edasi on Horni ajakiri *Die Maje*, nagu seda näeme Koidula *Ojamöldrist*, kuulunud Jannseni perekonna lugemisvarasse. Kõige lähemas ühenduses nii sisult kui vaimult seisavad Jannseni *Sannume-tojad* Horni *Spinnstube*-nimelise aastaraamatuga. Siit on pärit ta *Naabritütred*, mis on mugandatud eesti külajutuks. Kiigelkäijad külapoisid laulavad tuttava loo „Muru Hansu ainsast inglist". Saksa rahva laulu „Jetzt gang i ans Brünnele" asendab ta eesti külapoiste vemmalvärsiga „Kui Jüri Marit teretas", kohanime Niederdorfi asemele astub Suti küla, Bärbelcheni asemele Sulli Miina, Hannpeter nimetatakse Nääri-Jaaguks ja tihtipeale kutsutakse lugejat saksa „Gevatter'i" eeskujul külavaderiks. Muganduste hulka kuulub ka külajutt *Rahaaugu ilm*, mille algkujuks on Horni *Schatzgräberwetter*. Eesti oludele kohandab Jannsen jutu sisu sel teel, et kõneleb meie rahvasuus tuttavatest „rahaaukudest", „virulastest" ja „Rootsi ajast", kuna Horni originaalis seisab virulase asemel „Pfälzer" ja „Rootsi aja" asemel „der 30-jährige Krieg". Kuid Jannsen ei piirdu mitte ainult isiku- ja kohanimede asendamisega. Ta teeb vahel kõrvalepõikeid, toob jutustuskäiku lisamotiive, mainib näiteks eestlas-

[12]) Marie Tork, Jannsen Horn'i laenulisena. Eesti Kirjandus 1933, nr. 8—9.

tele tuttavaid ajaloolisi sündmusi, tol ajal populaarseid rahvaraamatuid, süvendab ja täiendab Horni tagasihoidlikke moraaliannuseid ja heidab labaselt nalja. Mõnes kohas on Horn tundunud Jannsenile stiililt liiga kuivana, seepärast poetab ta tõlgitavaisse lauseisse eesti külakeelest lopsakamaid, jõulisemaid väljendusvahendeid.

Algupärased külajutukesed.

Jannseni arvurikaste tõlkelaenude seas leidub ka mõni üksik algupärane külajutukatse. Neis esitab ta oma kodukurust päritolevaid külarahvatüüpe, kasutab tol ajal käibivaid anekdoote ja esileküündivaid nähtusi rahvaelust. Iseseisvateks jutukesteks tuleksid lugeda: *Ma-targad* (1857), *Judi rätsepp, Uus variser ehk ilma kõrtsita ja kõrtsiga küla* (1860) ja *Nurme Liisa* (1860). Kaks esimest on laiendatud anekdoodid, mille aluseks on sellesisulised juhtumused. Ebausutembutused olid metsataguses Vändras tol ajal veel nii igapäevased asjad, et möödunud sajandi keskel, nagu teatab Karl Körberi nekroloogi kirjutaja, reede õhtul pärast noort kuud ohverdatud metsas suurel kivil must kukk ja selle verega pritsitud elumajade ja loomalautade lävesid. *Maa-tarkades* jutustab Jannsen loo, kuidas Tartumaalt sisse rännanud külanõiad kasutasid rahva vaimset sõgedust eneste rikastamiseks jämeda pettuse abil. Ka kasuahnus ja saagihimu, mis on *Judi rätsepa*-anekdoodi põhiteemaks, võis tol ajal külainimesi kergesti narriks teha, nagu ta neid pimestab vahel praegugi.

Liigutavam mõte, mis möödunud sajandi keskel valdas meie rahva meeli, oli usuküsimus. Sel ajal keerles rahva vaimne elu peamiselt kiriku ja ta tegelaste ümber. Ainsaks lõbustuskohaks oli aga kõrts. Et vagadust üldiselt austati, püüdsid kelmid teeselda vagadust ja vagalasi pettes norida omakasu. Kiriklikust ajajärgust meie rahvaelus jutustab Jannsen pisut ulatuslikuma külajutu *Uus variser*, milles laseb esile kerkida ühelt poolt vagatsust teeskleva silmakirjateenri Jakob Võrgu vigureid ja teiselt poolt kõrtsielu laostavat mõju rahva elukommetele. Jutustuse aine ja siht vastavad täiel määral Jannseni vaimsusele. Aine käsitlus liigub tol ajal meil valitseva kirjandusvoolu suunas. Sündmustik esitatakse läbematult, ainult välistes joontes, ilma psühholoogilise põhjenduseta, tüüpide kujutus on algeline, piirdub ainult mõne üksiku põhijoone tähistamisega. Valgust ja varju jaotab kirjanik võimalikult järsult. Kui Korviküla rahvas alles kirikus käis, oli ta eluviis otse eeskujulik, isegi silmakirja-

teenreid ei leita vagalaste hulgast, mis ju ometi oleks olnud arusaadav. Uus variser lastakse üles kasvada kõrtsis, mis on vähe usutav. Kuid seda nõudis jutu tendents. Ja kõrtsielu pahed ei ilmu mitte üksnes joomises, vaid isegi päris süütud ajaviitelõbud, nagu mäng, laul, kiikumine, tants, üldse seltskondlik koosviibimine, rikuvad siin elukombeid ja teenivad laitust. Kujutanud olusid sihilikult, lisandab Jannsen jutule veel 12 punkti moraali, öeldes: „Olgu sest tosinast kül. Leiab luggeja isse veel monni terra, no sedda parrem." Jutustusviis on rahvalik, sorav ja voolav, kuid sealjuures valimatu ja peenenematu.

Jannseni kujutusained.

Jannseni loomulik kirjanikuanne ei avaldu niivõrd tugevas kompositsioonivõimes kui tüüpidevaatluses ja mahlakas, kujukas esitusviisis. Sündmustik on tal lihtne, vaba võitlustest ja pinevusest. Et ta ei aruta tegelaste hingeelu ja nende tegude põhjusi, on ta jutustuste intriig kerge ja pealiskaudne. Tähelepanu väärib ta kujutlusviis seetõttu, et selles astutakse esimesi samme külarahva elu vaatlemises ja eesti tüüpide joonistamises. Eelistatud põhiteemad on tal ebausk, teeseldud vagatsus, mammona teenimine, rikaste ja vaeste vahekord jne. Kus ta tüübid maalib elu järgi, seal tarvitab ta lihtsaid laiu jooni, ilma et paneks tähele üksikasju ja püüaks fikseerida peensusi. Ta eelistab eredaid värve paksult peale panna ja katsub mõjuda kontrastide varal. Rikkaid ja uhkeid talupoegi iseloomustab ta näiteks jutukeses *Nurme Liisa* järgmiselt:

Ohhaka Tomas olli ülle teiste rikkas mees. Tuhhande rublasid intressipabberid ööldi temmal liggi kümmekond tükki raud kastis audumas olevad. Keik temma aiad ja maiad, hobbused ja veiksed, vankrid ja sanid ja mis muido Ohhaka maias silma paistis, tunnistasid, et Tomal noddi olli. Agga, nago se ennamist rikkaste piddali többi on, ahne olli ta kui mustlase kot ja temma jummala nimmi olli mammon. Kus ial külla peremehhed kous istusid, seal istus Ohhaka Tomas Nögges üllemas otsas, höbbevaskega piip suus, ja essimene ja viimne sanna jutust tulli temma suust. Vaesema innimeste peale vatas ta nisamma, kui kuld vassikas Israeli laste peale, see on korgest mahha ja ülle ölla. „Minnap se isse ollen!" olli allati tema mötte. Kui vaesed innimesed tedda palusid, siis ütles temma: „Jummal on kül targaste teinud, et ka vaesed lonud, muido ei saaksid rikkad auustud"; agga ial ei annud ta neile kivvi pead peksta, veel vähhem muud. Tema naene, no se olli lomake! Kui teie kullist, kassist, kaddaka pösast ja tahmanuustikust ühhe loma võiksite kokku vallada, siis olleks se justament kui vanna Ohhaka perrenaene Elts. Pitkemalt ma temmast ennam ei rägi; sest ehk ma kül naesterahva kui nödrema sou eest hea melega seisan ja, kus võimalik, sanna kostan, siiski pean tunnistama, et ma nisuguste eest, kes hirmo ja oksendamist korraga peale aiavad, heinakoormaga ülle kravi körva lähhän.

Enamik Jannseni kirjanduslikust toodangust, niihästi laulud kui vanemad jutud, avaldavad pealekäivat moraliseerivat ten-

dentsi ja sentimentaalset maitset, nagu eespool arutatud kaasaegsete köstrite ja koolmeistritegi viljeldud tõlkekirjandus. Jannseni tüüpilisem halejutt on *Eistakius* (1848), milles kujutatakse Rooma väeülema Placiduse tagakiusamist ristiusu vastuvõtmise pärast ja vooruse võitu. Alguses seisab Jannseni jututoodang täiesti vaimuliku kirjanduse mõju all, sest ilmlikus jutus rõhutatakse kiriklikke mõtteid. Ta läheb selles niikaugele, et paiguti sulgudes juhatab Piiblisse või toob sealt tsitaate sõrendatud kirjas. Vanemas eas muutub Jannsen moraliseerimises tagasihoidlikumaks ja katsub kombeliselt mõjuda loo enese varal. Jannsen valmistas ette vajalikku pinda paremale ilukirjandusele, kuid seda pinda harides muutus ta ise traagiliseks kujuks. Omal ajal ülendati ta esmajärguliseks kirjanikuks; hiljem alandati ta viletsaks plagiaatoriks, keda praegune kirjanik ei taha tunnustada, ja ta on peaaegu unustatud. Kuid kirjandusloos elab Jannsen siiski edasi.

Jannseni stiil.

Jannseni jutustuste tugev külg seisab rahvalikus väljendusviisis, voolavas, plastilises stiilis ja läbilöövas huumoris. Nagu lihtne talumees, armastab temagi jutustusviisis enam laiust kui sügavust. Rahva elavat kõnet püüab ta jäljendada ühes peensustega ja jämedustega. Siin ajab üks pilt teist taga, võrdlus järgneb võrdlusele ja nali naljale. Tabavaid ütlusi ja rahvapäraseid kõnekäände on tal külluses. Just stiililine külg on see, mis aitab säilitada Jannseni jutukeste väärtust. Pea võtab ta rahvasuust võrdlusi muutmatult üle („Süda hakkas nagu kasetoht põlema"), pea katsub neid omal viisil järele aimata („Hindrek rääkis Leenaga nii pehmel häälel, nagu silitaks ta pääsukese poega"). Siiski ei avalda ta oma väljendusviisis küllalt suurt tungi iseseisvama poole. Ta vabastas keele küll saksapärasest abitusest ja juhtis selle tõesti suure voolavuse ja soravuse tõttu kõneldava keele kerguse poole, kuid siinjuures jäi ta keel sageli jämedajooneliseks, vahel talupoeglikult suuresuuliseks ja lõbus-labaseks.

Jannseni tähendus.

Eesti proosa ajaloos algab Jannseniga eesti algupärase jutukirjanduse rajamine. Sedagi teenet tuleb tal jagada Suve Jaaniga, kes algupärase tüübi joonistamisega temast oli rohkem kui aastakümne võrra ette jõudnud. Saksa külajutte tõlkides ja mugandades sai Jannsen eesti külajutu esimeseks harijaks. Kuid ta algupärasus maksab ainult mõne jutu sündmustiku ülesehituse, Eesti olude vaatlemise ja kirjeldamise kohta. Käsitlusviisilt ja maitselt jäi ta, nagu hulk tema eelkäijaist ja järglasist,

võõraste eeskujude mõju alla. Jannseni rahvaliku sõnastusviisi mõju on tunda muuseas Koidula, Pärna ja Kitzbergi külajuttudes.

Kokkuvõtlik tagasivaade.

Ühiskondlikud olud.

Läbiarutatud ajajärgus nägi meie rahvas esmalt päris-põlve ja hiljem teopõlve viletsuspäevi. Orjal ei olnud võimalik saada jõukaks ega omandada haridust. Puudus iseteadlik rahvustunne, samuti omapärane kirjalik eneseavaldus. Rahvas ise oli välja suletud kirjanduslikust tegevusest. Mida üksikud rahvasõbrad armsa maarahva kasuks kirjutasid ja trükki andsid, sündis aina kaastundmuse pärast. Selles patriarhaalses idüllis seisid esirinnas mõisavanemad ja kirikhärrad. Vaimuvara, mida pakuti maarahvale raamatute kaudu, oli määratud südame ja mõistuse juhatuseks, rõõmuks ja õpetuseks.

Vanema ilukirjanduse siht ja laad.

Eesti kirjanduse esimesed tootjad on osalt vaimulikud mehed, osalt nende lähemad abilised. Seega seletub, miks meie vanima ilukirjanduse juhtmõtted on nii kiriklikku laadi, miks selle tooted peale käivad moraaliga. Õigupärast on meie esimesed ilmlikud laulud ja jutud kõik „pühapäeva vahelugemised". Võõrsilt sisse toodud saadusena puudub esimesel eesti kunstluulel sisult ja vormilt rahvuslik karakter. Liigutavates lugudes, mille ained on võetud võõraist, rahvusvahelisist rahvaraamatuist, kujutatakse võõrast elu ja võõraid kombeid, mis suurelt osalt pärit kaugest minevikust. Siiski tutvume neis lugudes üldiste inimomadustega.

Sentimentaalne värving.

Kirjeldatavat ajastut eesti kirjandusloos iseloomustab sentimentaalne elutunne, mis tungib vabalt esile idüllilises ja eleegilises lüürikas, vähem tajutavalt didaktilises mõtteluules, kuid seevastu takistamatult pääseb mõjule rahvusvaheliste muinasjutt-novellide ümberkujundistes. Sentimentaalne põhitoon jääb ilmlikus rahvakirjanduses valitsema niikauaks, kuni ärkav rahvuslik romantism selle alla surub. Sentimentaalses rahvakirjanduses taotellakse pedagoogilisi sihte, kuna esteetilised väärtused on alles teisejärgulised saavutused. Selle põlve luulemaailm on alles kitsas, mitte ainult motiividelt, vaid ka väljendusvahendeilt ja ülesandeilt. Seades peasihiks vaimuäratuse ja moraali kultiveerimise, jäeti fantaasia ergutamine hooletusse ja sisemiste tõsiste

hingeavalduste asemel pakuti sageli tehtud või väljamõeldud tundmusi.

Juhtivad ideed.

Sentimentaalse voolu kirjanikke karakteriseerib haruldane rahulolu meie kodumaa oludega. Teame, et XIX sajandi algul ja keskel käis tihti nälg talurahval külaliseks ja raske teoorjus tekitas majanduslikke ja usulisi liikumisi. Sellest kõigest ei leidu tolleaegsete kirjanikkude toodetes vastukaja. Kirjamehi juhib tol ajal usklik tundmus, millele mõistus ja tahe alistusid. Arvati, et Jumal valitseb maailma üle. Tema on seadnud ülemad enda asemikkudeks ja nende käsku tuleb kuulata. Talupojal ärgu olgu oma tuleviku pärast muret, sest kogu maa ja rahva eest hoolitsevad armulikud mõisavanemad. Neid tutvustab selleaegne kirjandus kõige paremast küljest. Talupoja elu vaikse looduse süles, isegi näljapõlves ja raskes teoorjuses on sentimentaalse elutunde põhjal õnnelikum ja parem teiste seisuste omast, on paradiis maa peal. Ja kuigi talurahva keskel juhtus tõusma nurinaid, siis vaigistati rahvast ja õpetati talle rahulolemist. J. V. Jannsen lausub näiteks „Sulase laulus“:

Ma ollen kül üks waene tallo orri
Ja palle higgis tenin omma leiba.
Ei siisti ſa, oh laimaja, ſo lorri
Mu armaſt põlwe halwaks tehha.
Ni ma- kui ſakſa mehhed
On Jummala ees ühhed,
Seſt ollen rahhul omma tallo põlwes,
Teen tööd, ſöön leiba, ellan rahho ſees.

Arvustavaid mõtteid, mis talupojal võis ärgata, kui ta oma seisukorda võrdles mõisniku eluga, aitas selleaegne kirjandus järjekindlalt maha suruda. Sentimentaalse voolu esindajate vaateid iseloomustavad kõige paremini J. V. Jannseni värsid „Põllumehhe õhtulaulust“:

Kül rikkad mittu roga ſöwad,
Neil kogid, pradid käe;
Mis ſiisti ennam ſönuks ſawad,
Kui tallo innime!

On leiba, räime meil ja pima,
Kord wõid ka pühhapä,
Mis on ſiis meie ſuggul wigga,
Kui kallis terwis kä!

Stiililine külg.

Esimesi sugemeid eesti kirjandusliku stiili loomisel võtsid saksa rahvusesse kuuluvad sulemehed oma kaasaegsest vemmalvärsist, mida kasutatakse vanades õue-eepostes. Juba sakslaste eestikeelsed pulmalaulud avaldavad kalduvusi vemmalvärsi poole, samuti ka Käsu Hansu nutulaul. Sisu ja vorm sobivad siin nõnda, et raske on endale kujutella seda nutulaulu mõnes teises vormis. Teiseks eeskujuks kirjandusliku stiili viljelemisel oli

selleaegsetele sulemeestele Vana Testament oma plastilise keelega. Siin esinevad sageli suured karakterid, kelle tuline temperament kisub meid kaasa, siin avaldub vahel võrratu naiivsus kujude leidmises ja mõtete väljendamises. Vanemad eesti jutukirjanikud, kes ülistavad loodusega kokku puutuva lihtrahva elu, jäljendavad niihästi Piibli lauseehitust kui ka selle rasket ja ühtlasi pidulikku rütmi (Fr. Tuglas). Vanale Testamendile nõjatuva suursuguse ja luulelise stiili kallal töötas von Holtz, selget joonistust ja suurepärast kujukust saavutas eesti vanemas proosastiilis Suve Jaan. Uusi elemente eesti proosastiili tõi J. V. Jannsen voolavast ja soravast rahvakeelest, tegi kirjandusliku stiili kergeks, humoristlikuks, kuid paiguti ühtlasi labaseks.

Sentimentaalse rahvakirjanduse tähendus.

Sentimentaalses rahvakirjanduses pakuti rahvale hulk suupärast vaimuvara, kosutati ta kõlbelist elu, seega loodi ta tulevasele arengule vajalik vaimne aluspind. Rahvas, kes moraalsete väärtuste vastu on apaatne ja tunneb huvi ainult elu materiaalsete tingimuste vastu, ei saa anduda sellele, mis on ilus ja ideaalne. Rahva mõistuse ja maitse arendamine toimus siin võimaluse piirides. Palju sellest, mida sisaldavad sentimentaalsed jutud ja laulud, on jäänud rahvale kauaks meelde, osalt muutunud talle eluvaraks. Ühtlasi arendasid need lugejas elamusvõimet ja vastuvõtujõudu, äratasid isu ilmliku ilukirjanduse toodete järele. Kirjandusloos moodustab sentimentaalne vool härdustunnetele kalduvast vaimulikust kirjandusest loomuliku ülemineku vabale, iseseisvale rahvuslikule kirjandusele.

HIND 4 KR. 50 S.

TLÜAR
köitekoda
2006

EESTI AKADEEMILINE RAAMATUKOGU
1 0200 00145749 2